

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**KUM ULEMASININ İRAN SİYASİ HAYATI VE DÜŞÜNCESİNE
ETKİSİ (1850-1921)**

Mehmet Deniz KARAKIŞLA

Doktora Tezi

Ankara, 2024

KUM ULEMASININ İRAN SİYASİ HAYATI VE DÜŞÜNCESİNE ETKİSİ (1850-1921)

Mehmet Deniz KARAKIŞLA

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2024

TEŞEKKÜR

Akademik hayatın kimlik oluşturma dönemi olarak adlandırılabilir doktora tez yazım süreci sadece bireysel çalışmayla tamamlanabilecek bir dönem değildir. Kendi içinde zorlu bir süreci ifade eden doktora tezi çalışmasında, tezi yazan kişinin, metni oluşturma sürecinde içerik ve şekil açısından yardım alması kaçınılmaz bir durumdur. Tabii ki öncelikle bu süreçte, bana maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen anneme ve babama şükranlarımı sunarım. Kendilerinin sınırsız desteği, tezimi tamamlamamda kelimelerle anlatılamayacak ölçüde faydası olmuştur. Tezin başlangıcından bitimine kadar olan süreçte büyük bir sabırla metnimin olgunlaşmasını sağlayan, bilgi ve tecrübesiyle tezin bitmesinde önemli katkıları olan danışmanım Doç Dr. Selda Güner Özden'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, Tez İzleme Kurulunda yaklaşımları ve olumlu eleştirileri ile tezin oluşmasında katkıları yadsınamayacak Doç. Dr. Resul Ay ve Dr. Öğr. Üyesi Gülriz Şen'e minnettarlığımı iletmeyi bir borç biliyorum. Tez yazım süreci, dost kavramının insan hayatında ne kadar önemli olduğunu bana bir kez daha gösterdi. Bu süreçte, yardımlarını esirgemeyen, her daim sorunlarıma ve sorularıma cevap veren, çalışmamın tamamlanmasında önemli bir yere sahip değerli dostum Yunus Karakaya'ya ne kadar teşekkür etsem yeterli olmaz. Kaynak bulma konusunda her daim yardımını esirgemeyen Kerem Hocaoğlu dostuma da çok teşekkür ederim. Serinkanlı tutum ve felsefi yaklaşımlarıyla sorularıma içtenlikle cevap veren değerli dostum Erhan Acar'a çok teşekkürlerimi sunarım. Pınar Doğanay dostumun tecrübelerini ve psikolojik desteğini unutmak ise doğru bir tutum olmazdı. Kendisine verdiği destek sebebiyle çok teşekkür ederim. Her daim sıcak evlerini bana açan, yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen değerli dostlarım Doğa Aydın ve Vildan Çakmak'a defalarca teşekkür ederim. Bununla birlikte tez yazım sürecinde, sadece içerik değil, tez formatına uygun bir düzenin oluşturulması da son derece önemlidir. Tezin şekil olarak tekrar oluşturulması benim tek başıma çözebileceğim bir mesele değildi. Bilgisi ve tecrübesiyle, tezin şekil olarak dizayn edilmesinde değerli günlerini ayıran değerli dostum Yasin Gümüş'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

KARAKIŞLA Mehmet Deniz. Kum Ulemasının İran Siyasetine Etkisi (1850-1921), Doktora Tezi, Ankara, 2024.

Günümüzde barındırdığı medreseleri ile Şii dünyasında İlim Havzası olarak nitelendirilen Kum şehri İran'ın dini ve siyasi yaşamında tarihsel süreç içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Kum şehri, Şiilik mezhebi ile 650 tarihinde Eşari aşireti başta olmak üzere, Şii Arap aşiretlerin göç etmesi ile tanışmıştır. Sekizinci İmam Musa Kazım'ın kızı Fatma'nın Kum şehrinde vefat etmesi ve türbesinin bu şehirde bulunması, bu kente Şii dünyası açısından kutsallık kazandırmıştır. Emevi ve Abbasi dönemlerinden itibaren bölgeye göç eden Şii nüfuz içerisinde yer alan din âlimlerinin tesiriyle Kum şehri Şiilik mezhebi için bir ilim ve öğretim şehri haline gelmeye başlamıştır. Kum yakın dönem İran siyasi tarihinde de etkili olmuştur. Kum şehrinin ilim havzasına dönüşümü ise Ayetullah Şeyh Abdülkerim Yezdi'nin Necef şehrinden, Kum'a gelmesi ile olmuştur. Ayetullah Yezdi, Kum medreselerini sadece idari ve mali alanlarda güçlendirmemiş, ayrıca eğitim müfredatının da günün şartlarına cevap verebilecek şekilde güncellenmesinin temellerini atmıştır. Şeyh Heiri Yezdi'nin çalışmaları neticesinde Kum medreselerinin, Şii Dünyasında itibarı daha fazla artmıştır. Ayrıca, Ayetullah Heiri Yezdi'nin reformları neticesinde Kum İlimiye Havzası, dini çalışmalarda ve siyasi alanda daha etkili bir konuma gelmiştir. Bu bağlamda, tez iki amaç etrafında şekillenmektedir. Bu amaçlardan birini, Kum şehrinde Şiiliğin kurumsallaşması, dini alanda yapılan faaliyetler ve İran siyasetine etkisini ortaya koymak oluşturmaktadır. Ayrıca, Ayetullah Şeyh Heiri Yezdi'nin reformları ve Kum şehrini, İlim Havzası konumuna dönüşümündeki etkisi irdelenmiştir.

Anahtar Sözcükler

Kum, Medreseler, Ayetullah Şeyh Heiri Yezdi, İlim Havzası, Reform

ABSTRACT

KARAKIŞLA Mehmet Deniz. Impact of the Qom Ulama to Impact on Iran Political Life And Thought (1850-1921), Ph.D. Dissertation, Ankara, 2024

The city of Qom described as the Hawzah Ilmiye in the Shiite world with its madrasas, has an important place in the religious and political life of Iran in the historical process. The city of Kum met with the Shiite sect in 645 with the immigration of Shiite Arab tribes, especially the Ashari tribe. The death of Fatma, the daughter of the eighth Imam Musa Kazım, at Qom and the presence of her tomb in this city gave this city a sanctity in terms of the Shiite world. Qom began to become a city of religious studies and education for the Shiite sect, with the influence of religious scholars, who migrated to the region from the Umayyad and Abbasid periods. The city of Qom has also been influential in the recent Iranian political history. Transformation of the Qom, which has an important place in the post-Islamic history of Iran and in the Shiite world, into Hawzah Ilmiye was realized by the arrival of Ayatollah Sheikh Abdulkarim Yazdi from the city of Najaf to this city. Ayatollah Yazdi not only strengthened the Qom madrasas in administrative and financial areas, but also laid the foundations for updating the education curriculum to meet the conditions of the day. As a result of the work of Sheikh Heiri Yazdi, the reputation of the Qum madrasas in the Shiite World has increased. In addition, as a result of the reforms of Ayatollah Heiri Yazdi, Hawzah Ilmiye of Qom became more influential in religious studies and in the political field. In this context, the dissertation is shaped around two purposes. One of these aims is the institutionalization of Shiism in the city of Qom, the activities carried out in the religious field and its effect on Iranian politics. In addition, the reforms of Ayatollah Sheikh Heiri Yazdi and his effect on the transformation of the city of Qom into the Hawzah Ilmiye are examined.

Keywords

Qom, Madrasahs, Ayatollah Sheikh Heiri Yazdi, Hawzah Ilmiye, Reform

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM : ON İKİ İMAM ŞİİLİĞİ ve KUM MEDRESELERİ	29
1.1. ŞİİLİĞİN TANIMI ve İSNAAŞERİYYE FIRKASI	29
1.2. İSNAAŞERİYYE’NİN SİYASİ KAVRAMLARI	34
1.2.1 İsnaaşeriyye’nin Siyasi Tarafı.....	34
1.2.2 Velayet İlkesi.....	39
1.2.3 Gaybet.....	40
1.2.4 Gaybet Sonrası Velayet’e Bakış Açısı.....	43
1.3. İSNAAŞERİYYE’NİN EKOLLERİ	45
1.3.1 Ahbarilik Ekolü.....	45
1.3.2 Usulilik Ekolü.....	48
1.4. TARİHSEL SÜREÇTE KUM MEDRESELERİ	52
1.4.1 Kum Medreselerinde Eğitim, Müfredat ve İşleyişi.....	56

1.4.2. Talebelerin İmtihan Metodu ve Tatil Dönemi.....	59
1.4.3. Medrese Eğitiminde Kullanılan Temel Metotlar.....	60
1.4.4. Medreselerde Okutulan Eserler.....	62
1.5. KUM'UN ÖNDE GELEN MEDRESELERİ.....	67
1.5.1.Feyziye (Astane) Medresesi.....	68
1.5.2. Cani Han Medresesi.....	71
1.5.3. Darüşşifa Medresesi.....	73
1.5.4 Müminiye Medresesi.....	73
1.5.5. Hücçetiye Medresesi.....	74

2. BÖLÜM: ULEMANIN KAÇAR HANEDANLIĞI DÖNEMİNDE

SIYASETE ETKİSİ.....	77
-----------------------------	-----------

2.1. GELENEKSEL YAPI İÇİNDE Şİİ ULEMANIN KAÇAR DEVLETİ ve TOPLUMU İLE İLİŞKİSİ.....

2.1.1. Şii Ulemanın Geleneksel Siyasi Yapı ile İlişkisi.....	77
2.1.2. Batılılaşma Döneminde Devlet, Toplum, Gelenek ve Ulema İlişkisi.....	80
2.1.3. Ulemanın Eğitim Üzerindeki Etkisi.....	82
2.1.4. Geleneksel Hukuk ve Ulemanın Etkisi.....	82
2.1.5. Ulemanın Gelir Kaynakları.....	84
2.1.6. Ulema Sınıfının Kaçar Hanedanlığı ile İlişkisi.....	87
2.1.7. Merc-i Taklid Kurumu'nun Teşekkülü ve Kurumsallaşması.....	91

2.2. KAÇAR DEVLETİNE KOLONİYALİZMİN GELİŞİ ve ULEMANIN

ETKİSİ.....	95
--------------------	-----------

2.2.1. Batı'nın İran Sahası Üzerindeki İktisadi ve Siyasi Etkisi.....	96
2.2.2. İngiltere'nin İran Sahası Üzerindeki Siyasi ve İktisadi Etkisi	98
2.2.3. Rusya'nın, İran Sahası Üzerindeki Siyasi ve İktisadi Etkisi.....	100
2.3 EMPERYALİST NÜFUZ ve İRAN TOPLUMU.....	103
2.4. BATI TARZI EĞİTİM ve ULEMA.....	106
2.4.1. Darülfünun.....	107
2.4.2. Misyonerlerin Eğitim Faaliyetleri.....	110
2.5.TÜTÜN İSYANI.....	114
2.6. BAHAILİK ve KAÇAR DEVLETİ.....	120
3. BÖLÜM: İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİNDE KUM ULEMASININ	
ETKİSİ.....	130
3.1. MEŞRUTİYET DEVRİMİ ARİFESİNDE GERÇEKLEŞMİŞ	
ÖNEMLİ TOPLUMSAL OLAYLAR.....	130
3.2. MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NİN GERÇEKLEŞMESİNİ SAĞLAYAN	
DİĞER TOPLUMSAL GRUPLAR.....	138
3.2.1. Aydınlar.....	138
3.2.2. Tüccarlar.....	153
3.3.ULEMANIN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'Nİ DESTEKLEME	
SEBEPLERİ.....	154
3.3.1 Kum Şehri'nin Meşrutiyet Dönemindeki Etkisi.....	163
3.3.2 Meclis'te Şer'i Hukukun Sesi Olarak Ulema.....	172
3.4. 1911- 1921 ARASINDA İRAN SİYASİ TARİHİNİN GENEL	
PANORAMASI.....	191
4. BÖLÜM: AYETULLAH ABDULKERİM HEİRİ YEZDİ'NİN REFORMLARI ve	
KUM İLİM HAVZASI'NIN TEŞEKKÜLÜ.....	202
4.1. AYETULLAH YEZDİ'NİN SİYASETİ ve İDEAL DEVLETİ.....	206

4.2. KUM İLMİYE HAVZASI'NIN İDARİ YAPISININ TEŞEKKÜLÜ.....	211
4.3 RIZA ŞAH ve İLMİYE HAVZASI.....	214
4.4 MALİ ALANDA GERÇEKLEŞTİRİLEN REFORMLAR.....	222
4.5 KUM İLMİYE HAVZASI'NIN YENİDEN İMARI.....	225
4.6. AYETULLAH YEZDİ'NİN KUM MEDRESELERİNİN MÜFREDATI ÜZERİNDE GERÇEKLEŞTİRDİĞİ DEĞİŞİMLER.....	226
SONUÇ.....	233
KAYNAKÇA.....	243
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU.....	257
EK 2. ETİK KURUL MUAFİYETİ FORMU.....	259

GİRİŞ

Bu tez çalışması, Kum medreselerinin 1850-1921 yılları arasında İran'da meydana gelmiş toplumsal ve siyasi olaylar üzerindeki tesirini ortaya koymayı hedeflemektedir. Geleneksel düşünce yapısına sahip ulemanın, bu süreçte ortaya çıkmış modernleşme süreci ile irtibatı ve bu sürece etkisi de ayrıca değerlendirilecektir. Kum medreselerinin geçirmiş olduğu fikri ve kurumsal dönüşüm ile bu dönüşümün topluma olan etkileri de bu tez dâhilinde açıklanması hedeflenmektedir.

Çalışmanın 1850 tarihinde başlamasının iki temel sebebi vardır. Birincisi 1850 yılında Şeyh Muhammed Hasan Necefi'nin vefatından önce yetkilerini Şeyh Ensari'ye bırakmış olması, ikincisi Şeyh Ensari'nin 1850 ile 1864 tarihleri arasında tek merci olmasıdır. Bu müçtehidin tek merci olması, günümüzde de gaybetteki 12. İmam'ın temsilcisi kabul edilen Merc-i Taklit kurumunun güçlenmesinde tarihi bir öneme sahip olmuştur. Bu müçtehidin tek merci olması, günümüzde de gaybetteki 12. İmam'ın temsilcisi kabul edilen Merc-i Taklit kurumunun güçlenmesinde tarihi bir öneme sahip olmuştur. Merc-i Taklit¹ ilkesinin kurumsallaşması ile bu unvana sahip olan müçtehit kendisine bağlı mukellitler (taklitçiler) tarafından dini ve siyasi lider olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı'nın sanayi ve askeri açıdan güçlenmiş devletleri, İran coğrafyası üzerinde iktisadi ve siyasi etkilerini artırmıştır. Bu dönemde, İngiltere ve Rus Çarlığı arasında nüfuz mücadelesinden etkilenen İran coğrafyası, geleneksel

---

¹ Merc-i Taklit Şii Dünyası içinde fetva verme yetkisi olan en üst düzeydeki müçtehidini ifade etmektedir. Usuli ekolü temelinde oluşturulmuş Merc-i Taklit kurumu, teoriye göre gayipteki 12. İmam'ı temsil etmektedir. Bu yönü ile Merc-i Taklit unvanına sahip olan müçtehitlerin, dini ve günlük yaşama dair bütün meseleler hakkında bağlayıcı olarak kabul edilmektedir. Şia mezhebini kabul etmiş her yetişkin, bir Merc-i Taklit'e bağlı olmak zorundadır. Usuli ekolü temelinde oluşturulmuş Merc-i Taklit kurumu, teoriye göre gayipteki 12. İmam'ı temsil etmektedir. Bu yönü ile Merc-i Taklit unvanına sahip olan müçtehitlerin, dini ve günlük yaşama dair bütün meseleler hakkında bağlayıcı olarak kabul edilmektedir. Şia mezhebini kabul etmiş her yetişkin, bir Merc-i Taklit'e bağlı olmak zorundadır. Hüseyin Hüseyinyan Mukaddem-Nejad Mansur, *Tarih-i Teşyih (Ez Agaz ta Payan-i Gaybet-i Sugra)*, Muesses-i Amuzeş-i Emam Homeyni Yayınevi, Kum 1999, s.69

üretim tarzının zarar görmesi sebebiyle, iktisadi açıdan da olumsuz sonuçlar ile karşı karşıya kalmıştır. İran coğrafyasında, kolonyal dönemin başlaması neticesinde, toplum ile dini, iktisadi, hukuki ve eğitim alanlarında kurumsallaşmış bir ilişkiye sahip ulema sınıfı toplumsal meselelerde rehber konumuna gelmiştir. Bu dönemde müçtehitler Batı karşısında, halkın ekonomik çıkarlarını koruyan bir kurum olarak algılanmıştır. 1891 tarihinde gerçekleşen Tütün İsyanında müçtehitlerin fetva yolu ile etkili bir konumda olmaları bu durumun tipik bir örneğidir. Aynı zamanda Batı eğitim anlayışı temelinde kurulan okullar, misyonerlik faaliyetleri ve Bahailiğin ortaya çıkışı da, geleneksel değerleri savunan, ulema sınıfının toplumsal meselelerde etkili olmasını sağlamıştır.

1921 tarihi ise Kum şehri tarihinde önemli bir dönemi ifade etmektedir. Bu yıl içinde dönemin en güçlü Ayetullah'ı olan Brucerdi Necef'in etkili Ayetullahları arasında yer alan Ayetullah Heiri'yi, Kum şehrine davet etmiştir. Ayetullah Heiri'nin, Kum şehrine gelmesi, bu şehrin ilim havzası olarak dönüşümünü de sağlamıştır. Ayetullah Heiri, sistematik bir çalışma ile Kum şehrinin; iktisadi ve kurumsal açıdan güçlenmesini sağlamıştır. Ayrıca eğitim alanında da günün koşullarına uygun bir sistem kurulmasına büyük katkı sağlamıştır. Ayetullah Brucerdi'nin, Ayetullah Heiri'yi Kum'a davet etmesi ve bu şehrin Şii Dünyası içinde itibarının güçlenmesini hedeflemesi gelişigüzel bir tercih değildi. Aşağıda ayrıntılı bir şekilde açıklanacağı üzere, Kum şehrinin Şii Dünyasında tarihsel ve mezhepsel açıdan seçkin bir konumda olması bu tercihin mantıksal bir temele dayandığını göstermektedir.

Bu tezin ana mekânını Kum kenti oluşturmuştur. Kum şehri Zagros Sıradağlarının eteklerinde ve Kum Irmağı kıyısında 930 m. yüksekliğe sahip bir alan üzerine kurulmuştur. Tahran'ın 150 km güneydoğusunda bulunan şehir, ayrıca aynı ismi taşıyan eyaletin (şehristan) başkentidir. Şehrin yakınındaki Kala'i-Duhter Tepesinde bulunmuş çanak çömlek parçaları yörenin M.Ö. V. Yüzyıldan itibaren iskân gördüğünü

göstermektedir. Bu tepenin çevresinde ise, Sasani dönemine ait olan mimari eserler de bulunmuştur. Tahmini olarak, bugünkü Kum şehrinin kurulduğu bölgede yerleşim Seleukos ve Sasani İmparatorlukları döneminde yoğunlaşmıştır. İslam öncesi dönemde küçük bir şehir olan Kum, Büyük İskender tarafından tahrip edilmiş ve Sasani Kralı I. Kubad (ö.531) tarafından tekrar inşa edilmiştir. Kum şehrinin isminin nereden geldiği tam olarak bilinmemektedir. En güçlü teoriye göre, bölgeyi fethetmiş olan Kufeli Araplar, burada birbirine yakın yedi ayrı yerleşim merkezi kurmuş ve bunları bir sur ile koruma altına almışlardır. Bu teoriye göre, Kum şehri ismini, yedi ayrı merkezden birinin adı olan Kumidan'dan almıştır.²

İran coğrafyasında Şiiliğin kabul edildiği ilk şehirler arasında yer alan Kum şehri, din âlimlerinin çalışmaları ve Büyük Selçuklu Devleti döneminden itibaren tesis edilmeye başlanan medreseleri ile İran'da Şiilik mezhebinin güçlenmesinde tarihi öneme sahiptir. Ayrıca Şii Dünyasında kutsal bir konuma sahip Kum şehri, müçtehitlerin toplum ile güçlü ilişki ağına sahip olması sebebiyle yakın dönem İran Siyasi tarihinde de belirleyici olmuştur.

Kum halkının Şiilik mezhebi ile tanışması, İslam tarihinin ilk dönemlerine denk gelmektedir. Kufe'de ikamet eden Yemen kökenli Eşari aşireti, Ebu Musa Eşari komutanlığında İran sahasına girmiş ve Kum ile İsfahan çevresinde etkili bir güç olmuştur. Bu döneme denk gelen 645 tarihinde Ebu Musa Eşari, Kum şehrini fethetmiş ve sonra Kufe şehrine geri dönmüştür.³

Eşari aşireti, Şiilik mezhebinin Kum şehrinde kurumsallaşması açısından tarihi öneme sahiptir. Bu süreç içinde Şiiler, takiyye yönteminden faydalanmışlardır ve bu yolla kendilerinin zarar görmesini engellemişlerdir. Eşari aşiretinin, Hz. Ali ve Hz. Ali'den sonrasında görev yapmış İmamlar ile güçlü ilişkileri olmuştur. Örneğin, Abdullah b.

² Marcel Bazin, Kum, *DİA*, Cilt 26, 2002, s.36

³ Ali Ekber Kashani, *Tarih-i 1200 Sal-i Havza-i İlimiye Kum, Pejuheşkah-ı Havza ve Daneşkah Basimevi*, Kum, 2017, s.17

Said Eşari, İmam Bakır (ö.733) ve İmam Sadık'ın (ö.765) sahabesi olarak ün salmıştı. Yine Abdullah b. Said Eşari'nin oğlu İsa b. Abdullah Eşari, İmam Sadık'ın ravisi unvanıyla bilinmekteydi.⁴ İsa b. Abdullah Eşari, İmam Sadık tarafından Kum şehrine gönderilmiş ve bu şehirde İmam'ın hizmetkârı sıfatıyla din işleriyle meşgul olmuştu.⁵

İsnaaşeriyye'nin 6. İmamı olan İmam Cafer es-Sadık'ın, Kum ile ilgili olarak şu cümleyi sarf ettiği rivayet edilir: "Kum şehri biz Şiilerin şehridir, Kum şehri temiz ve mukaddes bir şehirdir, Kum şehri bizim dostumuz yani Ehlibeyt dostu bir şehir olarak kabul edilmiştir. İmam Sadık'ın bu şehri, Şiilerin sığınağı olarak nitelendirdiği de rivayet edilmektedir.⁶ Dolayısıyla, Kum şehri göç eden âlimlerin ve İmamların gösterdiği özel teveccüh nedeniyle Şiilerin önemli bir merkezi ve sığınağı olduğu kabul edilmektedir. Kum şehrine göç eden, tek aşiret Eşari aşireti olmamıştır. Yakubi'nin anlatımına göre, yedinci yüzyılda Keysi adı verilen Şiiliği benimsemiş başka bir Arap aşireti de bu şehre gelmiştir ve bu şehrin çevresinde bulunan köylere yerleşmiştir. Yine Anzeh isimli bir diğer Şii Arap aşireti de Emevi döneminde Kum şehrine göç etmiştir.⁷

Kum şehrinin fethi sonrasında, Eşari aşiretinin Kum'a gelişini güçlendiren bir başka faktör ise Kербela'da 10 Ekim 680 tarihinde, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi olmuştur. Emevi idaresi ile Şiiler arasındaki anlaşmazlığa bir de Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi eklenince Kufe ve Necef'ten, Eşari aşiretine mensup çok sayıda kişi Kum'a yerleşmiştir. Şiilerin muhaceret adı verdikleri bu göçlere, Eşari aşiretinin mensupları dışında kalan Şiiler de dâhil olmuştu. Bu göçlerin etkisiyle Kum, bir Şii şehrine dönüşmüştür.⁸

⁴ Abdulrahman b. Muhammed b. El-Eşari'nin, Yusuf Haccac'a yenilmesi Eşari aşiretinin Kum şehrine yerleşmesine karar alması noktasında belirleyici olmuştur. Bu çatışma sonunda, Yusuf Haccac'a karşı Hz. Ali'nin temsilcileri olarak da algılanan, bir kardeşi hariç Abdulmelik'in diğer kardeşleri Kum şehrine göç etmiştir. Bu dönemde 17000 civarında Eşari aşiretine mensubunun bu şehre geldiği tahmin edilmektedir. Ali Askar Fakihî, *Tarih-i Mezheb-i Kum*, İntişarat-ı Zair, Kum, 1999, s.45

⁵ Resul Caferyan, *Tarih-i Teşeyyü Şii der İran*, Maharat Matbaası, Tahran,2009,s.185

⁶ Caferyan, a.g.e., s.186

⁷ Fakihî, a.g.e., s.51

⁸ Kashani, a.g.e., s.17

Şii Arapların, Kum şehrine kendi deyişleriyle muhaceret etmesinin temel sebepleri şunlardır:

1) Kum şehri, bu aşiretler tarafından Emevi ve Abbasi halifelerinin olumsuz etkilerinden kurtulmak için yeterli uzaklığa sahip şehir olarak algılanmıştır. Bununla birlikte, ulaşım yollarının, günümüzün aksine, gelişmemiş olması da bu gruplar üzerindeki Sünnilik mezhebini benimsemiş idarelerin olumsuz etkilerini azaltmaktaydı.

2) Kum halkının, buraya göç eden Şii aşiretlere çok sert bir tavır sergileyememesi, bu aşiretlerin kalıcı olarak yerleşmelerini sağlamıştır.

3) Su kaynaklarının yeterli oluşu ve iklimin, Arapların alıştığı üzere, sert olmaması da bu şehri yurt edinmeleri açısından önemli bir faktör olmuştur.

4) Sekizinci İmam Rıza'nın kız kardeşi Hz. Fatma Kum şehrine yakın olan Saveh köyünde vefat etmiş ve Kum'da defnedilmiştir. Bu durum neticesinde Kum kenti, Şiiler açısından mukaddes bir şehir durumuna gelmiş ve Şiiliği benimsemiş aşiretlerin bu şehre ilgisini daha fazla arttırmıştır.⁹

5) Şii aşiretlerin Kum şehrine gelişini hızlandıran bir başka faktör ise Emevilerin, Şiilere yönelik baskı politikası olmuştur. Emevi yöneticilerinin izlediği baskı politikaları neticesinde, bölgeye Şii aşiretlerin göçünde bir ivme olmuştur. Emevi dönemindeki bu göçlerin ivmesi takriben 712 yılına kadar sürmüştür.

⁹ Ünlü coğrafyacı İbn. Havkal (ö.978) bu dönemde Kum şehrinde Arapların yaşadığından fakat Farsça konuştuklarından bahsetmiştir. Yakubi ise bu dönemde Araplar ve Farsların, bu şehirde bir arada yaşadıklarından bahsetmiştir. Yakubi, Kum şehrinin ortasından bir nehir geçtiğini, bu nehrin şehri ikiye böldüğünden ve şehrin iki yakasını bir taş köprü'nün birleştirdiğinden bahsetmiştir. Hatta bu dönemde, Kum şehrinde Zerdüştler'e ait bir ateşkedenin bulunduğu ve Eşariler ile kurumsallaşmaya başlayan Şiiliğin etkisiyle ateşkedenin yerini camiye bıraktığından bahsedilmektedir. Abdullah bin Said Eşari'nin kardeşi tarafından yaptırılan ve Akik Camisi ismi verilen bu cami köprü'nün hemen yakınında inşa edilmiştir. Burada bulunan ateşkede ise yıkılmıştır. Zira bu dönemde Kum çevresinde Eşari aşireti mensuplarının yerleştiği yeni köyler de kurulmuştur. Caferyan, a.g.e.,s. 174

6) Bu süreçte, Keysi ve Anzeh adı verilen iki aşiretten de bu bölgeye göç olmuştur. Bu durum neticesinde, Kum'daki Şii etkisi daha güçlü bir şekilde somutlaşmıştır.¹⁰

Bu dönemde Kum şehrine Şiilik mezhebini benimsemiş Arap aşiret göçlerinin çok önemli tarihi sonuçları olmuştur. Her şeyden önce, bu göçler neticesinde Kum şehri Şiilik kimliği temelinde sosyolojik bir dönüşüm geçirmiştir. Göç edenler arasında, din âlimleri de bulunmaktaydı ve bu âlimlerin çalışmaları neticesinde Kum şehrinde ilk eğitim faaliyetleri ve dini çalışmalar başlamıştır. Arap asıllı Şii aşiretlerin göçleri, Kum şehrinin bir ilim havzası olacak şekilde dönüşümünün temelini oluşturduğu için bu dönem İslam sonrası İran tarihi ve Kum İlim Havzası'nın tarihi açısından kritik bir öneme sahiptir.

Bu dönemde, Kum şehrinde Eşari ve Kummi lakaplarıyla anılan önemli âlimlerin Kum şehrindeki Şiiliğin gelişmesine katkısı kendi içinde ufak farklar içeren birkaç grup içinde açıklanabilir:

a) Siyasi ve İdari Grup: İmam Sadık ve İmam Kazım'ın bizzat güvendiği isim olarak lanse edilen Hamza b. Eşari, bu grubun önde gelen örneğini oluşturmaktadır. Bu grup, Abbasi Halifesi Harun-er Reşid dönemine denk gelen 805 tarihinde, Kum'un İsfahan'dan ayrılarak bağımsız bir idari yapı olmasını sağlamıştır.

b) Dini Rehberler: Bu grup, İmamların vekilleri sıfatıyla da adlandırılmıştır. Said b. Abdullah b. Ebu El-EşariKummi bu grubun önde gelenlerinden bir örneğini oluşturmaktaydı. İmamlara yakınlıklarından dolayı, bu gruba "*Kum'un Dervişleri*" ismi de verilmiştir.

c) İlim Ricalleri: Büyük din âlimleri ve seçkin muhaddisler bu grubun içinde yer almaktadır. Hadislerin toplanmasında bu âlimlerin de etkisi olmuştur. İshak b. Abdullah Eşari ve Sehl b. İsa Eşari bu grubun önde gelen temsilcileri olmuşlardır.

---

¹⁰ Fakihî, a.g.e., s.55-56

d) Şeyhler Grubu: Bu grup, içerisinde hadisleri muhafaza eden ve nakleden din âlimlerini barındırmaktaydı. El- Hüseyin b. Abdulsamet B. Muhammed b. Abdullah El-Eşari El-Kummi, Ahmed b. Muhammed b. Abdullah El-Eşari, El-Kummi ile Cafer b. El-Hüseyin b. Ali b. Şehriyar El-Mümin El-Kummi bu grup içerisinde yer almışlardır. Buradaki şeyh ifadesi hadis âlimlerini ifade etmek için kullanılmıştır. Aynı zamanda eğitim faaliyetleriyle de meşgul olmuş Şeyh Saduk gibi önde gelen âlimler de bu sıfat ile anılmışlardır. Bu gruba dâhil olanlar ise “Şeyh El-Mümin” ve “El-Kummi” sıfatlarıyla anılmışlardır. Özellikle, Kum kökenli âlimler bu sıfatla ilişkilendirilmişlerdir.

Üçüncü grubu oluşturan âlimler Kum Şehri'nin bir ilim merkezi olması bakımından tarihsel öneme sahip olmuşlardır. Dördüncü grubu oluşturan âlimler ise, üçüncü grubu oluşturan âlimlerin talebeleri idi. Yani onların düşünceleri ve çalışmaları temelinde, yeni eserler ortaya koymuşlardı.

Şiilerin Kum şehrine yönelik ilgisini arttıran bir başka önemli gelişme ise Abbasilerin Kufe'yi fethetmesi olmuştur. Abbasîlerin bu fethi neticesinde Kum, Şiilerin göç akını ile karşı karşıya kalmış ve dini faaliyetler açısından ön plana çıkmıştır. Hatta 11. İmam Askeri'nin bu dönemde Kufe'den, Kum'a giden Şiiler için bizzat Allah'tan rahmet istediği de rivayet edilmektedir. Şiilerin Kum şehrine yönelik ilgisini arttıran bir başka önemli gelişme ise Abbasilerin Kufe'yi fethetmesi olmuştur. Abbasîlerin bu fethi neticesinde Kum, Şiilerin göç akını ile karşı karşıya kalmış ve dini faaliyetler açısından ön plana çıkmıştır. Hatta Şiilik mezhebinde 11. İmam olarak kabul edilen, İmam Askeri'nin bu dönemde Kufe'den, Kum'a giden Şiiler için bizzat Allah'tan rahmet istediği de rivayet edilmektedir.¹¹ Bununla birlikte Abbasiler döneminde

¹¹ Bu dönemde bugünkü Irak sınırları içinde yaşayan İmamlar da Abbasi devletine karşı açık bir şekilde muhalefet etmemişler, tam aksine takiye yöntemini kullanmışlardır. Hatta bu dönemde henüz Şii siyasi fıkhi tam olarak olgunlaşmadığı için bu dönemde Şiiler, Abbasi idaresi ile uzlaşma yolu da aramışlar ve Abbasiler'i meşru hükümet olarak kabul etmeseler de, adil oldukları sürece idare ile uzlaşılabilceği görüşünü öne sürmüşlerdir. Dönemin görüşleri muteber Şii âlimleri arasında yer almış olan Şerif el-Murtaza'nın bu konuya yaklaşımı örnek olarak gösterilebilir. Şerif el-Murtaza (ö.1042), otoriteyi ikiye ayırarak, İmam'ın dışındaki bütün otoriteleri cair, gasıb ve zalim olarak nitelemiştir. Bununla birlikte, bu âlim

de Arap Şii aşiretleri, Kum şehrine yönelik ilgilerini devam ettirmişlerdir. Burada yaşayan İran'ın yerli nüfusu ile dışarıdan gelen Şii Arap kabileleri arasında karşılıklı etkileşim olduğu görülmüştür. Burada yaşayan yerli halk, Şiiliği benimsemişken, anlatılara göre bu benimseme sert uygulamalarla olmamıştır. Kum şehrinin yöneticisi konumunda bulunan Muhammed İbn Bahri İsfehani 921 tarihinde bu şehirde Arap ve Farsların iki ayrı grup olarak yaşadıklarından bahsetmiştir. Nitekim bu anlatılar, Kum şehri ile ilgili hikâyelerin mihenk taşını oluşturmuştur. Bu şehre yerleşen Arap Şii aşiretler ise zamanla dillerini ve kültürlerini Fars kültürüne göre uyarlamışlardır. Zira bu ilişki, bu kabilelerin bu bölgeyi yurt edinmesini kolaylaştırmıştır.¹²

Bunun neticesinde, büyüyerek bir il kimliği kazanmış Kum şehri, Hamza b. İsa b. Said Eşari'nin, Harun Er-Reşid'den Kum şehrinin İsfahan'dan ayrılmasına yönelik isteğinin kabul edilmesi ile bu şehir bağımsız bir vilayet konumuna gelmiştir. Bu ayrılımda, İsfahan ile Kum şehirleri arasındaki mezhepsel sürtüşme de etkili olmuştur.¹³

İdarecilerinin Sünnilik mezhebinini benimsemiş Abbasiler döneminde de Kum şehri, 12 İmam Şiiliğinin koruyucusu unvanı ile anılmıştır. Kum kenti, bu dönemde de Kum şehri hadislerin toplandığı şehir olma özelliğini devam ettirmiştir. Açık bir şekilde görülmektedir ki, bu dönem dâhilinde de Kufe ile Kum arasındaki İna Aşeriye (On İki İmamcı) mezhebi temelindeki ilişkiler devam etmiştir.¹⁴

Kum şehrinin IX. ve X. yüzyıllarda Şiiliğin ilim merkezi konumuna gelmesindeki ana faktörü Abbasi idaresinin Sünni yapıda olması ve Şiilerin bu dönemde hareket alanlarının daralması oluşturmuştur. Bu dönemde Kufe'den pek çok Şii din adamı, Kum'a göç etmiştir. Abbasiler

---

paradoksal olarak cair sultan ile ilişki kurmanın da yollarını aramıştır. Bu görüşe göre, bu görevi üstlenecek kişinin, açık bir şekilde, haklıyı destekleyip haksıza karşı çıkabileceğinden veya dinin yapılmasını istediği şeyleri emredip, yasakladığı şeyleri menedebileceğinden emin olmak gerekmektedir. Bu usulle Abbasi döneminde yaşayan Şii nüfuz inançlarını daha rahat bir şekilde devam ettirebilmiştir, Mazlum Uyar, *Şii Ulemasının Otoritesinin Temelleri*, Kaktüs Yayınları, İstanbul, 2004, s.39

¹² Fakihî, a.g.e., s.51

¹³ Ebulkasım Nejatî, *Tarih-i Hulasa-i Kum*, Süleymanzade Basımevi, Kum, 2010, s.23

¹⁴ Caferyan, a.g.e., s. 200

ile Şiilerin uyuşamaması Rey ve Kum şehirlerini ön plana çıkartmıştır. Bununla birlikte, Kum şehrinde Şiiliğin Emeviler döneminde kurumsallaşmış olması da, bu şehri Şii din âlimleri nazarında daha çekici hale getirmiştir. Kum şehri Şii din âlimlerini, Sünni din âlimleri ile fikir münakaşasına girecekleri bir zeminden korumuştur. Kum kenti bu özelliği ile daha sağlıklı bir ortamda bu âlimlerin hadisleri toplamalarına ve dini çalışmalarını gerçekleştirmelerine olanak sağlamıştır. Bu durum akıl ve içtihat kavramlarının ikinci planda kalmasına da zemin hazırlamıştır ki, Bağdat'ın aksine Kum şehrinde Usuliliğin gelişmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Bağdat şehri ise Sünniler ve Şiilerin bir arada yaşadığı kozmopolit bir nüfusa sahipti. Dolayısıyla, Bağdat şehrinde yaşayan Şii ulema, Sünni ulemanın soru ve eleştirilerine akıl ve mantık çerçevesinde cevaplar bulmak zorundaydı. Bu durum Bağdat şehrinde, Usuliliğin gelişmesini sağlamıştır. Kum ve Rey şehirleri ise bu dönemde Ahbarilik akımının güçlü olduğu şehirlerdi.¹⁵

Eşari aşireti mensupları başta olmak üzere, Şii Araplar bu dönemde hadislerin toplanmasında başat rol oynamışlardır. Bir diğer ifade ile Kum şehrinde, hadis çalışmalarının süreklilik arz etmesinde Necef ve Kufe'den göç eden Araplar temel rol oynamıştır. Kum şehrinde, Sünnilik mezhebinin kurumsallaşmamış olması da, bu kente göç eden Şii din adamlarının çalışmalarının rahat bir şekilde çalışmalarını sağlamıştır. İlk dönemden itibaren Eşari aşiretinin ve Kum'da bulunmuş büyük din âlimlerinin katkısıyla, Kum'da hadis ve fıkıh çalışmaları ile eğitim faaliyetleri büyük bir ivme kazanmıştır. Kum şehrindeki Şii âlimler bu dönemdeki faaliyetleri ile iki ana hedefi benimsemiştir. Aşırı fikirlerle mücadele etmek, bu âlimlerin ana hedefini oluşturmuştur. Bu kapsamda, On iki İmam Şiiliğini ciddi anlamda tehdit ettiğine inanılan aşırı akımlar¹⁶ ile mücadele kapsamında İmamlar ile yakın ilişki içinde

¹⁵ Muhammed Rıza Cebbarı, Şinaht-i ve Tahsil-i Mezheb-i Kum ez Agaz ta Kurn-ı Pençom-i Hicri, *Danışkede-i İlahiyat-ı Meşhed Dergisi*, Kış 1960, Sayı 49-50, s. 56

¹⁶ Mezhep tarihçileri Şii gulatın kökenini, Hz. Ali'nin ölümünü kabul etmeyen ve O'nun, İlah olduğunu vaaz ettiği iddia edilen Abdullah b. Sebe adlı birine dayandırır. Buna karşın erken İslam tarihinde Şii gulatlar denince ilk akla gelen grup Keysaniler olmuştur. Keysaniler Hz. Hüseyin'i şehit edenlerin hepsini öldürdüğünü iddia eden ve 685 tarihinde Kufe'nin idaresini ele

olan Kum muhaddislerinin çabaları büyük önem taşımıştır. Bu âlimlerden bir kısmı, İmamların karşılaştığı zor durumdan hatta katlinden bu grupları sorumlu tutmuştur¹⁷ Ayrıca burada bulunan din âlimleri, güvenilir hadislerin ve zayıf hadislerin ayrılmasında çok çaba harcamışlardır. Aynı zamanda bu âlimler hadislerin yayılmasında da önemli rol oynamışlardır.¹⁸

Özellikle, X.yüzyıl, Kum şehrindeki hadis faaliyetlerinin zirvesini oluşturmuştur. Bu dönemin en tanınmış âlimi Kuleyni olmuştur. Kuleyni'nin Şiiliğin dört ana hadis kitabı (Kütüb-ü Erbaa) arasında gösterilen “*el-Kâfi*” isimli eserini Abbasiler döneminde bu şehirde neşretmesi Kum şehrinin Şiiliğin ilk dönemlerinden itibaren ilmi çalışmalarda ne kadar önemli bir rol oynadığını net bir şekilde göstermektedir.

Hadislerin toplanma merkezi olan Kum şehrinin öneminde XI. yüzyılda azalma olmuştur. Bu dönemde Bağdat'ta Şeyh Müfid ve Şeyh Murtaza ile birlikte içtihadın ön plana alındığı Usuli (Akılcı) akımının güçlenmesi ile İmamların hadislerinin yorumlanamayacağını savunan Ahbarilik akımı güç kaybetmiştir. Buna karşın, hadis mekteplerinin önemi bu dönemde de tamamen sona ermiş değildi. İmamlardan nakl edilen hadislerin toplanması hususunda Kum'un hadis toplama merkezleriarasında yer alması ve ünlü ravilerin bu merkezlerde

---

geçiren fakat başarısı kısa süren Muhtar'ın hareketinden doğmuş bir gruptu. Keysani Şiiler, Muhtar'dan sonra Muhammed b. Hanefiye harekete katılmayınca bir süre öndersiz kaldı. Hanefiyye'nin 700'de ölümü üzerine Keysaniyye, en az üç gruba bölünmüştü. Bir grup Hanefiyye'nin ölümünü inkâr etti ve tekrar Mehdi olarak ortaya çıkıp, Dünya'ya adalet getireceğine inandılar. Hanefiyye'nin ölümünü kabul eden ikinci grup ise, Hanefiyye'nin taraftarlarıyla birlikte tekrar dirilip yeryüzüne adalet dağıtacağına inanıyorlardı. Keysanilerin çoğunluğunu oluşturan üçüncü grup ise yeni İmam olarak Hanefiyye'nin oğlu Ebu Haşim'i kabul etti. Ebu Haşim gizli bir devrimci olarak Şii örgütlenmesinde de önemli rol oynamıştı. Hiç kuşkusuz ki Keysanilerin, İmamet ve kıyametle ilgili düşünceleri İsnâaşeriler ve İsmaililer de dâhil olmak üzere ana Şii cemaatler tarafından benimsenip geliştirildi. Buna karşı, ilk radikal Şiilerin Allah'ın birliğine gölge düşüren fikirleri ve farklı kişileri İmam saymaları nedeniyle Şiiliğin İmamiye kolu tarafından görüşleri düzeltilme yoluna gidildi. Buna karşın bu tür fikirler, İsmailiye'den kopan Nusayriler ve Dürziler tarafından geri getirilmiştir. Bu konjonktür içerisinde Bağdat ve Kufe'de bulunan alimlerin yanında, Kum şehrinde ilmi çalışmalarını devam ettiren alimler de aşırı (gulat) olarak isimlendirilen bu fikirlerle mücadele etme noktasında önemli rol oynamışlardır. Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2016, s.59-60

¹⁷ Kashani, a.g.e.,s. 42

¹⁸ Cebbari, a.g.m., s. 49-50

bulunması, Ahbari (Hadiscilik) ekolüne mensup olan medreselerin Usuli akımının yükselme döneminde de önemini sürdürmelerini sağlamıştır.¹⁹

Yani hadis okullarının ortaya koyduğu bilgi birikiminden, Usuli okulları da istifade etti ki bu durum iki ayrı ekole mensup olan medreseler arasında güçlü bağlar kurulmasının yolunu açmıştır. Bu dönemde Şeyh Saduk'un faaliyetleri neticesinde Kum şehri hadiscilik ekolünü faal bir şekilde devam ettirmiştir. Bu dönemde Kum şehrinde devam eden Ahbari ekolü faaliyetleri İran'ın Horasan gibi bölgelerinde etkisini sürdürürken, bu etki İran sahası dışında Bağdat, Kufe, Medine, Herat, Semerkant gibi şehirlerde de etkisini göstermiştir. Yani, Kum şehri Usuli ekolünün güçlendiği dönemde de atıl durumda kalmamış, hadislerin toplandığı ve muhaddislerin ilmi faaliyetlerini bu ekseninde sürdürüldüğü ilim havzası olarak faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu yönüyle Kum şehri kesintisiz bir şekilde İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren hem eğitim hem de dini ilimler faaliyetlerinin sürdürüldüğü önemli bir şehir olmuştur. Bu dönem dâhilinde, özellikle Şeyh Müfid ve Şerif Mürtezi gibi önde gelen âlimlerin talebelerinin bugünkü Irak'tan Kum şehrine yerleşmeleri de²⁰ bu şehrin ilmi çalışmalarında ön plana çıkmasında etkili olmuştur.²¹

Türbesi İran'ın Meşhed şehrinde bulunan ve sekizinci İmam Rıza'nın kız kardeşi Hz. Fatma'nın, Kum şehrine yakın Saveh köyünde hastalanıp bu şehre gelmesinden kısa bir süre sonra²² bu şehirde vefat etmesi,

¹⁹ Cebbarı, a.g.m., s. 50

²⁰ Hicri ikinci yüzyılın sonlarında 38 muhaddisin Kum'a geldiği bilinmektedir. Bu sayı hicri üçüncü yüzyılın sonunda 135'e yükselmişti. Bu sayı hicri dördüncü yüzyılda da artmaya devam etmiştir. Özellikle İmam Sadık döneminde Kum şehrine göçler de şiddetli bir artış yaşanmıştı. Bizzat İmamlarla ilişki içinde olan muhaddisler; Kufe, Bağdat ve Basra gibi farklı şehirlerden, Kum'a gelip yerleşmişler ve dini çalışmalarını burada sürdürmüştür. Kashani, a.g.e., s.46

²¹ Kashani, a.g.e., s.44

²² Horasan'da bulunan ağabeyi sekizinci İmam Rıza'yı görmek için çıktığı yolculukta Saveh köyünde hastalanmıştır. Hz. Fatma çevresindekilere şu soruyu sorar: " Saveh'tenKum'a ne kadar mesafe var?" Çevresindekiler bu soruya 2 fersahlık mesafe olduğunu söylerler. Hz. Fatma, çevresindekilere kendisini Kum'a götürmelerini emreder. Kum'a gelen Hz. Fatma, Musa bin Hazrec Said bin Eşari'nin evinde konaklar. Burada yetmiş gün yaşar ve sonrasında vefat eder. Hz. Fatma, bugünkü türbenin bulunduğu yere defnedilir. Hz. Fatma'nın cenazesini ise sadece 20 tane seçkin Şii Müslüman defnetmiştir. Hz. Fatma'nın Kum'da defnedilmesi, talebelerin Kum şehrine olan ilgisini daha fazla arttırmıştır. Talebelerin Kum'a teveccüh göstermelerinin bir diğer önemli nedenini ise İbrahim b. Muhammed Hanifiye'nin Kum şehrine gelmesi oluşturmuştur. Yine, bu önemli ismin devamı olan nesiller de Kum'da eğitim faaliyetlerine devam etmişlerdir. Caferyan, a.g.e., s. 192

Kum'un Şiiliğin İsnaaşeriyye fırkası mensuplarının gözünde kutsal bir şehir olmasına vesile olmuştur.²³

Bu dönemde Hz. Hüseyin'in, Hz. Hasan'ın, Musa b. Cafer'in, Ali b. Musa el-Rıza'nın, Ziyad b. Ali b. El-Hüseyin ile İmam Cafer Sadık'ın akrabalarından bu şehre göçler olmuştur. Ayrıca bu dönemde de, Eşari gibi Arap Şii aşiretlerin bu şehre yönelik göçleri devam etmiştir.²⁴ Buraya gelen İmamzadeler (İmam'ın soyundan gelenler), şehrin vakıflarında söz sahibi olmuşlardır. Kum şehrinde yüzlerce İmamzade yaşamıştır. Önde gelen din âlimleri adına kümbetler yapılmıştır ve bu durum şehrin mimarisinin gelişimine katkıda bulunmuştur. İmamzadelerin vefatlarından sonra Kum halkı bu isimlerin kümbet ve mezarlıklarına büyük önem göstermiş, bu yapıların temizliğine ve onarımına dikkat etmiştir. Bu gelenek günümüzde de devam etmektedir.²⁵

932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem (İran'ın kuzeyinde bir bölge) kökenli bir hanedan Büveyhoğulları savaştı bir komutan olan Ebu Suca Büveyh tarafından kurulmuştur. Ebu Suca Büveyh'in üç oğlundan Ali Fars'ta, Hasan Rey'de ve Ahmet de Kirman'da egemenlik kurmuşlardır.²⁶

Yani Büveyhiler; Şiraz, Kum, Kaşan, Rey, Hamedan, Kazvin ve Zencan'ı da kapsayan geniş bir alanda kurulmuştur.²⁷ Şii Büveyhiler siyasi sebeplerle, Sünni Abbasi Halifeliğinin devam etmesine ses çıkarmıyorlardı. Çünkü onlar halifeliğin devamını, kendi hâkimiyet sahalarında ve hâkimiyet kurduğu bölge dışında lehlerine kullanmak niyetindeydiler. Ayrıca halifeliği kendi kontrolleri altında bulundurmakla hem devlet içindeki Sünniler hem de diğer Müslüman devletler nezdinde

²³ Bugün de Kum şehrine İran'ın değişik şehirlerinden gelenlerin yanı sıra; Irak, Pakistan, Afganistan ve Lübnan gibi Şii nüfusun yaşadığı değişik şehirlerden gelen Hz. Fatma türbesini ziyaret etmektedirler. Muhtelif ülkelerde yaşayan Şiilerin Meşhed'deki İmam Rıza türbesini ve Kum'daki Hz. Fatma türbesini ziyaret etmeleri bu devletlerde yaşayan Şii gruplar ile İran arasındaki ilişkileri güçlendiren önemli bir etmeni oluşturmaktadır.

²⁴ Fakihî, a.g.e., s.106

²⁵ Asghar, a.g.m., s.110

²⁶ Abazri, a.g.e., s.170

²⁷ Erdoğan Mercil, BÜVEYHİLER, *DİA.*, İstanbul, 1992, Cilt 6, s.497

itibar göreceği kanaatini taşımışlardır. Büveyhiler'den önce Bağdat'ta büyük bir Şii topluluğu yoktu. Bu sırada Şiiler'in en güçlü olduğu yer Bağdat'ın batısındaki Kerh mahallesi idi. Büveyhiler döneminde kısa süre zarfında, Bağdat'taki Şiilerle Sünniler arasında ciddi mücadeleler başladı. Bunun yanı sıra Bağdat'ta başka Şii merkezleri de teşekkül etti.²⁸ Büveyhioğulları dönemin Irak coğrafyası dâhilinde, Şiiler ve Sünniler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar Şii din adamlarının çalışmalarını sağlıklı bir ortamda yürütmelerini engellemekteydi. Bunun neticesinde ise Kum, Rey, İsfahan ve Meşhet şehirleri, Irak'ta bulunan Şii din adamlarının çalışmalarını devam ettirebilmeleri açısından daha kritik öneme sahip olmuştur. Bu dönemde, Kum şehrine yerleşmiş olan din alimleri, Şii Dünyası açısından önemli eserler kaleme almışlardır.

Şeyh Saduk: Kum hadis Mektebi'nin en büyük âlimleri arasında kabul edilen Şeyh Saduk, sadece Büveyhiler dönemi açısından değil, Şii Dünyası açısından da kalıcı eserler bırakmıştır. İmamiye Şiasınca benimsenen dört hadis kitabında ikincisinin yazarı, hadis ve fıkıh âlimi olan Şeyh Saduk 917 tarihinde Kum'da doğmuştur. Kum'da Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Velid, Hamza b. Muhammed b. Ahmed gibi önemli âlimlerden ders aldı ve onlardan hadis yanında diğer İslami ilimleri öğrendi. Yine bu dönemde din âlimi olan babası Ebü'l-Hasan İbn-i Babeveyh de Şeyh Saduk'un dini eğitiminde etkili olmuştur. 20 yılın üzerinde, Kum şehrinde idareci olarak ta görev almış Şeyh Saduk, bu görevini bırakarak farklı şehirlere gitmiş ve bu şehirlerde önde gelen din âlimlerinin bilgi ve çalışmalarından istifade etmiştir. Bu şehirlerde bulunan hadis, fıkıh ve kelim uzmanlarından edindiği bilgiler çalışmaları için yol gösterici olmuştur. Öncelikle Rey şehrine gitmiş olan Şeyh Saduk burada beş sene kalmış ve sonra Meşhed ve Nişabur'a gittikten sonra, Bağdat'a yerleşmiştir. İlmi amaçla yapılan bu ziyaretler esnasında; Mekke, Medine ve Kufe şehirlerinde de bulunmuş olan Şeyh Saduk, Büveyhi Hükümdarı Rüküddeve tarafından Rey şehrine davet edildi. Şeyh Saduk, Rey şehrinde hem öğrenci yetiştirdi hem de

---

28 Mercil, a.g.m., s. 498

dönemin siyasi meselelerinde hükümdara yardımcı oldu. Şeyh Saduk'un en önemli eseri, Şiiliğin dört ana hadis kitabı arasında sayılan "*Men lâ yafduruhü'l-fakih*" isimli eseridir. Şeyh Saduk bu eserini, uzun yıllar boyunca muhtelif şehirlerde almış olduğu dini eğitim ve elde ettiği hadisler çerçevesinde oluşturmuştur. Şeyh Saduk'un bu eseri, Kum şehrinde tamamladığına yönelik iddialar da vardır.²⁹

Cafer b. Muhammed b. Cafer b. Musa b. Masrur b. Kuliya el-Kummi: Muhammed b. Yakup el-Kuleyni'nin talebeleri ve Şeyh el-Müfid'in hocaları arasında yer almış olan Muhammed b. Cafer el-Kuliya, hadis alanında yaptığı çalışmalarla tanınmıştır. Şii Dünyası'nın büyük âlimlerinden olan Şeyh Tusi, onufıkıh ve hadis bilgisine güvenilir bir âlim olarak nitelemiştir. Allame Hillide, Muhammed b. Cafer el-Kuliya'nın eserlerinin önemli bir başvuru kaynağı olduğu fikrini taşımaktaydı. Muhammed b. Cafer el-Kuliya'nın, fıkıh alanında 500 civarında hadisi naklettiği tahmin edilmektedir. Toplam altı eser kaleme almış olan bu âlimin en meşhur çalışması ise Ehl-i Bey'ten rivayet edilen hadisleri içeren "*El-Kamil*" başlıklı eserdir.³⁰

Abbasiler döneminde önemli bir dini merkez konumunda olan Kum şehrindeki çalışmalar Sünni karaktere sahip bir diğer İmparatorluk olan Selçuklular döneminde de varlığını devam ettirmiştir. Öncelikle bu dönemde medreselerin kurulmasıyla eğitim daha güçlü bir şekilde kurumsallaşmaya başlamıştır. Dolayısıyla Kum şehri açısından Abbasiler devri, eğitim ve dini çalışmalar açısından önemli bir mekân olan ilk medreselerin kurulduğu dönemi ifade etmesi açısından tarihsel bir öneme sahiptir. Medreseler arasındaki farklılıkları ise eğitim müfredatındaki farklılıklardan kaynaklanmıştır. Bu medreseler Kum'da eğitim faaliyetlerinin derinleşmesini sağlamış, Kum İlmiye Havzası'nın nüvesini oluşturmuştur. Şii Arapların, Kum şehrine göçü bu dönemde de devam etmiştir. Şeyh Saduk ve Şeyh Kuleyni gibi, Şii İslam tarihinde

²⁹ Abazri, a.g.e., s.173

³⁰ Kashani,a.g.e., s.63

önemli yere sahip olan âlimlerin de, Kum'a teveccüh göstermeleri de, bu kentin hadis çalışmaları alanında ön plana çıkmasını sağlamıştır.

Büyük Selçuklu döneminde Kum şehri kültürel ve bayındırlık açısından gelişimine devam etmiştir. Büyük Selçuklu Devleti döneminde Mir Eb'ul Fazıl İrakî, Taculmülk Kummi ve Mucda El-Malik Burastani gibi isimlerin etkisiyle Selçuklu döneminde Kum şehrinde bayındırlık ve kültürel faaliyetlerde artış görülmüştür. Aslen Kumlu olan ve din alanında da eğitim almış olan bu isimler aynı zamanda, Selçuklu devlet idaresinde vezir olarak görev yapmışlardır. Örneğin, Mucda el-malik, Melikşah döneminde defterdar olarak görev yapmıştır. Mucda el-Malik aynı zamanda, Irak coğrafyası ile de yakın ilişki içindeydi. Mucda el-Malik'in, Irak coğrafyası ile olan bu ilişkisi Selçuklu idaresi açısından stratejik bir öneme sahipti. Benzer şekilde Ebu Said Kummi, Berkyaruk (ö.1104) ve Sultan Muhammed Tapar (ö.1118) dönemlerinde kâtip olarak görev yapmıştır.³¹

Sünni itikadı benimsemiş olan Selçuklu idaresi dönemi, Şii vezirler açısından dikensiz bir gül bahçesi değildi. Örneğin, Nizamülmülk gibi Büyük Selçuklu Devleti'nin en meşhur veziri, Mucda el-Malik'i Şiilik propagandası yapmakla suçlamıştır. Bu durum, Şii vezirlerin görevden alınmalarına da yol açmaktaydı. Aynı suçlamalarla, dönemin diğer Şii veziri olan Taculmülk Kummi de karşılaşmıştır.³²

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun idarecileri Sünni itikadına sahip olsa da, İran'da Kum, Rey, Kaşan ve Aveh gibi şehirler ile İran'ın kuzeyinde bulunan Horasan, Sebzevarve Taberistan gibi bölgelerde Şii nüfus yaşamaktaydı. Bu işbirliği Selçuklu Devleti'nin de işine gelmekteydi. Bu bölgelerde yaşayan Şii nüfusun, B. Selçuklu Devleti yöneticileri tarafından idari görevler verilmesi ise stratejik bir tercihin sonucu olmuştur. Zira bu şehirlerde Şiilik inanç ve kültür alanlarında kurumsallaşmıştı ve iki taraf da birbirleriyle çatışmak yerine işbirliğini ön

³¹ Seyyid Hasan Kurişi- Mucda el-Malik, Vezir-i Şia-i Selcukyan ve Nakş-ı u der Hidmet-i Resan-i be Şia, *İlm-i Peşuheş-i Şia Şinasi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 3, 1975, s.10

³² Kurişi, a.g.m., s.11

plana çıkartmışlardı. B.Selçuklu devleti idarecileri Şiilere idari alanda görev vermek suretiyle, rakipleri olan Şii Fatimiler'in, bu nüfuzu kullanma potansiyelini ortadan kaldırmayı da hedeflemiştir. B.Selçuklu devleti idarecileri Şiilere idari alanda görev vermek suretiyle, rakipleri olan Şii Fatimiler'in, bu nüfuzu kullanma potansiyelini ortadan kaldırmayı da hedeflemiştir. Büveyhoğulları dönemi, Şiiler idari alanda tecrübe ve ihtisas kazanmışlardı. Şii nüfuz Büveyhiler döneminde kazandıkları idari tecrübenin yanında, B. Selçuklu Devleti döneminde de bu alandaki bilgi ve tecrübelerini derinleştirme fırsatı elde etmişlerdi. İdari alandaki tecrübesiyle ve İran'ın muhtelif şehirlerindeki baskın kimliğiyle Şii nüfus, Selçuklu Devleti'ne istek ve taleplerini rahat bir şekilde yansıtabilmekteydi. Bu dönemde Kummi, Kaşani, Avi ve Tefrişi lakaplı Şii idareciler Selçuklu devletinde görev almışlardır.³³

İran'da yaşayan İsnaaşeriyye fırkasına mensup nüfusun bürokrasi konusunda maharetli ve eğitilmiş olması, ayrıca birbirini desteklemesi idari alanda daha etkili olmalarını sağlamıştır. Şiiler arasında bir ayrışma olmaması idari alanda ellerini güçlendiren önemli bir faktördü.

İran'da yaşayan İsnaaşeriyye fırkasına mensup nüfusun bürokrasi konusunda maharetli ve eğitilmiş olması, ayrıca birbirini desteklemesi idari alanda daha etkili olmalarını sağlamıştır. Şiiler arasında bir ayrışma olmaması idari alanda ellerini güçlendiren önemli bir faktördü. Bu dönemde, Sünniliğin alt kolu olan Hanefiler ve Şafiler arasındaki ufak tefek sürtüşmeler veya Sünniler arasındaki çıkar çatışmaları bu nüfusta pek görülmemiştir. Nitekim bunun sonucunda, İsnaaşeriyye fırkasına mensup nüfus İsfahan, Rey ve Nişabur gibi şehirlerde etkisini arttırmıştır.³⁴

Büyük Selçuklu Devleti döneminde de dini faaliyetler açısından kurumsallaşmasını sürdüren Kum şehri fıkıh ve dini eğitim açısından Şiiliğin önemli merkezleri arasında yer almayı sürdürmüştür. Bu

³³ Kurişi, a.g.m., s. 15

³⁴ Caferyan, a.g.e., s. 671

dönemde medreselerin yanında kütüphaneler de dini eğitim açısından önemli bir yere sahip olmuştur. Bu yüzyılda medrese faaliyetleri birkaç medresenin açılmasıyla birlikte başlamıştır. Musa b. Cafer Said Salt, El-Malik, Seyyid Said İzzettin Murtaza, Seyyid İmam Zeyn El-Din Emir Şerif Şah El-Hüseyin, Zahir El-din Abdulaziz, Şems Alaattin Murtaza, Murtaza Kebir Şerif Alâeddin medreseleri bu dönemde açılmış ilk medreselerdi. Doğal olarak bu medreseler, günümüzdeki medreseler gibi güçlü bir kurumsal yapıya sahip değillerdi. Bununla birlikte, tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkmış olan Şiilik çalışmalarının bilgi birikiminin talebelere aktarılması ve Sünni düşünce karşısında Şiiliğin On iki İmamcı anlayışının korunması açısından bu medreseler önemli bir görev üstlenmişlerdir. Moğol akınları neticesinde, bu medreselerin varlığı sona ermiştir. Ayrıca, Feyziye Medresesi de bu dönemde faaliyetlerine başlamıştır. Bu dönemde açılan medreseler içinde, sadece Feyziye Medresesi, Şah Tahmasb döneminde tekrar inşa edilmek suretiyle, günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.³⁵

Timur İmparatorluğu, İranlıların Timurleng, Türklerin Aksak Timur, Avrupalıların ise Temurlay olarak adlandırdıkları Asyalı fatih Timur tarafından 1370 tarihinde kurulmuş ve 1507 tarihine kadar varlığını devam ettirmiştir. Timur, askeri bir lider ve devlet adamı olarak hüküm sürdüğü 35 yıl boyunca (1370-1405) doğuda Altay Dağlarına, batıda Karadeniz ve Akdeniz'e, güneyde Hindistan'a kadar uzanan bir imparatorluk kurmaya muvaffak olmuştur. Yıllara dayalı bu fütuhat sonucunda ortaya çıkmış bu büyük devlet, kurucusunun iktidarına dayanmaktaydı.³⁶ Timur'un, vefatından sonra kendisinin varis gösterdiği Pir Muhammed b. Cihangir'in dışında kendinde kuvvet gören herkes, kendi hâkimiyet sahasında adına hutbe okutup, sikke kestiriyor ve böylece müstakil bir hükümdar olma iddiasını taşıyordu. Son güçlü hükümdar Şahruh'un 1447 tarihinde vefat ettikten sonra iktidar hırsıyla birbirine düşen Timur'un torunları ve emirleri arasında devam eden

³⁵ Kashani, a.g.e., s.67

³⁶ Kishimshan Eshenkulova, "Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulum El-Evayil", İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2001, s.1

mücadeleler sonucunda Timurlular Devleti çökmeye yüz tutmuştur. Her ne kadar zaman zaman birbirleriyle ittifak müzakereleri, hudutlar ve diğer hususlar konusunda anlaşmalar yapsalar da, bu anlaşmalara uzun süre riayet etmemişler ve bu anlaşmaların ihlalleri de yeni çatışmaları ortaya çıkartmıştır.³⁷

Timurluların bu siyasi yapısı içerisinde Kum şehri, bir süreliğine önemli bir merkez olma görevi görmüştür. Baysungur Mirza'nın oğlu ünlü komutan Mirza Sultan Muhammed, Şahruh tarafından Irak bölgesinin yöneticisi atandığında, Kum'u merkez olarak belirlemiş ve bu şehre yerleşmişti. Irak Şiileri ile İran Şiileri arasındaki yakın ilişki bu stratejik tercihte etkili olmuştur. Yine Mirza Sultan Muhammed'in bu tercihinde ünlü Fars komutan ve diplomat olan Zahir el-din Maraşi (1412-1489) ile olan ilişkisi de etkili olmuştur. Zira Zahir el-din Maraşide Kum'un Irak bölgesi ile ilgili işlerde merkez şehir olmasına sıcak bakmaktaydı. Bu dönemde, Kum şehri tekrar restore edilmiş ve dönemin şartlarına göre modern bir şehir haline getirilmiştir.³⁸

Safeviler döneminde Şiiliğin İsna Aşeriyye (On İki İmamcı) fırkası İran topraklarının tümünde etkili hale gelmiştir. Safeviler öncesi dönemde ise Şiilik On iki İmamcı (İsnaaşeriyye) kolu, Meşhed (Sekizinci İmam Rıza'nın türbesinin bulunduğu şehir), Kum, Kaşan, Meşhed ve Rey gibi şehirlerde etkili mezhep konumundaydı.³⁹ Çalışmanın ana konusu Safeviler'de Şiiliğin kabul edilmesinin tarihsel süreci olmadığı için, bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmemiştir.

Şiiliği resmi mezhep olarak kabul eden Safeviler döneminde de, İran sahasında Şiiliğin ilk kurumsallaştığı şehirler arasında yer alan Kum şehrinde dini çalışmalarda artış görülmüştür. Kum şehri bu dönemde, Şiiliğin İran sahasında kurumsallaşmasında ve siyasetinde etkin olmasında önemli pay sahibi olan ulemaları içinde barındırmıştır. Bu

³⁷ Eshenkulova, a.g.e., s.1-2

³⁸ Caferyan, a.g.e., s.169

³⁹ Seyyid Muhsin Hüzeyinzade, *Ulama ve Meşruiyet-i Devlet-i Safevi*, Bakırı Basımevi, Kum, 2007, s.96

şehirde çalışmalarını devam ettiren din âlimlerinin çalışmaları, Şii Dünyası içinde de büyük etkiye sahip olmuştur. Sfeviler döneminde de, Kum şehrinde yeni medreseler kurulmuştur. B.Selçuklu döneminde kurulmuş olan medreseler arasında sadece Feyziye Medresesi günümüzde de çalışmalarını devam ettirmektedir, Safeviler döneminde kurulmuş olan medreselerden ise Müminiye ve Darüşşifa medreseleri günümüzde de eğitim faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Aynı zamanda, Kum şehrine Safevi şahları da büyük itibar göstermişlerdir. Safevi dönemi idarecileri Kum şehrini ziyaret etmişler ve ulemanın görüşlerinden istifade etmişlerdir. Bu şehri Safevi aynı zamanda devlet görüşmelerinde de kullanmıştır. Örneğin, 1591 senesinde Irak temsilcileri Kum şehrinde kabul edilmiştir. 1598 tarihinde ise Sünni itikada mensup olan Özbek ve Osmanlı sefirleri Kum şehrinde kabul edilmişlerdir. Sünni liderlerin bu şehirde kabul edilmesi, Safevilerin Şiilik temelinde bir mesaj verdiğini göstermektedir. Nitekim Safevi idaresi de, bu şehri İmamların övdüğü şehir olarak tanımış ve bu şehre ayrı bir önem vermiştir. Hatta Osmanlı ve Özbek gibi Sünni güçlere karşı hazırlanan seferlerde Kum şehri onay mercii olarak görülmüştür.⁴⁰ Şiiliği resmi mezhep olarak kabul eden Safeviler döneminde de, İran sahasında Şiiliğin ilk kurumsallaştığı şehirler arasında yer alan Kum şehrinde dini çalışmalarda artış görülmüştür. Kum şehri bu dönemde, Şiiliğin İran sahasında kurumsallaşmasında ve siyasetinde etkin olmasında önemli pay sahibi olan ulemaları içinde barındırmıştır. Bu şehirde çalışmalarını devam ettiren din âlimlerinin çalışmaları, Şii Dünyası içinde de büyük etkiye sahip olmuştur. Sfeviler döneminde de, Kum şehrinde yeni medreseler kurulmuştur. B.Selçuklu döneminde kurulmuş olan medreseler arasında sadece Feyziye Medresesi günümüzde de çalışmalarını devam ettirmektedir, Safeviler döneminde kurulmuş olan medreselerden ise Müminiye ve Darüşşifa medreseleri ise günümüzde de eğitim faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. ⁴¹

---

⁴⁰ Fakıhi, a.g.e.,s. 73

⁴¹ Fakıhi, a.g.e.,s. 74

Safevilerin, Şiiliği resmi olarak kabul etmesinden sonra Şiilik mezhebine mensup çok sayıda din âlimi Arap coğrafyasından Şiraz, Tebriz, Kazvin, Meşhed, İsfahan ve Kum şehirlerine yerleşmiş, bu şehirler de öğretim ve dini faaliyetlerine devam etmişlerdir. Buna paralel olarak, medreselerde talebe sayısında da bir artış olmuştur. Özellikle Molla Sadra ve talebelerinin çalışmalarıyla İslam Felsefesinin bu dönemde gelişmiş ve yapılan çalışmalar İslam Dünyasında ses getirmiştir.⁴²

Molla Sadra: Aslen Şiraz'da dini eğitim almış olan ve bir dönem de İsfahan'da bulunmuş olan Molla Sadrettin Şirazi, Hz. Fatma'nın türbesinin bulunması nedeniyle, Kum şehrine bağlı Kahek köyüne yerleşmiştir. Kum şehrine yerleşmesi ile Molla Sadra daha sistematik bir şekilde çalışmalarını sürdürebilme fırsatı elde etmiştir.⁴³ Molla Sadra İslam dini ve felsefesi ile ilgili eserlerinin büyük kısmını bu şehirde yazmıştır. Molla Sadra'nın Kum şehrinde kaleme aldığı eserlerin başında Mebde ve Mead⁴⁴ isimli eser gelmektedir. Günümüzde de önemli bir kaynak olarak değerlendirilen bu eser 1610 tarihinde yazılmıştır. Ayet'ül- Kursi'nin tefsirini de 1614 tarihinde bu şehirde gerçekleştirmiştir. "*Kesr-u Esnam'il Cahiliyye*" (Cahiliyye Putlarını Kırma) isimli eserini ise 1618 "*El-Arifin*" isimli eserini 1622 tarihinde, Risaletu'l Meşair isimli eserini ise 1623 tarihinde yazmıştır. "*İttihadü'l-akıl ve'l-ma'kul*" isimli eserini ise 1628 tarihinde yazmıştır. Bu çalışmalarıyla daha ünlü olan Molla Sadra, 1631 tarihinde Kum'dan Şiraz'a gitmiştir. Fakat sonrasında tekrar Kum'a dönmüştür. Molla

⁴² Sarihi, Vaziyet-i Kum der Asr-ı Safeviye, *Tarih-i İslam Dergisi*, Sayı.5, 1968, s.71

⁴³ Sarihi, a.g.m., s. 73

⁴⁴ Molla Sadra, bu eserinde ağırlıklı olarak Ahiret hayatına dair düşüncelerini ifade etmiştir. Molla Sadra, bu eserinde de aklın önemine vurgu yapmıştır. Molla Sadra'ya göre, kabir hayatından sonra iki türlü haşir gerçekleşir. Birincisi kabirdeki mertebelerini aşamayacak durumda olan mücrimler ve kâfirlerle ilgilidir. Bunların hapsolup kaldıkları hayali beden aşamasında artık sonsuz elem ve ceza vardır. Kur'an'ın cehennem olarak adlandırdığı aşama budur. İkinci haşir, kabir aşamasındaki hayali beden ve idraklerden kurtulup akıl mertebesine ulaşan iyi insanların elde ettiği varoluş düzeyine geçiştir. Bu seviyeye ulaşanlar, artık külli akılla bütünleşerek liyakat derecelerine göre buradan Allah'a yakınlaşma hedefine doğru ilerleyip yetkinlik mertebelerinde tekâmül ederler. Bunların dışında Sadra üçüncü bir kesimden bahseder ki bunlar, daha dünyada iken akıl mertebesine ulaşmış hayali varlık mertebesini ölmeden önce aşan kimselerdir. Peygamberler, veliler ve filozoflardan oluşan bu zümre öldükten sonra hayali bilgi mertebesi olan âlem-i berzahı aşmış doğrudan külli akılla birleşir ve Allah'a yakınlaşma yolunda Onunla bütünleşinceye kadar tekâmüle devam eder. Fakat bu bütünleşmede bile insan kendi varlığını ve kimliğini kaybetmez, ancak zat-ı ilahinin varlığındaki yoğunluk onun varlığını neredeyse görünmez hale getirir. Açığenç, Molla Sadra, *DİA*, Cilt 30, 2005, s.265

Sadra bu dönemden sonra da talebe yetiştirmeye devam etmiştir.⁴⁵ Safevi dönemi İslam felsefesinin ve Kalam'ın kurumsallaşması açısından önemli bir tarihsel süreci ifade etmektedir. Özellikle İslam felsefesinin gelişimi bu dönemde İranlı din âlimlerinin katkılarıyla büyük aşama kat etmiştir.⁴⁶

Molla Sadra'nın çalışmaları İslam felsefesinin kurumsallaşmasında büyük etkiye sahip olmuştur. Molla Sadra'nın Kum şehrinde yazdığı eserler Şii dünyasında büyük ses getirmiş ve İslam Felsefesinin, Şii medreselerinde detaylı bir şekilde talebelere öğretilmesini sağlamıştır. Allame Tabatabai, Necef'te Usuli akımına bağlı olarak verdiği derslerinde konuyla ilgili şu hususları belirtmekteydi: "Derlerde, İslam felsefesine önem verilmesi, aklın kullanılmasının ve eleştirel düşüncenin de önünü açmıştır. Yunan ve İranlıların çalışmalarının tercüme edilmesiyle birlikte bu alanda yaşanan derinleşme süreci kalam dâhil olmak üzere bütün İslami çalışmaları kapsamış ve dinin daha bütüncül bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. Dinin, felsefe ile birlikte yorumlanması anlayışı medreselerin de eğitim anlayışının bu yönde gelişmesine katkıda bulunmuştur. Farabi ve İbn Sina'nın öncülük ettiği bu yapı, İslam Dünyasında bu anlayışın temellerini oluşturmuştur. Bu yapının derinleştirilmesinde Molla Sadra'nın çalışmaları da büyük öneme sahip olmuştur."⁴⁷

⁴⁵ Kashani, a.g.e.,s. 76

⁴⁶ Molla Sadra'ya göre varlığın kavramsal ifadesi zihnimizde şekillenince bilgiye dönüşür. Bu durumda gerçek varlıkla bilgi arasında sadece bir modalite farkı bulunmaktadır. Zihindeki varlık dış âlemdeki varlığın bir yansımasıdır. Bu yansımanın gerçekliği nispetinde insan âlem de bir yücelme yaşar. Bilgi edinme tasavvufta olduğu gibi bir seyrüsülfık, bir ruhi arınma sürecidir. Sadra'ya göre bu süreci önceki irfan sahibi muhakkikler keşfetmiş ve onun dört aşamalı (esfarerbaa) olduğunu belirlemiştir. Birinci sefer halktan Hakk'a doğru yolculuk, ikincisi Hak ile Hak'ta olan yolculuk, üçüncüsü birinci sefere bir açıdan tekabül eden Hak'tan Hak ile halka yolculuk, dördüncüsü de ikinci sefere karşılık gelen halkta Hak ile yapılan yolculuktur. Umumiyetle metafiziğe tekabül eden ilk seferde Sadra'nın ele aldığı meseleler felsefenin tanımı, mahiyeti ve amacı, varlık ve mahiyet, sebep-sonuç ilişkisi. Akıl, bilgi, bilginin mahiyeti ve mertebeleri gibi konulardır. Hak ile Hak'ta olan yolculuğa el-Esfar'da tabiat felsefesi karşılık gelmektedir. Buradaki konular genellikle on kategori ve bunların fizikteki yeri, âlemin yaratılışı, kuvve ve fiil gibi sorunlardır. Bu kısım Sadra'nın kozmolojisinin genel bir özetiyle sona ermektedir. Hak'tan Hak ile halka olan fikri seyrüsülfıkün yer aldığı üçüncü seferin meseleleri Allah'ın zatı ve sıfatları, hayır-şer problemi gibi klasik İslam felsefesinin ve kelamın konularındır. Halkta Hak ile yapılan dördüncü yolculukta Sadra psikoloji ve mead (ahiret) konularını ayrıntılı biçimde ele almaktadır. Açıkgenç, a.g.m., s.260

⁴⁷ Kashani, a.g.e., s., 79

Kum şehrinde Molla Sadra ve Sadra'nın takipçileri olan Gazi Said Kummi, Ahund Molla Ali Nevri ve Aga Ali Zenvezi gibi âlimlerin yaptıkları çalışmalarla İslam felsefesi daha yaygın hale gelmiştir. Bu ekolü Feyz Said Kummi, Feyz Lahici ve Feyz Kaşani gibi âlimler devam ettirmişlerdir. Ayetullah Hairi ile İlmiye Havzası'na dönüşen Kum medreseleri de bu dönüşümden etkilenmişlerdir. Nitekim bu anlayış İmam Humeyni ve talebelerinin de düşünce dünyasını etkilemiştir.⁴⁸

Molla Abdurrezzak Lahici: Molla Sadra ve Lahici, Kum şehrinin eğitim ve dini faaliyetlerinin güçlenmesinde ve toplum içerisinde yayılmasında tarihi bir öneme sahiptir. Kum'un Havza-i İlmiye olmasında bu ikisinin rolü büyüktür. Feyyaz (Bereketli) lakabıyla da tanınmış olan Molla Lahici, İran'ın bir diğer kutsal kenti olan ve günümüzde dini eğitim açısından önemli yere sahip olan Meşhed'de eğitimini tamamladıktan sonra 1621 tarihinde Kum şehrine göç etmiştir. Bu dönemde Molla Lahici, Molla Sadra'dan ders almıştır. Molla Lahici de Safeviler döneminde sözü geçen muteber insanlar arasında yer almıştır. Bizzat Safevi idareciler ve halk Lahici'nin fikirlerine önem vermiş, Lahici'nin bilgi ve görüşlerinden faydalanmaya çalışmışlardır. Molla Lahici, ayrıca Gevher-i Murad başlıklı bir eser kaleme almış ve bu yapıtında ahlak, kelam, irfan ve siyaset konularını işlenmiştir. Bu eser, Şah Abbas'a hediye edilmiş ve Şah II. Abbas da bu esere büyük önem vermiştir. Hatta bu kitabın, Şah II. Abbas'ın idari anlayışında güçlü bir etkiye sahip olduğu kabul edilir.

Molla Lahici, bizzat Safevi idaresinin de teşvikiyle Feyziye Medresesi'nin idaresinden sorumlu olmuştur. Dönemin önemli İslam felsefecileri arasında yer alan Molla Lahici, Molla Sadra'nın varisi olarak kabul edilmiştir. Lahici, kelam alanında "*Şerh-i Tecrid'il Kelam*" isimli eseri kaleme almıştır. Molla Lahici, üç oğluna da bizzat kendisi dini eğitim vermiştir. Çocuklarından, Molla Hasan Lahici babasının halefi

---

⁴⁸ Kashani, a.g.e., s. 80

olarak kabul edilmiş ve babasından öğrendiği dini bilgilerin sonraki nesillere aktarılmasında önemli bir köprü görevi görmüştür.⁴⁹

Mevali Muhammed Tahir Kummi: Molla Muhammed Hüseyin Şirazi Necefi Kummi'nin oğlu Molla Tahir Kummi, döneminin büyük din âlimleri arasında yer almıştır. Molla Tahir Kummi, yazdığı eserleri ve yetiştirdiği talebeleri ile Şiiliğin Safeviler döneminde kurumsallaşmasında tarihi öneme sahip olmuş ulemalar arasında yer almıştır. Fıkıh ve felsefe alanlarında dönemin muteber isimleri arasında yer almış, Molla Tahir Kummi bu alanlarda önemli çalışmalar yapmıştır. Fakat Molla Tahir, özellikle kelim alanında yaptığı katkılarla ön plana çıkmıştır. Molla Tahir yaptığı çalışmalarla kelim alanının derinleşmesine büyük katkı sağlamıştır. Molla Tahir Kummi, Cuma namazının İmam'ın gaybeti döneminde vacib olduğunu ve bunun dinle çelişmediği teorisini savunmuştur. Bu görüşlerinden dolayı, Molla Tahir Kummi saldırılarla karşı karşıya kalmıştır. 1696 yılında vefat etmiş olan Molla Tahir Kummi, İmam Rıza'nın sahabelerinden olan Zekeriya İbn. Âdem'in mezarının arkasında defnedilmiştir.⁵⁰

Çalışmanın birinci bölümü iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, tezin ana sorunsalını daha iyi anlamak için Şiiliğin tanımı ve temel kavramları genel hatları ile açıklanmıştır. Tezle daha doğrudan alakalı olan İsnâaşeriye'ye (On İki İmamcılık) de ayrı bir bahis açılıp, onun siyaset ile olan ilişkisi üzerinde durulmuştur. Ayrıca Şiiliğin, siyaset ve toplumsal yaşam ile ilişkisinde belirleyici olan Ahbarilik ve Usulilik kavramları da genel bir çerçevede içinde incelenmiştir. Bu bölümün ikinci kısmı Kum medreseleri hakkında bilgi vermektedir. Dini ilimler ve eğitim merkezi olan medreselerin; kuruluş amaçları, tarihi gelişimi, müfredatı, eğitim aşamaları ve okutulan eserler konusunda bilgi verilmiştir. Bu bilgilerin verilmesinin temel amacını, İran kültür ve siyasi tarihinde önemli bir konuma sahip olan müçtehitlerin fikri yapısının nasıl şekillendiği sorusuna cevap vermek oluşturmuştur. Bu yolla Kum

⁴⁹ Kashani, a.g.e., s. 77

⁵⁰ Sarıhi, a.g.m., s.76

şehrinin İran siyasi tarihindeki öneminin daha net bir şekilde anlaşılması hedeflenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, ulemanın XIX. yüzyıl özelinde İran siyasetine olan etkisi incelenmiştir. Bunu sağlayan faktörler olarak, bu yüzyılın ikinci yarısında, İran'ının İngiltere ve Rus nüfuzuna maruz kalması ve bunun da geleneksel İran ekonomisi ve siyasi yapısında kırılmalara yol açması üzerinde durulacaktır. İran halkı ile güçlü ilişkilere sahip olan ulema sınıfı, bu dönemde geleneksel yapının temsilcisi olarak, rehberlik görevinde bulunmuştur. Üçüncü bölümün ilk kısmında, Şii ulemanın siyasete bakış açısı ve İran halkı ile güçlü ilişki kurmasını sağlayan etkenler incelenmiştir. Ulemanın geleneksel zemin içerisinde halk ile kurduğu ilişki, bu sınıfın siyasi alanda da güçlü bir aktör olmasını sağlamıştır. Bu nedenle, ulemanın halk ile ekonomi, hukuk, din ve eğitim alanlarında kurduğu güçlü ilişkinin incelenmesi tezin bu kısmında önemli bir yer kaplamıştır. Bu kısım dâhilinde ulemanın, Kaçar idarecileri ile ilişkisi de irdelenmek suretiyle, bu sınıfın İran siyaseti içindeki etkisi daha ayrıntılı bir bakış açısıyla verilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Kum ulemasının, siyaset ile ilişkisinin sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Bu bölüm içerisinde günümüz İran siyasetinde de etkili olan Merci-i Taklit kurumunun ortaya çıkışı ve temel ilkeleri açıklanmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümü dört alt başlık halinde incelenmiştir. İlk kısımda, Meşrutiyet Dönemi'nin arefesinde gelişen ve bu dönemin başlamasında önemli paya sahip olan toplumsal ve siyasi olaylar incelenmiştir. din adamlarının ve Kum şehrinin, İran siyasi hayatında tarihsel bir öneme sahip olan Meşrutiyet Dönemi'nin (1906-1911) kabul edilmesi ve meclisin işleyişine etkisi incelenmiştir. İkinci alt başlıkta ise, aydınların Meşrutiyet döneminin kabul edilmesinde rolü olan hakkında genel bilgi verilmiştir. Üçüncü alt başlıkta ise müçtehitlerin, Meşrutiyet Devrimi'ni destekleme sebepleri ve Meşrutiyet'in kabulü için gerçekleştirdikleri faaliyetler ile mecliste savundukları değerler bu bölümün ilk kısmının genel çerçevesini oluşturmaktadır. Meşrutiyet

döneminin kabul edilmesinde, Şii Dünyasında kutsal şehirler arasında gösterilen ve barındırdığı medreseler ile dini çalışmalar açısından tarihsel bir öneme sahip olan Kum şehri Meşrutiyet'in kabul edilmesinde bir kilometre taşı olmuştur. Kum şehrinin Meşrutiyet ilanındaki rolü ve bu şehirde müçtehitlerin faaliyetleri ile Meşrutiyet uygulamalarına yönelik katkıları da bu bölüm kapsamında incelenmiştir.

Bu bölümün son kısmında, 1911 ile 1921 tarihleri arasındaki süreçte Kaçar Devleti'nin, siyasi tarihinin genel bir panoraması anlatılmıştır. Birinci Savaşı sürecinde, Batı Devletleri'nin, İran siyaseti bu başlık altında genel bir çerçevede içinde okuyucuya aktarılmıştır. Ayrıca Batı kolonyalizmi karşısında, ülkenin kuzeyinde oluşturmuş isyanlar hakkında da bilgi verilmiştir. Rıza Şah'ın merkezi idarede etkili olma süreci de ana hatları ile anlatılmıştır. Bu bölüm dâhilinde, Kum ulemasının bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle, 10 yıllık süreci kapsayan bu bölüm teferruata girilmeden, anahatları ile anlatılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde Ayetullah Abdulkarim Heiri Yezdi'nin (ö.1936), Kum medreseleri özelinde reform politikası incelenmiştir. Bu kısmın ana sorusunu Ayetullah Yezdi'nin reform politikalarının Kum İlimiye Havzası'nın otaya çıkışındaki etkisi oluşturmuştur. Ayetullah Heiri Yezdi'nin idari, mali, eğitim ve imar alanlarını kapsayan reform planı ayrıntılı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bölüm dâhilinde, Ayetullah Yezdi'nin siyaset tasavvuru ile Rıza Şah'ın kurumsal ve toplumsal alanları kapsayan modernleşme politikasına bakış açısı değerlendirilmiştir. Ayrıca Ayetullah Heiri'nin reformlarının, İran siyasi tarihine olan etkisi de bu kısım içinde tartışılmıştır.

Bu çalışmada tartışmaya açılan sorulara özellikle iki kaynak türü üzerinden cevap bulmaya çalışılacaktır. Bunlar dönemin resmi yazışma, raporları ve şebnamelerden oluşan birincil kaynaklar ile tezde ele alınan konular üzerinde yazılan makale, kitap ve tezlerde oluşan literatürdür. İran Milli Kütüphanesi Arşiv bölümünde Kum şehri ve medreseleri ile

ilgili resmi belgeler tez için büyük önem taşımaktadır. Zira bu kaynaklar dönemin idaresinin bakış açısına dair değerli veriler sunmaktadırlar. İran'da bulunduğum süre zarfında, Kum medreseleri ile bağlantılı birinci el kaynakları elde etmeye çalıştım. Kitap ve dergi temininde ciddi sıkıntı yaşamamakla birlikte, İran'ın bu süreçte kaotik ortam içine girmesi sebebiyle İran Milli Kütüphanesi üzerinden araştırdığım kaynakların sadece bir kısmını elde edebildim. İran'a bir kez daha gitmeyi planlamakla birlikte, ekonomik kaynağımın kesilmesi sebebiyle gitme imkânım olmadı.

İslam sonrası İran Tarihi alanında literatür oldukça zengindir lakin Kum medreselerinin ve ulehasının İran siyasetine etkisi özel bir çalışmaya konu edilmemiştir. ABD ve İngiltere'nin, Ortadoğu coğrafyasında yaşayan Şii nüfuz üzerindeki İran etkisini azaltma stratejisi bu konunun akademik çalışmalarında geri planda kalmasına yol açmıştır. Buna karşın İngilizce literatürün, Meşrutiyet dönemi ile bağlantılı kapsamlı bilgiler verdiği görülmektedir. Ann Mordan Vanesa'nın 1984 tarihinde University of London'da savunmuş olduğu *"The Role of the Mujtahids of Tehran in the Iranian Constitutional Revolution 1905-1909"* isimli doktora tezinde, müçtehitlerin Meşrutiyet dönemine bakışı ve meclisteki çalışmaları hususunda ayrıntılı bilgi verildiği saptanmıştır. Mongol Bayat'ın 1991 tarihinde Oxford University Press tarafından basılmış olan *"Iran's*

"First Revolution: Shiism and Constitutional Revolution of 1905-1909" başlıklı kitabında da bu meselenin ayrıntılı olarak incelendiği görülmektedir. Benzer şekilde XIX. yüzyılda ulemanın toplum ve devlet ile olan ilişkisini inceleyen makale ve tezlerin olduğu saptanmıştır. Mohammad Reza Takhsid'in 1988 tarihinde Tennessee Üniversitesinde savunduğu, ulemanın toplum ve Kaçar idarecileri ile olan ilişkisini ayrıntılı bir şekilde açıklayan *"The Ulama of Iran; Fluctuations in Power 1796-1941"* başlıklı doktora tezi bu konuyu inceleyen yazılmış kapsamlı bir çalışma örneğini oluşturmaktadır.

İran’da yazılan eserlerin ise konuyu daha geniş bir perspektiften inceledikleri tespit edilmiştir. Kum şehrinin tarihi ve İran siyasi tarihine etkisi burada çok sayıda çalışmaya konu teşkil etmiştir. Örneğin, Ali Ekber Kashani’nin 2017 tarihinde Peşuheşkâh-ı Havza ve Daneşkâh Basımevinde yayınlanmış olan, “*Tarih-i 1200 Sal-i Havza-i İlmiye Kom*” başlıklı kitabı Şiiliğin kabul edilmesinden İran İslam Devrimi’ne kadar olan süreci, ayrıca Devrime etkisini konu edinir. Kum şehrinin tarihini ayrıntılı bir şekilde incelediği görülmektedir. Benzer şekilde, Abdulrahim Abazri’nin 2011 tarihinde Salman-i Farsi Basımevinde yayınlanmış olan “*Tabername-i Havza ve Ruhaniyat (Ez Sadr-ı İslam ta Pehlevi-i Evvel)*” isimli eserinde, Kum şehrinin, Şiiliğin teşekkülünden Rıza Şah döneminin bitişine kadar olan süreçte tarihinin ayrıntılı bir şekilde işlendiği görülmektedir. Bu eserlerde, Kum İlmiye Havzası’nın ortaya çıkışının tarihsel temelleri ve Ayetullah Heiri’nin reformları konusunda da ayrıntılı bilgi sahibi olunabilmektedir. Resul Caferyan’ın 2009 tarihinde Maharet Matbaası tarafından basılmış olan “*Tarih-i Teşeyyü der İran*” isimli 800 sayfalık eserinde de, Meşrutiyet Dönemi’ne kadar olan süreçte Kum şehrinde Şiiliğin ortaya çıkışı, dini çalışmalar ve İran siyasetine etkisi konuları ayrı bir alt başlık halinde incelenmiştir. Hamit Servari 2014 tarihinde Tahran Üniversitesinde savunmuş olduğu “*Nevgeran-i der Medaris-i İlmiye Şia, ez sal-i 1300 ta 1357 (1883-1938): BaTakidHovza-i İlmiye Kom*” başlıklı doktora tezinde, Ayetullah Heiri Yezdi’nin, Kum medreselerinin gerçekleştirdiği reformları ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Abdulvahab Forati’nin Peşuhaşka-i Ferheng-i ve Endişe-i İslami Basımevinde 2012 tarihinde basılmış olan “*Siyaset der Hovza-i İlmiyah Kom*” isimli eserinde, Kum İlmiye Havzası’nın siyaset ile ilişkisi detaylı bir şekilde incelenmiştir. Örneklem olarak seçilen bu eserlerden elde edilen neticeye göre, İran’da gerçekleştirilen çalışmaların Kum İlmiye Havzası’nın tarihi ve toplum ile olan ilişkisinin detaylı bir şekilde incelendiği saptanmıştır.

Türkiye’de Kum medreselerinin tarihi ve İran siyasetine etkisi konusunda hususi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Aynı şekilde, İran

uleması veya Kum ulemasının İran tarihindeki etkisi konusunda da bir tez çalışması yoktur. Sadece Mansur Uyar'ın "*İran'da Modernleşme ve Din Adamları*" isimli eseriyle, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve Meşrutiyet döneminde din adamlarının modernleşme hareketleri ve toplumsal olaylar ile olan ilişkisini incelediği görülmektedir. İran Meşrutiyet tarihi ile bağlantılı çalışmaların ise son yıllarda çeviri eserlerin de katkısıyla zenginleştiği görülmektedir. Dönemin tanığı olan Ahmet Kesrevi'nin birinci el belgelere dayalı olarak kaleme aldığı "*İran Meşrutiyet Tarihi*" isimli eseri bu alanda önemli bir boşluğu doldurduğu söylenebilir. 2014 tarihinde Bijan Cezzani tarafından yazılmış olan "*İran Meşrutiyet Tarihi Güçler ve Amaçlar (1906-1911)*" isimli eser de bizlere, İran Meşrutiyet Devrimi ile ilgili ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Doç. Dr. Yılmaz Karadeniz'in yazmış 2017 tarihinde yayınlanmış olan "*İran Tarihi (1700-1925)*", 2013 tarihinde kaleme aldığı "*Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925) İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*" isimli eserleri, Kaçar Dönemi İran siyasi tarihini ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Yılmaz Karadeniz'in 2006 tarihinde Bakış Yayınları tarafından basılmış olan "*İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı 1795-1925*" isimli eseri de, Batı Dünyası'nın, Kaçar Hanedanlığı dönemindeki etkisini anlamak açısından önemli bir çalışma olduğu tespit edilmiştir.

1. BÖLÜM

ON İKİ İMAM ŞİİLİĞİ ve KUM MEDRESELERİ

1.1 ŞİİLİĞİN TANIMI ve İSNAAŞERİYYE FIRKASI

İran siyasi tarihi incelendiğinde, Şii ulemanın bu devletin siyasetinde belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Ulemanın, İran siyaseti ve toplumu üzerinde söz sahibi olmasında dönemin siyasi, ekonomik ve sosyal koşulları etkili olmuştur. 1906-1911 yılları arasında gerçekleşen Meşrutiyet Devrimi'ndeki ulema etkisi buna güzel bir örnektir. Ulemanın harekete geçmesinde başta esnaf ve zanaatkârlar olmak üzere toplumdaki gelen talep belirleyici olmuştur. Fakat ulemanın İran siyasi ve toplumsal tarihi üzerindeki etkisini, sadece siyasi ve sosyal hadiseler üzerinden analiz etmek, bu konunun bütüncül bir şekilde anlaşılabilmesi açısından yeterli değildir.

Şiiliğin kendine has teolojik özellikleri de bu sınıfın İran siyasetinde derin bir nüfuza sahip olmasında büyük rol oynamıştır. 12. İmam Muhammed Mehdi'nin (d.869) gaybetten dönüşüne kadar olan süreçte müçtehitlerin Şiiliğin dini ve siyasi lideri olarak kabul edilmesi din adamlarının İran siyaseti içerisinde önemli bir güç merkezi olmasını sağlamıştır. Bu anlayış çerçevesinde, Şii ulemanın İran siyasi tarihindeki belirleyici konumunu daha iyi anlayabilmek için Şiiliğin İsnaaşeriyye fırkasının temel kavramlarını ve tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkmış olan İsnaaşeriyye'nin ekollerini tahlil etmek büyük önem taşımaktadır.

Şii kelimesi takip eden ve bir kişinin taraftarı olmak anlamlarına gelmektedir. Dini manada ise Şii kelimesi, Ehlibeyt'i takip eden yani onlara itaat eden Müslüman anlamına gelmektedir. Bu tanımlama çerçevesinde ise Şiilik kavramı, Hz. Ali'nin hilafetini destekleyen gruba verilen isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehristani (ö.1158), Şiilik kelimesinin anlamını şu şekilde ifade etmektedir: "Şii sadece Hz. Ali'nin takipçisi olan ve Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin İmametinin Kur'an ile sabit olduğuna inanan insan demektir." İbn

Hazm (ö.1064) ise şu tanımlamayı yapmıştır: “Şii, Hz. Ali'nin Peygamber'den sonraki en üstün kişi ve İmamet'e en uygun kişi olduğuna inanan demektir.”⁵¹ Nevbahti (ö.922) ve Ebü'l Hasan el-Eş'ari (ö.936) gibi önde gelen Şii âlimler de, Hz. Ali (ö.661) taraftarlarının bizzat Hz. Peygamber tarafından “*Şiatu Ali*” şeklinde isimlendirildiklerini, Hz. Peygamber'in, Hz. Ali'nin imametini ileri sürdüğünü belirtmişlerdir.Şiilik mezhebi açık bir şekilde Hz. Ebubekir'in, Hz. Muhammet'in halefi olmasına karşı çıkmaktadır. Şii Dünyası, Hz. Ali'nin halifeliğinin engellenmesini İslam tarihinin ilk döneminde yaşanan büyük bir kırılma ve savrulma olarak değerlendirmektedir.⁵²

Bugüne kadar Şiiliğin doğuşuyla ilgili olarak çok farklı teoriler ortaya atılmıştır. Birinci görüş Şiiliği tanımının en sade ve genel kabul gören açıklamasını içermektedir. Bu görüşe göre; Hz. Ebubekir'in halife olmasına karşı çıkan ve Hz. Ali'yi destekleyen grup, Şiilik mezhebinin teşkil etmesine zemin hazırlamışlardır.⁵³ Şiiliğin doğuşu ile bağlantılı olan başka bir teoriye göre, Şiilik Hz. Ali'nin halifeliği sonrasında ortaya çıkmıştır. Bu teoriye göre, Hz. Osman'ın vefatından sonra Müslümanlar Osmaniye ve Hizb-i Ali olmak üzere ikiye bölünmüştü. Bu görüşü savunanların bir kısmı ise Hizb-i Ali grubunu mevcut yapıyı birliği bozan muhalefet olarak değerlendirmiştir.⁵⁴ Başka bir görüşe göre ise, Cemel Savaşında (656) Hz. Ali'yi destekleyenlerin neticesinde Şiilik hareketi çıkmıştır. Bir teoriye göre ise Şiilik, Sıffin Savaşı (657) sonrasında ortaya çıkmış bir mezheptir. Buna göre, Şiilik Hz. Ali döneminde ortaya çıkmış

⁵¹ A.R. Khezri, *Tarih-i Teşeyyüh*, Çaphane-i Daneşkah-ı Kum, Kum, 1973, s.6

⁵² Hasan Onat, Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Asır), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 36, Sayı1,1997, s.80

⁵³ Hüseyin Hüseyinyan-Mukadden,Mansur Nejad - Seyyid Ahmed RezaHasari, *Tarih-i Teşyih (Ez Agaz ta Payan-i Gaybet*, Merkez-i Entişarat Muesses-i Amuzeş-i Emam Homeyni Basımevi, Kum 1999 ,s.35

⁵⁴ Peygamber dönemi sonrasındaki bölünmeye yönelik en önemli teorilerden birini ise aşiretlerin kendi aralarındaki rekabetine dayalı anlatılar oluşturmaktadır. Farklı kökenden ve inançtan gelen, farklı kabile aidiyetleri bulunan gruplar, Peygamber'in liderliğinde bir araya gelebilmişlerdi. Peygamber'in yeni sosyal sistem içerisinde derin köklere sahip olan değer ve geleneklere sahip olan farklı grupları bir araya getirmesi, bu farklılıkların tamamıyla elemine edilmesini engelleyememişti. Sonuç olarak, Peygamber sonrası dönemde farklı yaklaşımların ve düşüncelerin de ortaya çıması kaçınılmazdı. Peygamber'in vefatından sonra, güney Arap yarımadasının iki köklü kabilesini oluşturmaktaydı ve yüzyıllardır devam eden kültürel, siyasi ve sosyal farklılıklar günümüzde dahi çözülmeyen devam etmektedir. Bunun neticesinde de, Peygamber sonrası dönemde yeni sosyo-politik ve sosyo-dini kurumlar ortaya çıkmıştır. İki köklü kabile arasındaki geleneksel ve kültürel farklılıklar ile siyasi liderlik mücadelesi, İslam dünyasında bir bölünmeyi ortaya çıkartmıştır. Seyyid Hüseyin Muhammed Jafri, *The Origins and Early Development of Shi'al slam*, Oxford University Press,2002, s.14

ve Hz. Ali taraftarlarının görüşünü yansıtan bir mezheptir. Bu grup, İlahi dayanakları olan bir İmam Müslümanlar için zaruridir görüşünü savunmuştur. Buna göre İmamet' in, Hz. Ali'ye geldiği Kur'an ayetleriyle sabittir. Başka bir teoriye göre ise Şiilik, Hüseyin b. Ali'nin (ö.680) Kerbela'da şehit edilmesi sonrasında ortaya çıkmıştır.⁵⁵ Bir diğer görüş ise Şiiliğin özellikle siyasi alanda Safevi döneminde canlandığını savunmaktadır. Bu görüşe göre, Osmanlı ve Özbekler ile mücadele Şiiliği, Safevi dervişlerinin de etkisiyle bağımsız bir mezhep haline getirmiştir. Bu teoriyi savunanlar, Şehid Mutahharri'nin (ö.1979) şu sözlerini delil olarak göstermektedir: "Eğer, Şiilik mezhebi İranlıların ruhuna işlememiş olsaydı ve İranlılar Şiiliğin gelişmesiyle bağlantılı olarak öncü rol oynamamış olsalardı, Safeviler başarılı olamazdı."⁵⁶

Dolayısıyla, bu bilgiler ışığında Şiiliğin bu şekilde bir tanımı yapılabilir: Şiilik, Ali b. Ebu Talib'in Hz. Muhammed'den hemen sonra nas ve tayin ile halife olduğuna inanan, imametın insanlığın sonuna dek, Hz. Ali'nin soyunda devam edeceğini ileri süren ve bu imamların masum olduklarını iddia eden Müslüman toplulukların müşterek adıdır.⁵⁷

Günümüzde Şiilik mezhebi içinde en geniş nüfusa sahip olan İsnâaşeriyye (On iki İmamcılık/ On İkcilik/İmamiye) fırkası, İran'da baskın fırka konumundadır.⁵⁸ İran'ın dini, içtimai ve siyasi yapısının belirlenmesinde büyük rol oynayan İsnâaşeriyye fırkasının ve bu fırkanın temel prensiplerini incelemek çalışmanın daha güçlü bir zemine oturmasına büyük yarar sağlayacaktır. Bununla birlikte İsnâaşeriyye fırkasının, Şiiliğin diğer ana fırkaları olan İsmailiye ve Zeydiyye

⁵⁵ Mukadden- Nejad ve Hasari, a.g.e.,1999, s.36-37

⁵⁶ Mukadden-Nejad -Hasari, 1999,a.g.e.,s. 38

⁵⁷ Hasan Onat, Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Asır), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 36, Sayfa 1, 1997, s.81

⁵⁸ Fırka: Sözlükte ayırmak ve bölmek gibi eylemlerin yanı sıra bir grup insanı zümre, sınıf gibi anlamlara gelmekte olan bu kelime terim anlamı olarak, İslam fikir tarihinde kendilerine has siyasi düşünce veya itikadi anlayışlara sahip olan gruplar için Siyasi Akım ve İtikadi Mezhep anlamında kullanılır. Bu terimin, İslami kaynaklarda "mezhep" kavramıyla paralel anlamda kullanıldığı görülmekle birlikte daha ziyade ana mezhebin alt kollarını ifade etmek için kullanılmıştır. Bu itibarla fırka terimi, mezhep teriminden daha dar bir kapsama sahiptir. Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016,s.39

Mezhep: Sözlükte "gitmek, gidecek yer ve yol, izlenen yol" anlamlarına gelmektedir. Terim olarak mezhebin anlamı ise, "Birtakım siyasi, içtimai, iktisadi ve diğer olayların etkilerinin mezhep kurucusu sayılan insan ile O'na uyanlardaki fikri dini ve siyasi tezahürüdür" şeklinde tanımlanabilir. Ayrıca mezhep, "Dinin asli ve fer'i (ikinci derece deliller) hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistem" şeklinde de tanımlanabilir. Bulut, 2016, a.g.e., s. 43

firkaları ile aralarındaki temel farkları açıklamak da Şiiilik içindeki İsnâaşeriyye fırkasının bütüncül bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

İmamiye mensupları, İmamların sayısını on iki ile sınırlandırdıkları ve ayrıca gaipte olduklarına inandıkları On ikinci İmam'ın dönüp geleceğini kabul ettikleri için "On iki İmamcılar" anlamına gelen İsnâaşeriyye fırkası olarak isimlendirilmişlerdir. İsnâaşeriyye kavramından mevcut kaynaklara göre ilk olarak Mesudi'nin (ö.956) "*et-Tenbihve'l-israf*" isimli eserinde bahsedildiği kabul edilmektedir. Bu eserde Mesudi, Hz. Peygamber'in, Hz. Ali'ye "Sen ve senin neslinden On iki kişi gerçek İmamlardır." rivayetine dayandırarak söz konusu grup için ilk defa "*İsnâaşeriyye*" terimini kullanmıştır.⁵⁹

Hz. Muhammed dönemi sonrasında, On iki İmam'ın dini ve dünyevi liderliğine inanan (velayet sistemi) İsnâaşeriyye'nin dört delili bulunmaktadır:

a) Kitap: Sünnilik mezhebinde olduğu gibi Şiiilik mezhebinde de birinci kaynak Kur'an-ı Kerim'dir. İsnâaşeriyye mezhebinde, Kur'an ile ilgili tartışılan hususu, kutsal kitabın zahirinin delil olup olmadığı ve kitabın tahrif edilip edilmediği meselesi oluşturmuştur. Şeyh Saduk (ö.991), Kur'an-ı Kerim'de hiçbir tahrif olmadığı ilkesini, 6. İmam Cafer es-Sadık'a (ö.765) dayandırmıştır. Bu ilke, İsnâaşeriyye mezhebi için günümüzde de devam etmektedir.

b) Sünnet: On iki İmamcı mezhebine göre sünnet; Hz. Muhammed, Hz. Fatma ve On iki İmam'ın söz ve davranışlarını kapsamaktadır. İmamların bilgisi ya ilham yoluyla ya da buna mazhar olanın diğer İmam'a aksettirmesi şeklinde meydana gelmiştir. Bu sebeple, İmamların söyledikleri de bizzat delil olarak kabul edilmektedir.

c) İcma: İcma kavramı İslâm âlimlerinin dinî bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmelerini ve bütün Müslümanların ortaklaşa benimsedikleri dinî hükümleri

---

⁵⁹ Bulut, , a.g.e., s.326

ifade eden şer'i delil, İslâm fikhının Kur'an ve sünnetten sonra üçüncü kaynağı olarak tanımlanmaktadır.⁶⁰

Sünnilere göre aynı asırda yaşayan bütün müçtehitlerin fikhî bir meselede ortak görüş zemininde birleşmesiyle icma gerçekleşmiş olur. İsnâaşeriyye fırkasına göre ise, bu nitelikteki icmanın şer'i hükmü yoktur. Asıl delil, İmam'ın görüşüdür. Buna göre icma, ittifak eden müçtehidler arasında masum İmam'ın da bulunması ve böylece O'nun görüşünü ihtiva etmesi durumunda hüccet (delil) olmaktadır.⁶¹

d) Akıl: Şii usulcüler, Şeyh Müfid'den beri akıllı dördüncü delil olarak kabul etmişlerdir. Akıl, doğrudan ve müstakil olarak dini hükmün kaynağı olmayıp sadece Allah nezdinde mevcut olan hükmü keşfeden, ortaya çıkartan bir delil olarak kabul edilmektedir.⁶²

İran, günümüzde Şiilerin en yoğun yaşadığı ülke özelliğine sahiptir. Bu ülkenin nüfusunun %90'ı Şia mezhebinin İmamiyye/ İsnâaşeriyye fırkasına mensuptur. Bu şehirleri ziyaret etmek, Şiiler tarafından başlı başına ibadet olarak kabul edilmektedir. Bu görevi yerine, getirenler Kummi ve Meşhedi lakaplarıyla anılırlar. En meşhur havzalar ve hocalar Kum şehrinde bulunduğu için, İran'da Kum merkezli bir Şiilik hâkim durumdadır.

İsnâaşeriyye fırkasının nüfusa göre yoğun olduğu ikinci ülke ise Azerbaycan'dır. Bu ülke nüfusunun %70'i bu fırkaya mensuptur. Ancak burada din âlimi yetiştirmeye yönelik eğitim kurumları yoktur ve bu ülke din adamı ihtiyacını İran'dan sağlamaktadır.

Irak nüfusunun %65'i Şiiliğin İsnâaşeriyye fırkasına mensuptur. Hz. Ali'nin mezarının bulunduğu Necef ile Hz. Hüseyin türbesinin bulunduğu Kerbela bütün Şiiler için kutsal şehirlerdir. Ancak Irak Şiiliği Necef merkezlidir. Çünkü Iraklı Şii ulemanın büyük kısmı buradaki Şii havzalarında yetişir.

⁶⁰ İbrahim Kafi Dönmez, "İcma", *DİA*, İstanbul, Cilt 21,2000, s.417

⁶¹ Mehmet Keskin, *Caferi İlimihali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s.20

⁶² Keskin, a.g.e., s.21

Lübnan'da Müslüman nüfusun %45'ini On iki İmamcılarının oluşturduğu tahmin edilmektedir. Kuveyt nüfusunun yaklaşık %24'ünü On iki İmamcılarının oluşturduğu bilinmektedir. Suudi Arabistan'ın, doğu eyaletinde %10 civarında İsnaaşerinin yaşadığı bilinmektedir. Bahreyn, İsnaaşeri nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu devletler arasında yer almaktadır. Katar nüfusunun %20'si İsnaaşerilerdenteşekkül etmektedir. Birleşik Arap Emirlikleri'nde de %30 oranında İsnaaşeri nüfus bulunmaktadır. Pakistan'da tahminen bir milyon civarında İmamiyye'ye mensup insanlar yaşarken, bir o kadar da İsmailiye fırkasına mensup Şiiler yaşamaktadır.⁶³ Hindistan'da ve Afganistan'da da bu fırkaya mensup Şii nüfusun bulunduğu bilinmektedir.

1.2. İSNAAŞERİYYE'NİN SİYASİ KAVRAMLARI

İsnaaşeriyye'nin, temel inanç ilkeleri arasında yer alan kavramlar sadece dini açıdan değil siyasi açıdan da bu fırkanın düşüncesinin kurumsallaşmasında büyük rol oynamıştır. Dolayısıyla bu kavramları incelemek Şiiliğin, On iki İmamcılık fırkasının inanç prensiplerini ve siyasi ruhunu anlayabilmek açısından büyük önem arz etmektedir.

1.2.1. İsnaaşeriyye'nin Siyasi Tarafı

İmamet sözlükte “liderlik, kılavuzluk ve önderlik” anlamlarını içermektedir. Şii anlayışına göre Ehlî Beyt ailesine mensup olan İmamlar, Peygamber'in nübüvvetinin sırlarını ve O'na indirilmiş olan kitabın bilgilerini insanlara açıklamalı, onun yolunda hiçbir anlaşmazlığın kalmamasını sağlamalıdır. Şii anlayışına göre İmamlar, Peygamber'in insanlar üzerindeki hüccetleridir (delilidir). Bu fırkanın görüşü temelinde İmamlar; Kur'an'ın, insanların heveslerine göre değil, Allah'ın muradına göre yorumlanmasının güvenceleridir. Bu fırkanın görüşü temelinde İmamlar; Kur'an'ın, insanların heveslerine göre değil, Allah'ın muradına göre yorumlanmasının güvenceleridir. Şiilere göre Al-i İmran suresinin 7. Ayeti bu konuda insanları uyarmıştır: “Sana kitabı indiren O'dur. O'nun bir kısmı, muhkem ayetlerdir ki onlar kitabın anasıdır (temelidir), diğer bir kısmı da, benzeşen ayetlerdir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne

⁶³ Bulut, a.g.e., s. 359

çıkarmak ve yorumunu yapmak için onun müteşabih ayetlerine uyarlar. Oysa onların yorumunu Allah'tan ve ilimde derinleşenlerden başka kimse bilemez.”⁶⁴ Bu ayette yer alan “İlimde derinleşenlerden başka kimse bilemez” ifadesi Şii din âlimleri tarafından Allah'ın, batını ve zahiri bilgi sahibi olduklarına inandıkları İmamları delil olarak gösterdiği şeklinde yorumlanmaktadır.⁶⁵

İsnaaşeriyye fırkasının anlayışına göre, İmamların bilgileri sınırsızdır; onlar olmuş, olan ve olacak olan şeyleri bilirler. Yani herkesin öğrenebileceği zahiri bilgiler ile sadece Allah tarafından seçilmiş insanların bilebileceği batını bilgileri İmamlar bilmektedir. Bu doğrultuda, Allah, bir soru sorulduğunda bilmiyorum, diye cevap veren bir kimseyi imam olarak tayin etmez. Bu görüş temelinde İmamlar, nebilerin ilminin varisleridirler. Hz. Peygamber vefat ederken, bütün Peygamberlerin ilmiyle birlikte kendi ilmini de Hz. Ali'ye bırakmıştır. İmamiye fırkasına göre, İmamlar yeter ki bir şeyi bilmek istesinler, bu istedikleri şey hemen kalplerine doğar veya bir melek bu bilgiyi kendilerine fısıldar. İmamlar, zamanlarının her bakımdan en mükemmel insanıdır. En cesur, en yakışıklı, en temiz insan, ancak İmamlardır.⁶⁶

Bir bütün olarak, İmamet kavramının İsnaaşeriyye fırkası açısından dini ve siyasi önemi aşağıdaki maddeler ile açıklanabilir:

1) Her şeyden önce, İmamet Şii itikadının temel parçası konumundadır. İmamlar, ilahi bir seçim ile görevlendirilmişlerdir. Dolayısıyla, İmam kavramına karşı çıkmak mümkün değildir.

2) Masumluk: İmamlar, masum yani günahsızdırlar. Bu sıfat sonradan kazanılacak bir sıfat değildir.

⁶⁴ Keskin, a.g.e.s. 62

⁶⁵ Şia'ya göre, imamet meselesine inanmak farz olduğu için, imamlara itaat da farz olmak durumundadır. Nitekim Kuleyni, itaat hususunda İmamlarla nebilerin ortak olduklarını, yani tıpkı peygambere itaat edildiği gibi imamlara da itaat edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Ona göre, “Bir kimse Allah'ı, Peygamber'ini ve İmamların hepsini, zamanın imamını bilmedikçe tanımadıkça ve ona teslim olmadıkça mümin olamaz. Aslında Allah'ı bilmek ve doğru yolu bulabilmek, ancak imamlara uymakla mümkün olabilir. Allah'a giden yolun tek kapısı imamlardan geçer”. Bir başka Şii âlim el-Kummi de (ö.903), İmamları sevmek iman, onlardan nefret etmek küfürdür; diyerek, meselenin Şiilik açısından önemini dile getirir. Kummi'ye göre, “İmamların buyruğu Allah'ın emri; yasakları da Allah'ın nehyidir. İmamlara itaat Allah'a itaat; onlara karşı gelme, itaatsizlik, Allah'a karşı gelmedir; imamların dostları Allah'ın dostları, düşmanları da Allah'ın düşmanlarıdır”. Hasan Onat, Şiilik ve Günümüz Şiiliğinde Bazı Yeni Yaklaşımlar Üzerine, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, İstanbul, 1989, s. 128

⁶⁶ Onat, a.g.m., s.129

- 3) İmamlar, Peygamber'in vasisidirler.
- 4) Hz. Ali ve Hz. Fatma soyundan gelen İmamlar Kıyamet gününe kadar baki kalacaklardır.
- 5) Her İmam vefatından önce kendi vasisini tayin eder.
- 6) Allah'ın delili olarak İmamlar evrenseldir ve her yerde sözü muteberdir.
- 7) İmamlar İlahi ilmin hazinesi gibidir. Dolayısıyla Allah'ın kelimasını en iyi İmamlar tefsir edebilirler. Dolayısıyla Onların kelamı Allah'ın kelimasıdır, Onların emirleri Allah'ın emirleridir.
- 8) Şii inancına göre, İmamları tanımak her Müslüman için zorunluluktur ve bir insanın İmamları tanımadan vefat etmesi o insanın cehaletine delildir.⁶⁷

Şiilik itikadı açısından son derece önemli olan ve Sünnilikten, bu mezhebi ayıran en önemli kavram olan İmamet kavramını sadece dini bir terim olarak düşünmek eksik bir yaklaşım olacaktır. Şiiliğin temel kavramları arasında yer alan İmamet kavramı aynı zamanda Şii siyasetinde önemli bir yere sahiptir. Zira Peygamber'den sonra Müslümanların dini ve dünyevi lideri olarak görülen bu anlayış Velayet-i Fakih ilkesinin de nüvesini oluşturmaktadır, İmamet kavramı Şii siyasi hayatının temel anlayışını oluşturmaktadır. İmamet ile ilgili çizilmeye çalışılan genel perspektiften sonra, çalışmanın bu kısmında İmamet'in Şii dünyası içindeki siyaseti konusunda bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Şiilik mezhebine göre dinin hükümleri doğrultusunda kurgulanmamış bir siyaset anlayışı ve İlahi kaynağa dayanmayan bir kişinin idaresi mümkün değildir. Çünkü siyasetin düzeni din ile güçlendirilmiştir. Şii kaynaklarına göre, bu görüşün aksi ise seküler bir görüşün olgunlaşmasına sebebiyet verir ki, bu durum dinin siyasi yaşamdan soyutlanması manasına gelmektedir. Bu görüş doğrultusunda dinin siyasetten soyutlanması, dinin siyasi çıkarlara kurban edilmesi anlamına gelmektedir. Nitekim Hz. Muhammet sadece dini tebliğ etmekle kalmamış aynı zamanda yeni bir devlet düzeni de kurmuştur. Hz.

---

⁶⁷ Khezri, a.g.e., s. 18

Muhammet'i bu yönüyle de örnek almak Peygamber dönemini ve İmamları bütüncül olarak takip etmek anlamına gelmektedir.

Bununla bağlantılı olarak yapılan tartışmalar, yakın dönem İran siyasi tarihinde de yer almıştır. Seküler bakış açısının siyaset merkezine oturması neticesinde dinin siyaset pratiğinden ayrılması, toplumsal değerlerin İslam inancından kopması sonucuna yol açmaktadır. Bu konuda, Şii ulemanın önde gelenleri Pehlevi idaresini şu şekilde uyarılmaktadır: "Siyaset diyanetin temelidir, diyanet ise siyasetin temelidir." Bu cümle o dönem dâhilinde her medresede, İmam Humeyni'nin sözlerinde de dâhil olmak üzere, sıklıkla vurgulanmıştır.

Bu doğrultuda, İsnâaşeriyye fırkası açısından siyaset üç temel kaynağa dayanmaktadır. Bu fırkanın temel kaynağını doğal olarak, İslamiyet'in kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim oluşturmaktadır. Hz. Muhammet'in fikri, siyaseti, itikadı ve Kur'an'ı toplum içinde uygulayışını kapsayan Sünnet ise, On İki İmamcı fırkanın siyasi ilkelerini oluşturan ikinci önemli kaynak konumundadır. Şii siyaset anlayışının en önemli kaynaklarından birini ise Hz. Ali'nin⁶⁸ ve Hz. Ali sonrasında İmam olarak kabul edilen Ehlîbeyt ailesinin mensuplarının, siyasi düşünce üzerindeki hakkı oluşturmaktadır. Bu ilke doğrultusunda, Hz. Ali toplum içerisinde adalet kavramının güçlenmesinin önderi konumunda olarak kabul edilmektedir.⁶⁹

Bu durumla bağlantılı olarak, Şiiliğin siyasi doktrininin önemli temelini İmamlığın oluşturduğu net bir şekilde görülmektedir. Modern İran'ın önemli sosyologlarından olan Ali Şeriatî (ö.1977), İmamlık doktrininin şöyle tanımlanmaktadır: "Yapıcı ve devrimsel bir teori olan İmamlık doktrini, Şii toplumunun varlığının korunmasını sağlamaktadır. Yüzyıllar boyunca, bu doktrin Şiileri bozulma ve baskılar karşısında korumakta, aynı zamanda bu mezhebin mensuplarına doğru siyasi, sosyal ve dini bilinç kazandırmaktadır." Ali Şeriatî'ye

⁶⁸ Ehl-i Sünnî anlayışa göre, halife İslam toplumunun onayı ile seçilebilmektedir. Dolayısıyla halifenin bu anlayışa göre toplumsal akit ile seçilebilmesi mümkündür. Bu noktada halife olabilme özelliklerine sahip birisi bu mezhebin anlayışına göre tek bir bölgede toplanma suretiyle (Şia'nın imamet anlayışı evrenseldir, bölgesel olamaz), halife tayin edilebilmektedir. Bununla bağlantılı olarak Şiilik mezhebine göre, Hz. Ebubekir ve Hz. Osman'ın büyük bir şura neticesinde halife seçilmesi kabul edilebilir değildir ve bütün İslam Dünyası'nı temsil etmesi mümkün değildir. Khezri, a.g.e., 1973, s.27

⁶⁹ NezamMafi Khadidjeh, *A Socio-Functional Analysis of Shiah Ideology Leadership and Communication Infrastructure in Iran*, The American University, Washington 1980, s.30

göre, Şiilik hareketi, İslamiyet'in kurumsallaşmış yapısı olan halifelüğün baskılarına karşı, Şii nüfusu koruyan önemli bir araç konumunda olmuştur. O'na göre, Şiilik aktif ve ilerlemeci bir siyasi yapıya dönüşmüştür.⁷⁰

İmamet doktrini içinde karizma kavramı ayrı bir önem taşımaktadır. Max Weber'e göre, karizma kavramı; belli bir şahsiyetin, sıradan insanlardan ayrı doğaüstü, insan üstü ya da en azından özel güç ve özelliklere sahip olması anlamına gelmektedir. Bu anlayışa göre, özel nitelikler sıradan insanlarda bulunmamaktadır. Bu gücün kökeni, ilahi bir temele dayanabilmekle birlikte bireyin salt lider olarak kabulü de karizmatik liderliğin temelini oluşturabilmektedir. Yani, karizmatik liderliğin temelinde takipçileri tarafından o kişinin önderliğinin tanınması anlayışı yatmaktadır. Weber'in anlayışına göre, karizmatik lider günlük yaşamın dışında yer almaktadır.⁷¹

Bu doğrultuda, İmamet kavramı da Weber'in karizmatik liderlik anlayışıyla örtüşmektedir. Gerçekten de Şii kaynaklarda İmamlar, ilahi kaynaklı güce sahip kişiler olarak tanımlanmaktadırlar. Bu görüş temelinde İmamlara, Peygamber'in karizmasının kendilerine aktarıldığı düşüncesi yatmaktadır. Yani, İmamların karizması, Hz. Muhammed'in karizması ile kendi karizmalarının karışımı sonucunda ortaya çıkmıştır. Bir diğer ifade ile İmamların karizması kandan gelen güç ve kişisel karakteristik özelliklerden ortaya çıkmıştır. Nas ilkesi burada kan bağıını (Ehlibeyt), İlm ilkesi nesilden nesile geçen bilgi birikimini ifade etmektedir.⁷²

Şiiliğin temel itikadi ve siyasi kavramı olarak nitelendirebileceğimiz İmamet kavramı ile bağlantılı olarak Velayet kavramının incelenmesi de, Şiiliğin siyasi düşünce yapısının anlaşılabilmesi açısından büyük öneme sahiptir. Velayet kavramı siyasi açıdan, İmamet kavramını tamamlayan önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

⁷⁰ Khadidjeh, a.g.e., s.36

⁷¹ Khadidjeh, a.g.e., s.42

⁷² Khadidjeh, a.g.e., s. 46

1.2.2. Velayet İlkesi

Velayet kelimesinin lügat anlamı koruyucu ve idareci anlamlarına gelmektedir. Şii literatüründe ise, Allah ve Peygamberlerden sonra dini ve siyasi (?) otoritenin Ehli Beyt ailesine geçmesi anlamına gelmektedir.⁷³ Şii âlimler velayet kavramından bahsederken, Kur'an'ı Kerim'den aldıkları delilleri kullanırlar. Bu kapsamda Şii din adamları, Bakara suresinin 257. ayetini "Allah iman edenlerin velisidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlerin velileri ise sahte tanrılardır; onları aydınlıktan çıkarıp karanlıklara sokarlar. İşte bunlar ateşliklerdir, bunlar orada devamlı kalıcıdır" Velayet ilkesinin bir hücceti (delili) olarak nitelendirmektedirler.

Yine, Şii din âlimleri Nisa suresinin 59. Ayetinde yer alan "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah'a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzeldir" Şii din âlimleri, "*Sizden olan ülü'l-emre de*" ifadesinin, Peygamber'in Ehl-i Beyt ailesinin yani imamların velayetini işaret ettiğini savunmaktadır. Bu ayet, Şii din âlimlerine göre Gadir-i Hum vakasının yaşandığı gün Hz. Muhammed'e vahiy edilmiştir.⁷⁴

Şii İslam inancına göre, Peygamber'in ve İmamların velayeti İlahi bir kavramdır. Bir diğer ifade ile bu mezhebe göre, velayet ilkesini sadece siyasi kavram olarak değerlendirmek eksik bir yaklaşım olur. Şia mezhebi için özel bir yere sahip olan Velayet bütün toplumlar (İslamiyet'ten önce var olmuş toplumlar da bu grubun içine dâhil olabilir) için geçerli olan hatta bütün âlemleri kapsayan bir kavramdır.⁷⁵ Velayet kavramı, namaz kılmak ve oruç tutmak gibi dinin gereklilikleri arasında yer almaktadır. Hatta kimi Şii âlimlerine göre, velayet kavramı ibadetten dahi önce gelebilmektedir. Şii İslam anlayışına göre, velayet kavramı dinin şartları arasında olduğu için, Velayet kavramına inanmayan bir

⁷³ Ali Siyar Rezai, "Velayat-e Faqih Innovation or within Tradition", Yüksek Lisans Tezi, Arizona State University, Mayıs 2016, s.33

⁷⁴ Davud Muhtevî Zadgan, Seyyid ve Hüseyin Seyyid Hüseyini, Mefahim-i Kur'an-i Velayet-i Siyasi der Ulum-i İslami, *Mecelle-i Siyaset-i Mutaliyye*, Sayı 3, Kum 2013, s.9

⁷⁵ Şehram Sehayri, Negah-i be Mana-i Velayet, *Mecelle-i Peşuheşname-i Erfan*, Sayı 16, Tahran Mayıs 1997, s.81

insan, ömrü boyunca hayır işleriyle uğraşsa da, ömrünü ibadet ile geçirse de amelinin kabul edilmeme riski bulunmaktadır. Dolayısıyla, velayet kavramına inanmamak insanın cehenneme gitmesine neden olabilecektir. Şiilik inancına göre, Velayet kavramına inanmamak, imanın sıkıntıya girmesine neden olabilecek bir davranıştır. Be sebeplerden dolayı Velayet, Şiilik açısından bu denli bağlayıcı ve zorunlu bir ilkedir.⁷⁶

Velayet ilkesinin önemi, Şiilik mezhebindeki nas ve tayin ilkesinden kaynaklanmaktadır. Şii inancına göre, İmam bizzat Allah tarafından seçilmiş ve topluma Peygamber vasıtasıyla bildirilmiştir. Bu emir, Şiiler tarafından “*Nas ve Tayin*” ilkesi ile ifade edilmektedir. Konuyla ilgili olarak Şii âlimler şu ayeti Nas ilkesinin delili olarak göstermektedir: Nitekim Allah, Hz. İbrahim’i Peygamber tayin ederken O’na şöyle hitap etmiştir: “Ben seni insanlara imam (önder) yapacağım.” (Bakara,124) Şiilere göre, İmamet anlayışı Hz. İbrahim’le başlayan ve İlahi dayanağı olan dini bir kavramdır. İsnâaşeri fırkası, 12 İmam’ın Hz. İbrahim ile başlayan silsilenin son halkasını oluşturduğu görüşünü savunmaktadır.⁷⁷

1.2.3. Gaybet

Şii siyasi düşüncesini etkileyen kavramlar arasında gaybet kavramı da yer almaktadır. Gaybet kavramı, Velayet-i Fakih sistemi içerisinde din âlimlerinin kendilerini meşrulaştırmasında önemli bir araç olmuştur.

İmami düşüncede Gaybet, On İkinci İmam olarak kabul edilen Muhammed b. Hasan el Mehdi hakkındadır ve O’nun ölmeyip, insanlar tarafından görünmeyecek şekilde gizlenmesi anlamında kullanılmaktadır. Bu düşünceye göre 11. İmam Hasan el Asker, 874’te vefat ettiği zaman arkasında beş yaşlarında bir çocuk bırakmış ve bu çocuk da dönemin yönetiminden korkması ve can tehlikesi olması sebebiyle evlerindeki mahzene girerek gözden kaybolmuş ve bu şekilde gaybete girmiştir. Dolayısıyla İmam halen yaşamakta

⁷⁶ Sehayi, a.g.m., s.82

⁷⁷ R. Khezri, a.g.e., s. 14

olup zamanı gelince zuhur alametleri vuku bulacak ve ortaya çıkıp dünyayı adaletle dolduracaktır.⁷⁸

İmam'ın gaybete girmesi hakkında çok farklı yorumlar ortaya çıkmıştır. Birinci görüşe göre, Hz. Musa'nın Firavun tarafından öldürülme tehlikesiyle baş başa kalması gibi Hasan el-Mehdide dönemin Abbasi iktidarının öldürme tehlikesiyle karşı karşıya kalmış ve bu nedenle Allah kendisini korumak amacıyla Gaybet'e sokmuştur. Tıpkı Firavun'un emriyle çocukların öldürülmesi ve kadınların da muayene edilmesi gibi Abbasi iktidarı da, Şiiilerin On İkinci İmam olması muhtemel bir çocuğun doğacağı tahmininde bulunmuş vedoktor gönderip Hasan el-Askeri'nin evini aratmıştır. Bu aramada Hasan el-Askeri'nin, cariyelerini muayene ettirmiş ve daha sonra da takibe devam etmiştir. Bu sebeple, Allah Mehdi'yi korumak amacıyla Gaybet'e göndermiştir.⁷⁹

Diğer görüş ise Mehdi'nin gaybete gitme nedenini şu şekilde açıklamaktadır: İnsanlar gaybete giren imam hakkında şüpheye düşerek ihtilaf edecekler; kimisi onun hiç doğmadığını, kimisi babasının vefatından iki sene önce dünyaya gelmiş olduğunu, kimisi de ölmeyip gaybete girmiş olduğunu söyleyecektir. Böylece Allah, İmamlarını gaybete sokarak onların bu durum karşısında nasıl bir tavır takınacaklarını ortaya çıkaracak ve insanları büyük bir imtihana tabi tutmuş olacaktır. Şia bu şekilde arınacak, gerçek inananlar ortaya çıkacaktır. Yine Şeyh Saduk'un eserinde aktarılan bir rivayete göre böyle bir gaybet imtihan için zorunludur. Mehdi'nin gaybeti Allah'ın insanları sınavdığı bir sınavdır. Akıl bu işi kavramakta aciz kalır. Bu imtihan döneminde sabır tavsiye edilerek Al-i İmran suresinin 200. ayeti "Ey iman edenler! Sabredin, kararlılıkta yarışın, düşmana karşı hazırlıklı olun (birbirinize dayanıp bağlanın), Allah'a karşı

⁷⁸ On iki İmamcı Şii geleneğe göre Muhammed b. el-Hasan el-Mehdi'nin gaybeti iki evreye ayrılır. 329-941 arası yılları başlangıçtaki Küçük Gaybet (el gaybetü's-suğra) sırasında İmam Mehdi, birbirini izleyen dört sefiri aracılığıyla cemaatiyle düzenli iletişim içinde kaldı. Ama 941'te başlayan ve hala devam eden "Büyük Gaybet" (el gaybetü'l-kübra) döneminde ise gizli İmam Mehdi yeryüzünde yaşarken ve dünyevi deneyime katılırken herhangi bir sefire sahip olmamayı tercih etti. Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2016, s.22

⁷⁹ Feyza Doğruyol, "Şii-İmami Gelenekte Gaybet İnançının Temellendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Temmuz 2014, s.22

gelmekten sakının ki başarıya ulaşabilesiniz” Şii âlimler tarafından delil olarak gösterilmiştir.⁸⁰

Şiiler için dini açıdan önemli olan Gaybet anlayışı; bağlantılı olarak siyasi açıdan da büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu kapsamda Gaybet anlayışı, İmamet ve Velayet sistemlerinden kopuk değildir. Ali Şeriatî'nin konuyla ilgili açıklamaları Gaybet'in Şii siyasi düşünce sistemi içindeki önemini net bir şekilde göstermektedir. Ali Şeriatî'ye göre, Şii düşünce hayatı bekleyiş (Entizar) kavramına dayanmaktadır. Bu düşünce, çağdaş Dünya'da var olan bütün siyasi ve sosyolojik gelişmeleri felsefi olarak reddetme düşüncesini de beraberinde getirmiştir. Bu görüş, Şiiliğin dual yapısını da ortaya çıkartmaktadır: İmam'ın dönüşünü beklemek ve İmamların yaşamını takip etmek. Ayrıca, Mehdi düşüncesi, Şiilere gelecekteki ideal toplum ütopyasını da sağlamaktadır.⁸¹

Gaybet anlayışı, Şiiliğin yeni bir siyasi ideoloji kazanmasına katkıda bulunmuştur. Yasama anlayışı olarak, Peygamber'in vekili olan İmam Mehdi'nin varlığını devam ettirmesi nedeniyle bütün dünyevi liderlerin hükmü geçersiz konumdadır. Bir diğer ifade ile aslında hayatta olan Mehdi, bütün siyasi liderlerden üstündür ve zamanın sahibidir. Bu anlayış bütün siyasi rejimleri kusurlu ve yasallıktan mahrum kabul ettiği için, Şii siyasi hareketlere kaynaklık teşkil etmiştir.

İran tarihi boyunca gaybet teorisi, sosyal ve siyasi meselelerde aktif veya pasif bir şekilde rol almıştır. Gaybet teorisi çerçevesinde, ulema sınıfı da bu hadiselerde politik bir aktör olarak kritik bir rol oynamıştır.⁸²

Konuyla ilgili olarak ayrıca iki önemli kavram daha karşımıza çıkmaktadır ki bu kavramlar da İsnâaşeriyye fırkasının siyasi açıdan kurumsallaşmasında büyük rol oynamışlardır. Bu kavramlardan birini Taklit kavramı oluşturmaktadır. İsnâaşeriyye fırkasında taklit, bir müçtehidin fetvasını benimsemek ve bununla amel etmekle gerçekleşmektedir. Eğer hayatta olan müçtehit sayısı birden fazla ise, içlerinde en âlim ve faziletli olanının taklit edilmesi gerekmektedir.

---

⁸⁰ Doğruyol, a.g.e., s. 32

⁸¹ Khadidjeh, a.g.e., s. 55

⁸² Khadidjeh, a.g.e., s. 57

Bu fırkanın siyasi açıdan kurumsallaşmasını sağlayan bir diğer önemli kavram ise Merci kavramıdır. Merci, başta fetva verme yetkisi olmak üzere birtakım dini, hukuki ve siyasi yetkileri bulunan ve fıkıh alanında güçlü bir bilgi birikimine sahip müçtehit demektir. Velayet-i Fakih teorisine göre, en faziletli ve bilgili âlim, Mehdi'nin naibi (temsalcisi) olarak kabul edilmektedir. Bu fakih, genel merci olup diğer fakihler ona tabii durumdadırlar.⁸³

İmamet, velayet ve gaybet kavramları temelinde oluşturulmuş olan mercilik meselesi, İsnâaşeriyye mezhebinin en önemli özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Zira her Şii bir merciye bağlı olmak zorundadır. Günümüzde İran'ın taklid-i mercisi Ayetullah Ali Hamaney'dir. Irak'ın taklid-i mercisi ise Ayetullah Ali Sistani'dir (d.1930). Zira taklid-i merciler, İmam'ın temsilcisi olarak kabul edilmektedirler. Bir taklid-i merciye tabii olmak için illa o ülkede yaşamak gerekliliği ise bulunmamaktadır.

1.2.4. Gaybet Sonrası Velayet'e Bakış Açısı

Şiilik teolojisi açısından, Kur'an ve hadisler ile sabitlenmiş olan Velayet kavramının tartışmaya açılması 12. İmam Mehdi'nin, Şii inancına göre gaybete gitmesiyle gündeme gelmiştir. Bu tartışmanın temel çıkış noktasını ise İmam'ın olmadığı dönemde siyasi ve toplumsal olaylara aktif bir şekilde müdahale edilip edilemeyeceği meselesi oluşturmuştur. Şii ulema arasında İmam'ın Gaybet sonrasında velayetin işlevine yönelik bakış açısındaki farklılıklar, Şiiliğin 12. İmam sonrası dönemde ortaya çıkmış olan ana ekolü Ahbari ve Usuli ekollerinin de arasındaki temel farklardan birini oluşturmuştur.⁸⁴

Birinci görüşe göre, Velayet kavramı çerçevesinde İslam Dünyası'nın idaresi, Kur'an'ı Kerim ve hadislerde belirtildiği gibi, İmamlara bırakılmıştır. Bu çerçevede, İslam Dünyası'nın idaresi masum olan İmamlara bırakılmıştır ki gaybet döneminde ulemanın bir hükümet teşkil etmesi mümkün değildir. Bu görüş çerçevesinde, ulemanın adil olan İmam'ın adına idarede bulunması doğru bir davranış biçimi olmayacaktır.

⁸³ Keskin, a.g.e., s.23

⁸⁴ Abdullah Casebi, Do Nazariye Umde der Zemine-i Velayet-i Fakih, *Mecelle-i Mutalaat-i Muduriyyet Behbud ve Tahvil Dergisi*, Sayı17, 1995, s.3

İkinci görüşü savunanlara göre ise, İmam'ın İslam toplumunu idare etmesi Kur'an'da sabitleştirilmiş olmakla birlikte, fıkıh âlimlerinin İslam dünyasını idaresi vacip bir durum olarak değerlendirilmektedir. İkinci görüşü savunanlar arasında; Şeyh Müfid (ö.1022), İbn-i Cüneyd (ö.991)ve Şeyh Tusi (ö.1067) gibi Şii dünyasının önde gelen fıkıh âlimleri yer almaktadır.⁸⁵

Pek çok Şii ulema dini yetkinliği bulunan fıkıh âlimlerinin, Müslümanların işlerine müdahale etmekle mükellef oldukları düşüncesini savunmaktadırlar. Hatta bu görüşü savunan âlimler, "*Peygamber'in Varisi*", "*İmam'ın Halifesi*", "*Emin*", "*Hüccet*" ve "*Hadis işlerinde Mercii*" gibi sıfatlarla da tanımlanmışlardır. Bu görüşü savunan ulema doğal olarak, din âlimlerinin hükümet işlerinden de sorumlu olduğu görüşünü savunmuşlardır.⁸⁶

Şiiler için, dini ve dünyevi lider konumunda olan İmamlar döneminde herhangi bir din âliminin ya da siyasi liderin toplumun idaresinde söz sahibi olabilmesi mümkün değildi. Bu yüzden Şiiler tarafından, bu dönemdeki, ilk üç halife de dâhil olmak üzere, İslam dünyasındaki bütün siyasi otoriteler gâsıp olarak adlandırılmışlardır. Şiilik mezhebinin âlimler arasında, 12. İmam'ın gaybete gitmesinden sonra, dini ve toplumsal meselelerin nasıl çözümlenmesi hususunda ciddi tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalar ekseninde önde gelen ulemanın bir kısmı, Mehdi'nin gaybeti döneminde hiç kimsenin sosyal ve dini meselelerde söz sahibi olamayacağını iddia etmiştir. 12. İmam olan Mehdi'nin gaybete gitmesi, Şii dünyasında iki ana ekolün oluşmasına neden olmuştur. Bu gruptan biri Ahbari ismiyle nitelendirilmiştir. Diğer grupta yer alan ve Usuli (Rasyonalist) olarak adlandırılan ulemaya göre ise, İmam'ın gaybeti döneminde dini ve sosyal meselelerin çözümlenmesinde ulema, İmam gaybetten dönene kadar vekil olarak söz sahibi olacaktır. Şiiliğin siyasi ve düşünce hayatında önemli yere sahip olan Ahbarilik ve Usulilik ekollerini genel

⁸⁵ Günümüzdeki Şii siyaset anlayışına göre, İmam'ın gaybete gitmesinden sonra İmam'ın soyundan gelen herkes toplumu yönetme konusunda ehliyet sahibi olamamıştır. Zira son İmam'dan sonra bu aileden gelen bir ferdin idarenin başına geçmemesi İmamet'e ait olan ve İmamet'in meşrutiyetini ve mukabileyetini sağlayacak birtakım bilgilerin ve izlerin bu kişiye geçmesi gerekmektedir. Bununla bağlantılı olarak, son İmam'dan sonra İmam'ın ailesinden hiçbir ferde bu bilgilerin geçmediği kabul gören bir anlayış olmuştur. Khezri, a.g.e., s. 16

⁸⁶ Casebi, a.g.m., 1980, s. 5

hatlarıyla açıklamak, Şii siyaset anlayışını daha iyi bir şekilde kavrayabilmek açısından büyük öneme sahiptir.

1.3. İSNAAŞERİYYE’NİN EKOLLERİ

1.3.1. Ahbarilik Ekolü

Ahbarilik, İsnâaşeri Şiiliğinde dini bilginin kaynağı olarak imamların ahbarına (Haberler) dayanıp akla ve içtihada karşı olan görüş sistemine verilen isimdir. Bu görüş çerçevesinde, ahbariler, Kur’an, Peygamber ve imamların hadislerinin yeterli olduğunu savunmuşlar ve içtihada net bir şekilde karşı çıkmışlardır. Dini ve sosyal alanda karşılaşılan problemlerde sadece İmamlardan gelen ahbarların yeterli olduğunu savunan ahbariler bu görüşleri çerçevesinde ulemanın dini ve sosyal yaşamda yoruma dayalı görüş bildirmelerine karşı çıkmışlardır.

Ahbarilik ekolünü benimsemiş din adamları, muhaddis ve eserci şeklinde de isimlendirilmiştir.⁸⁷ Safeviler döneminde ahbariliği sistemleştirip müstakil bir ekol haline getiren Esterabadi (ö.1624) ise ahbarilerin, ismet ehlini, yani imamları takip edip aklın hata yapması muhtemel olan her konuda onların ahbarına sarılan kimseler olarak nitelendirmektedir.⁸⁸ Esterabadi, kıyamete kadar ümmetin ihtiyaç duyacağı her şeyin, Allah tarafından bildirildiğini ifade ettikten sonra şer’i hükümlerle ilgili bütün bilgiler, ancak imamlar ve onların rivayetleri kanalıyla bilinebileceğini savunmuştur.⁸⁹ Yani, Ahbarilik düşünce sistemini savunan din âlimleri, bütün dini ve içtimai meselelerin İmamlardan toplanmış olan ahbarlar ile çözümlenebileceğini, bunun karşılığında ahbarlar dışında yeni bir yorum getirilmesinin mümkün olmadığı fikrini benimsemişlerdir.

Bugün Şiilik tarihi üzerine araştırma yapanlar, 12. İmam’ın gaybete gitmesi sonrasındaki ilk dönemde, Ahbari ekolünün Şii dünyasında domine edici görüşü oluşturduğu konusunda hemfikirdirler. Bu dönemde yaşamış Şii âlimlerinin ekseriyetle büyük kısmı, İmamlar döneminde elde edilmiş bilgilerin ve İmamlara

⁸⁷ Mazlum Uyar, *İmamiyye Şiasında Düşünce Ekolleri Ahbarilik*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000, s.64

⁸⁸ Uyar, a.g.e., s. 65

⁸⁹ Uyar, a.g.e., s. 66

isnad edilen dini anlatıların hem doktrin hem de pratik anlamda sorunlara cevap verme konusunda yeterli olacağı fikrini savunmuşlardır. Ahbari ekolü, bu yönüyle rasyonel düşünceyi temsil eden ekolü temsil etmemektedir.⁹⁰ Örneğin, İmam'ın gaybetinin ilk dönemlerinde (X. Yüzyıl) Şii düşüncesinin en önemli merkezlerinden biri olan Kum medresesi, her türlü akli düşünce ve tefekküre karşı çıkan Ahbari âlimlerden meydana gelmekteydi.⁹¹

İmamların zamanındaki selefleri gibi onlar da, bütün çaba ve gayretlerini On iki İmam'dan gelen ahbarı toplama, kaydetme ve muhafaza etmeye sarf ettiler. Şiiliği diğer mezhep ve anlayışlara karşı müdafaa edip Şii bakış açısını güçlendirmek için dahi akli izahların yapılmasını hoş karşılamıyorlardı. Bu bakımdan Kum şehri bu dönemde, İmamiyye düşüncesinin Ahbari kanadını temsil eden en önemli merkez haline gelmiştir. Kufe ve başka yerlerde rivayet edilmiş ahbar, burada toplanmaktaydı. Kafi'nin ravilerinin %80'inin Kum kökenli olduğu rivayet edilmektedir.⁹²

Ahbari akımı özellikle iki din âlimi; Muhammed Yakup b. el-Kuleyni (ö.941) ve Şeyh Saduk (ö.992) döneminde kurumsallaşması noktasında önemli atılımlar gerçekleştirmiştir. İmamların pratiklerini ve öğretilerini temel kaynak olarak alan Ahbari ekolünün bu iki âlimi, ulemanın öncü konumunu, hem dini alanda hem de siyasi meselelerde, reddetmiştir. Bununla birlikte, dini niteliği olmayan dönemin idarelerinin desteklenmesini de doğru bulmamışlardır.⁹³

Sadece İmamların ahbarlarına dayalı yorumlar getiren ve akla asgari düzeyde yer veren Ahbarilik düşüncesi, 12. İmam Mehdi'nin gaybetten dönüşünün gecikmesi neticesinde zayıflama sürecine girmiştir. Cuma namazının kılınması-Şiilik anlayışına göre Cuma namazının Ehlibeyt ailesine mensup olan İmamlar

⁹⁰ Andrew Joseph Newman, "The Development and Political Significance of the Rationalist (Usuli) and Traditionalist (Akhbari) Schools in Imami Shi'i History from the Third/Ninth to Tenth/Sixteenth Century A.D.", Doktora Tezi, University of California, Los Angeles 1986, s.56

⁹¹ Gerek Ahbari gerek usuli olsunlar, ilk dönemdeki âlimlerin neredeyse hepsi, aklın meseleler karşısında kullanılmasına ve içtihadı karşı çıkmışlardır. Bununla birlikte, İmamların dönemine yakın olmaları ve Şia'nın içtihat anlayışının o ana kadar sistematik olarak ortaya çıkması sebebiyle, Ehl-i Sünnet'e bir reaksiyon olarak ilk içtihadı karşı çıkanlar Kuleyni ve Saduk gibi ahbariler olmuştur. Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmış olan usulüler ise, onları Şia'nın içtihad anlayışını kavrayamamakta itham etmiş ve İmamların bizzat böyle bir içtihadı emrettiklerini iddia etmişlerdir. Mazlum Uyar, a.g.e., 69

⁹² Uyar, a.g.e., s. 75

⁹³ Newman, a.g.e., 1986, s. 57

tarafından kıldırılması daha muteberdir- zekât ve humusun nasıl toplanması⁹⁴ gerektiği gibi dini alanda yaşanan sorunlara karşı cevap arama ihtiyacını Ahbarilik ekolünün tam olarak karşılayamadığı görülmüştür. Bununla birlikte İmam'ın gaybeti döneminde, siyasetten uzak durma anlayışını savunmuş olan Ahbarilik anlayışının bu alanda da toplumsal gereksinimleri karşılamaktan uzak kalması, Usuli anlayışını Şii dünyasında ön plana çıkarmıştır. Buna karşılık, Safeviler döneminde Ahbarilik anlayışının, Esterabadi'nin de katkılarıyla dönemsel olarak güçlenme dönemine girdiği görülmüştür.⁹⁵

İmam'ın gaybetinin gecikmesi, Ahbari düşünce akımının dini ve siyasi meselelerde toplumun ihtiyacını tam olarak karşılayamamasına neden olmuştur. Örneğin, humusun toplanması meselesi bu süreçte din âlimleri arasında ciddi tartışmalara ve görüş ayrılıklarına neden olmuştur. Cuma namazının kılınması, zekâtın toplanması, hududun (cezanın) uygulanması ve cihat gibi meselelerde de Ahbarilik akımının günün ihtiyaçlarını tam olarak karşılamadığı görülmektedir. Siyaset ve ulema arasındaki ilişkilere bakıldığında ise Ahbariler, siyasi meselelerin İmam'ın yetkisi altında olduğu görüşünü savunurken, Usuli akımını savunan din âlimleri fukahanın, İmam'ın naibi olarak, siyasi ve hukuki meselelerde söz sahibi olabileceği görüşünü savunmuştur. Günümüzde İnaşeriye mezhebinde Usuli akımının, Ahbarilik ekolüne göre daha güçlü olduğu görülmektedir.

⁹⁴ İmami hukuk sisteminde, zekâta ilaveten mükellefler) üzerine vacip bir vergi çeşididir. Humus, bir yılın geliri çıkarıldıktan sonra aşağıdaki yedi maddeden alınır: 1.Ganimet, 2.Denizden çıkarılan mallar, 3.Gömüler, 4.Madenler, 5.Kazançlar, 6.Haramla karışmış helal şeyler. 7.Satın alma yoluyla bir Müslüman'dan bir zimmiye (anlaşmayla korunan gayri müslim) geçen toprak. Bu zikredilen maddelerden alınan humus, İmam mevcutsa ona veya On ikinci imamın ortada olmadığı süre içerisinde gizli İmamın dolaylı temsilcisi olan adil müçtehide ödenir. Yıllık gelirin beşte birini kapsayan Ahbari din âlimlerine göre humus vergisinin toplanması ve kullanımı İmamların uhdesi altındayken, Usuliler ulemanın İmam adına bu vergiyi toplayıp kullanabileceğini belirtmişlerdir. Abdülaziz Sachedina, Çev: Menderes Gürkan, İmami Şii Hukuk Sisteminde Humus/Beşte bir, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3, Konya, 2004, s.356

⁹⁵ Bu dönemde, özellikle Sünniliği benimsemiş olan Osmanlılar ve Afganlılar ile gerçekleşen savaşlar mezhep taassubunu arttırmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan mezhep taassubu ve Ehl-i Beyt'e bağlılık, akla dayanmayı değil ahbara sarılmayı tavsiye eden Ahbariliğin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Sünni karşıtı hadis edebiyatı da güçlenme eğilimine girmiştir. Uyar, a.g.e., 2000 ,s.166 Bununla birlikte, usuli âlimlerin kendi arasında, akli bahislerde çok aşırıya kaçması da ahbariliğin tekrar canlanmasını sağlamıştır. Bu dönemde ahbariler, hadisin hâkim rolünü vurgulamak suretiyle Büveyhiler ve ondan önceki dönemin eski İmamîliteratüne ilişkin bir Rönesans vücuda getirdiler. Burada en dikkat çekici husus, bu döneme ait literatürün Sünni karşıtı bir özellik taşımasıydı. Selçukluların gelişiyle birlikte, bu birikim takiyye sebebiyle gizli tutulmuştu. Safevilerin gelişiyle birlikte bu durum yeniden canlandı ve ahbariler tarihin derinliklerine giderek kendilerini Sünnilerden farklı kılan malzeme bulma arayışına girdiler. Bu Sünni karşıtı ahbarin halk arasında yaygınlaşmasına ise Meclisi gibi âlimlerin Farsça'da kaleme aldıkları hadis eserleri de yardımcı olmuştur. Uyar,a.g.e., s.170

1.3.2. Usulilik Ekolü

Şiî anlayışa göre imam hayatta iken Şiîlik mezhebini benimsemiş Müslümanlar dinî, siyasi, sosyal ve kültürel her türlü problemi, İmamların batını ve zahiri ilmi temelinde çözebiliyorlardı. Gaybe döneminin başlamasıyla Şiîler karşılaştıkları problemleri çözen bir İmam'ın varlığından mahrum kalmışlardı. Bu dönemde Şia, zuhur eden yeni meselelerini nasıl çözeceğini tartışmaya başlamıştır. Şiî toplumun ihtiyaçlarına cevap verme hususunda Ahbari anlayışın aksine Usuli anlayış daha pratik ve akılcı bir yaklaşımı benimsemiştir. Ahbariliğin muhalifi olarak ortaya çıkmış olan Usuli düşünce, akli ön planda tutarak toplumun ihtiyaçlarına cevap vermede imamların ahbarını merkeze almakla birlikte belirli prensiplerin izlenmesi gerekliliğine vurgu yapmıştır. Usuli düşünceye göre, ulemanın görevi sadece imamların ahbarını incelemekten ibaret değildir. Bilakis bu görevleri kadar mühim olan diğer görevleri ise ilgili kaynaklardan fikhî hükümlerin nasıl çıkarılacağına dair belirli prensipleri ortaya koymaktır.⁹⁶

Dolayısıyla, Usuli düşünce içtihat ilkesine büyük önem vermektedir. Usuli ekolü, içtihat ilkesi temelinde Şii toplumunun siyasi ve dini meselelerinin çözümlenmesinde anahtar rol oynamıştır. İmam'ın gaybetinden birkaç asır sonra şekillenmeye başlamış olan Usuli ekolünü daha iyi anlayabilmek için önde gelen Usuli âlimlerin bir kısmı hakkında bilgi vermek büyük önem taşımaktadır. Her ne kadar Şeyh Cüneyd (ö.991), Usuliliğin ilk âlimi olarak kabul edilse de, ahbarilik ve Usuli düşünce ekolleri arasında bir denge kurması ve sistematik bir yöntem ortaya koymaması nedeniyle burada kapsam dışında tutulacaktır. Buna karşılık Usuli düşüncenin, Şiîlik siyasetinde etkili olmasında tarihsel bir öneme sahip olan Allame Hilli ile İran'da, Safeviler döneminde Usuli düşüncenin kurumsallaşmasında büyük öneme sahip olan Şeyh Kereki hakkında genel bir bilgi verilecektir. Bu bilgiler, yakın dönem Şii siyasi tarihinde hâkim ekol konumunda bulunan Usuli düşüncenin daha açık bir şekilde anlaşılmasına da katkıda bulunacaktır.

⁹⁶ Habib Kartaloğlu, "İmamiyye'de Usuli Ahbari Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayfa 24, 2011, s. 199

Allame Hilli: Muhakkık Hilli'nin yeğeni olan ve Allame lakabıyla tanınmış olan Cemalüddin Hasan b. Yusuf İbnü'l-Mutahhar el-Hilli 1250 tarihinde Hille'de dünyaya geldi. Allame'nin Şii dünyasına katmış olduğu entelektüel birikim, almış olduğu Şii temelindeki eğitimin yanı sıra Sünni birikimden de istifade etmiş olmasından kaynaklanmaktadır.⁹⁷

Şeyh Tusi'nin akıl-vahiy konusundaki dengeli yaklaşımından haberdar olan Allamede aynı metodu takip etmiştir. Allame'yi, kendinden önceki ulemeden ayıran en önemli özellik, O'nun içtihat konusunda getirmiş olduğu yeniliklerdir. İçtihat kavramı Şii dünyası içinde Muhakkık Hille ile meşruluk kazanırken; Şia'nın içtihat anlayışını sistemli bir şekilde ortaya koyan bizzat Allame'nin kendisi olmuştur. Allame Hilli bugün de geçerliliğini kazanan içtihat anlayışının çerçevesini çizerek, İmami fakihlerinin gaybet dönemindeki otorite ve güçlerinin meşruiyeti ve sınırını tartışmaya açmıştır. Bu yüzden, Niyabet-i Amme (Şii ulemanın temsilcisi olma) kavramı ana hatlarıyla bu dönemde ortaya çıkmıştır. Humeyni'nin Velayet-i Fakih teorisi çerçevesinde iktidarı örgütlemesinin zemininde de bu sistem yatmaktadır.⁹⁸

Özellikle, İran sahasında Usuli düşüncenin güçlenmesinde Şeyh Kereki'nin büyük katkıları olmuştur. Şeyh Kereki, Usuli akımının bu sahada kuvvetlenmesini sağlayarak, ulemanın toplum ve siyaset üzerindeki etkisinin güçlenmesinde büyük rol oynamıştır.

Şeyh Kereki: Usuli akımının, Safeviler döneminde dini, siyasi ve toplumsal konularda bir rehber olarak benimsenmesi, devlet yöneticileri ile ulema arasında daha sağlıklı bir ilişki kurulmasını da sağlamıştır. Şeyh Kereki'nin görüşlerini temellendirmesinde, Usuli ekolünün oluşmasında etki sahibi olan âlimler arasında yer alan Allame Meclisi'nin (ö.1110) görüşlerinin önemli etkisi olmuştur. Allame Meclisi'nin (ö.1110), din âlimlerinin cevaz vermesinin şart olduğu şeklindeki görüşü Usuli ekolünü benimsemiş din adamlarının, din-siyaset ilişkisini yorumlamalarında önemli dayanak noktalarından birini oluşturmuştur. Ayetullah Meclisi, ulemanın dini ve toplumsal meselelerde etkili olmasını hem

⁹⁷ Malum Uyar, *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, Kaktüs Yayınevi, İstanbul 2004, s.80-81

⁹⁸ Uyar,a.g.e., s. 84-85

devlet hem de toplumun selameti açısından gerekli görmüştür. Bu görüş temelinde Muhakkık Erdebili, Şehid Sani ve Şeyh Kereki⁹⁹ gibi dönemin önde gelen âlimleri, Safevi devletinin idaresinde söz sahibi olmuşlardır. . Bu dönemde gelişmiş olan Naib-i Amme teorisi, Şii siyasi fıkının da temelini oluşturmuştur.¹⁰⁰

İran sahasında Usulilik akımının güçlenmesi iki temel üzerinde açıklanabilir. Temel olarak, Usulilik akımının kurumsallaşması Şah İsmail döneminde olmamıştır. Sonraki dönemlerde olmuştur. Fakat bu düşünce sisteminin kurumsallaşması fıkın da, İran siyaseti ve toplumsal meseleleri üzerinde etkili olmasının yolunu açmıştır. Fıkın İran sahasında etkisinin artması, Safevi Devleti'nin gücünün artması ile doğru orantılı olmuştur. Fıkın gelişmesi, resmi mezhep olarak tanınmış olan, İsnâaşeriyye (On İki İmamcılık) fırkasının, Safevi tarikatı veya diğer tarikatların üzerinde etkili olmasını da sağlamıştır. Fıkın merkezi öneme sahip olması ise, doğal olarak ulemanın etkinliğini arttıran güçlü bir faktör olmuştur.

Safevi Devleti'nin Usulilik akımını benimsemesini sağlayan en önemli isimlerin başında ise Şeyh Kereki (ö.1534) gelmiştir. Muhakkık Kereki veya Muhakkık Sani isimleriyle tanınan Ali b. Hüseyin b. Abdul Ali, bugünkü Lübnan sınırlarında bulunan Kereki köyünde doğmuştur. Şah İsmail döneminde sözü muteber isimler arasında yer almış olan Şeyh Kereki, bu hükümdarın vefatından sonra tekrar Necef'e geri dönmüştür. Şah Tahmasb (ö.1576) döneminde tekrar İran'a gelen Şeyh Kereki¹⁰¹, bu dönemde ülkenin istikbalinde önemli yer tutan karar mercileri arasında yer almıştır. 1532 tarihinde, I. Tahmasb'ın Muhakkık Kereki için ilan etmiş olduğu ferman, O'na yarı resmi bir statü kazandırdığı gibi, fikhî otoritesine de vurguda bulunmuştur. Bu fermanla, O'na "*Naib-i İmam*" sıfatı

⁹⁹ Ulema ve devlet ricali arasındaki ilişki, Safevilerin siyasi anlayışının da belkemiğini oluşturmuştur. Bu ilişki, Şah İsmail döneminde başlamış ve bir kartopu misali her dönemde büyüyerek devam etmiştir. Örnek olarak Şah İsmail, hocası da olan Şemsi Alaadin Lahici'ye vezir sıfatı vermiş ve dini işlerden sorumlu tutmuştur. Bu sıfatla, molla Lahici şer'i ve fikhî meselelerden sorumlu olmuştur. Bu dönemde, ulema sadece siyasi ve hukuki meselelerde değil; iktisadi meselelerde de önemli bir konuma sahip olmuştur. Hatta Şeyh Kereki, Şeyh Bahai ve Şeyh Meclisi gibi isimler, şahların nazarında sadrazamlardan daha muteber görülmüşlerdir. Vakıflar üzerindeki etkisiyle de ulema aslında Şah'ın da ekonomi temsilcisi konumunda olmuştur. Hüseyinzade, a.g.e., s. 106

¹⁰⁰ Hüseyinzade, a.g.e., s.99

¹⁰¹ Uyar, a.g.e., s. 81

verilmiştir. Kereki'ye verilen resmi “*Naib-i İmam*” sıfatıyla ulema siyaset alanında daha fonksiyonel bir kimliğe bürünmüştür. Ayrıca, zamanın müçtehidî ve Şeyh'ül İslam unvanları da ulemanın, toplumdaki dini rollerinin yanı sıra, Şah tarafından teyit edilmiş siyasi fonksiyonlarına işaret etmesi bakımından önemli bir gelişmedir. Şah'ın müçtehidî ön plana çıkartması, Merciiyet müessesinin oluşması sürecinde önemli bir adımı teşkil etmiştir. Şah Tahmasb ulemaya büyük saygı göstermiş ve sıkı bir şekilde din âlimlerine bağlılığını devam ettirmiştir. Şah Tahmasb, bu bağlılığını bizzat devlet işlerinde ilim mercilerine öncelik tanıyarak göstermiştir. Yani Şah Tahmasb da din ve devlet işlerini birbirinden ayrı görmemiş, tam tersine din âlimlerine devlet ve toplum meselelerinde alınacak kararlarda merkezi rol vermiştir. Şah Tahmasb ulemaya yönelik şu ifadeleri kullanmıştır: “Sizler hükümet ve saltanata layık insanlarsınız, çünkü fıkıh âlimleri olarak sizler İmam'ın temsilcilerisiniz ve ben sizin bir temsilciniz konumundayım. Toplum sizin fermanlarınıza itaat etmekle yükümlüdür.”

Usuli akımı İran coğrafyasında, Safeviler döneminde kurumsallaşmakla birlikte, esas İran sahasına girişi İlhanlılar döneminde olmuştur. Usuli akımı İran coğrafyasında, Safeviler döneminde kurumsallaşmakla birlikte, esas İran sahasına girişi İlhanlılar döneminde olmuştur. Bu dönemde Şiilik araştırmalarının merkezi konumunda olan ve Usuli akımının kurumsallaşmasında büyük öneme sahip olan Şam'ın yakınlarındaki Hille şehrine; Gürkan, Kaşan, Rey ve Kum gibi muhtelif şehirlerden de talebeler öğrenim amacıyla gitmiştir. Bu dönemde Allame Hilli'den (ö.1325) bilgi öğrenmek dönemin talebeleri arasında çok meşhurdu. Bu şehirde öğrenim gören talebelerin bir kısmı tekrar İran coğrafyasına dönmüş ve Usuli akımının güçlenmesinde pay sahibi olmuşlardır.¹⁰²

Bu dönemde, Usuli ekolünün kurumsallaşmasının da etkisiyle, bu düşünce sistemi içinde yetişen ve sayısı artan mollalar Medine, Bağdat, Mısır, Şam gibi şehirlere dağılmış ve bu ekolün güçlenmesinde önemli bir vasıta olmuşlardır. Bu anlayış İran'da da kurumsallaşmış, medrese eğitiminde yerini almıştır. Bu

---

¹⁰² Caferyan, a.g.e., s. 689

dönemde Şiiliğin önde gelen iki âlimi, Moğol idaresi ile de iyi ilişkiler içindeydi. Zira Allame Hilli, gaybet döneminde Sünni olmayan devlete itaatin daha kolay olacağını düşünmüştür. Bu sebepten Moğol istilası, O'na göre Sünni hâkimiyetin sona ermesi anlamına gelmekteydi. Hilli'nin hocası NasıruddinTuside¹⁰³, Moğol idarecilerinin hizmetine girmiş ve Bağdat'ın onlar tarafından işgal edilmesine elinden gelen katkıyı esirgememişti.¹⁰⁴

Bu âlimler bu güçlü ilişki temelinde, İran'daki Şii gruplar ve yöneticiler ile güçlü ilişki zemini de bulabilmişlerdir. Dönemin İran idarecileri Şii âlimlerin veya en azından bu âlimlerin eserlerinin muhafaza edilmesi ve yayılmasını sağlamıştır. Bu iklim içerisinde, Allame Hilli'nin de fikirleri İran sahasında daha rahat bir şekilde yayılma alanı bulmuştur. Bu durum, ulemanın ortaya koymuş olduğu fikirlerin hareket halinde olduğu ve bölgeler arasında bir fikir akışkanlığı olduğunu göstermektedir.¹⁰⁵

1.4 TARİHSEL SÜREÇTE KUM MEDRESELERİ

İran medreselerinin kurumsallaşması Safeviler öncesine hatta Selçuklu dönemine kadar uzanmaktadır. Safeviler dönemi ise medreseler açısından özel bir dönemi ifade etmektedir, çünkü bu dönemde merkezi idarenin mali desteği ile medreseler daha güçlü bir şekilde kurumsallaşma imkânına sahip olmuştur. Bu destek iki hususta özellikle çok belirgindir. Birinci olarak Safevi Devleti, İran tarihinde medreselerin kurumsallaşması açısından özel bir öneme sahiptir. Bu dönemde İslamiyet'in Şiilik mezhebinin resmi mezhep olarak tanınması neticesinde, siyasi kudretin desteğini arkasında bulan medreseler, İran

¹⁰³ Usuli ekolünün kurumsallaşmasında büyük bir öneme sahip olmuş olan ve eserleri medreselerde de okutulmuş olan NasîrüddinTusi, 1201 tarihinde İran sınırları içinde yer alan Tus şehrinde doğmuştu. NasîrüddinTusi, ilk dini bilgilerini babasından almıştı. Kur'an-ı Kerim'i de din âlimi olan babasının yanında öğrenmişti. Tusi, Ali b. Muhammed Şiai'nin yanında mantık ve hikmet (felsefe) alanlarında öğrenim gördü. Babasının yolunu takip ederek âlim olmayı seçen NasîrüddinTusi, dayısının da teşvikiyle Nişabur'a gitti ve bu şehirde Molla Sirac el-Din Kumri'den fıkıh, hadis alanında eğitim gördü. Hadislerin güvenilir olup olmadığı konusunda önemli bir yere sahip olan rical alanında da bu dönemde bilgi sahibi olmuştur. NasîrüddinTusi aynı zamanda Kum şehrinde de bulunmuş, bu şehirde de ilmi faaliyetlerini devam ettirmiştir. NasîrüddinTusi, İran'dan sonra Irak'a gitmiş ve buradaki din âlimlerinin de bilgi ve tecrübelerinden istifade etmiştir. Irak'tan sonra, tekrar İran'a dönen NasîrüddinTusi, Güney Horasan'da bulunan Gain şehrine yerleşmiş ve burada bulunan Müslüman nüfusun dini işleri ile meşgul olmuştur. Abazri, a.g.e., s. 185

¹⁰⁴ Uyar, a.g.e., s. 81

¹⁰⁵ Caferyan, a.g.e., s. 689

siyasi eliti nazarında meşruiyet kazanmışlardır. Bu sayede medreseler, siyasi ve toplumsal açıdan önemli kurumlar haline gelmişlerdir. İkinci olarak İran toplumunu kültürel ve dini açıdan değiştirmeyi hedefleyen Safevi yönetimi bu hedefine ulaşmak için medreseleri Şiilik kültürünün taşıyıcısı olarak algılamış ve bu kurumlara büyük önem vermiştir.¹⁰⁶

İran idaresinden ve vakıflardan büyük mali kaynak elde eden medreseler, din âlimlerin yetişmesini sağlayan önemli eğitim merkezleri konumuna gelmiştir.¹⁰⁷ Toplumun en önemli danışma kurulu olarak görülen medreseler, İran topraklarının büyük kültürel merkezleri şeklinde de tasvir edilmiştir. Özellikle, vakıflar medreselerin mali açıdan güçlenmesinde ve özerklik kazanmalarında önemli bir kaynak olmuştur. Şiiliğin resmi mezhep olarak tanınmasından sonra, İran topraklarında vakıfların hızla gelişmesi bu dönem bazı yazarlar tarafından “*Vakıflar Çağı*” tanımlamasıyla tasvir edilmiştir.¹⁰⁸

Medreselerin maddi yardım almaya başladığı Safeviler dönemi- özellikle Şah I. Abbas döneminde bu durum daha net bir şekilde

¹⁰⁶ Safevi döneminde medreseye başlamanın bir usulü bulunmaktaydı. Küçük yaşta çocuklar öncelikle “*Mektephane*” adı verilen ve bugünkü ilkokulun karşılığı olan eğitim kurumlarında tahsil hayatına başlamaktaydılar. Dönemin seyyahlarından Jean-Baptiste Tavernier, mektephanedeki eğitim tahsilini şöyle tasvip etmişti: “Burada küçük yaşta talebeler, okuma yazmayı söktükten sonra Kur’an, namaz, dinin kuralları, Arapça’ya giriş gibi konularda eğitim görmekteydiler. Arapça tahsili dini metinleri anlamak için büyük önem taşımaktadır.” Bir diğer önemli seyyah olan Adam Olearius ise şu ifadeleri kullanmıştır: “Çocuklar, Kur’an’ı anlamak amacıyla Arapça’yı öğreniyorlar, Kur’an eğitiminde belli bir mesafe aldıktan sonra Sadi ve Hafız’dan beyitler ezberliyorlar. Bu dönemin mektephanelerinde Sadi’nin Gulistan ve Bostan şiiri en yaygın öğretilen edebi eserlerdir.” Dolayısıyla, bu dönemin mektephaneleri dinin ve ilmin öğretildiği eğitim kurumları olmuştur. Dini eğitim faaliyetlerinde Şiilik mezhebi temel alınırken, Hz. Ali ve Hz. Ali’nin soyundan gelen İmamlar özel olarak müfredatta yer almaktaydı. Bununla birlikte, Farsça eğitime de büyük önem verilmekteydi. Fars diliyle yazılmış dini metinler okutulmakta, şiir öğretilmekteydi. Bu anlayış Kaçar Hanedanlığı döneminde de devam etmiştir. Ancak XIX. yüzyılda, İran sahasına nüfuz eden Batı devletlerinin açmış olduğu misyoner okulları bu eğitim anlayışı dışında eğitim vermişlerdir. Musi El Rıza Bakhsir- Nejad Ahmedi, *Amuzeş-i der Asr-ı Safevi, İrşad-ı Amuzeş-i Tarih Dergisi*, Bahar 2014, Sayı 3, s.18

¹⁰⁷ Bakhsir-Ahmedi, a.g.e., s. 16

¹⁰⁸ Ulemanın gelirlerinin ana kaynağını, cami, medrese ve türbelere bitişik olan inşa edilen vakıflar oluşturmaktadır. Safeviler döneminde, vakıfların sayısı ve gelirlerinde meydana gelen artışın sebebinin devlet ricaliyle ulemanın karşılıklı menfaat ilişkisi oluşturmaktadır. Dini vergilerin toplanıp dağıtılmasının yanı sıra, vakıflar üzerinde üstlenmiş olduğu rol, uzun vadede ulemaya yaramıştır. Kaçarlar döneminde, dini hiyerarşinin kurumsallaşmasıyla birlikte, ulemanın evkaf (vakıflar) üzerindeki kontrollerinin ve buna paralel olarak da maddi bağımsızlığı artmıştır. Ulemanın gücünü arttıran en önemli gelir kaynakları arasında aynı zamanda humus (İmam’ın vergisi) ve zekât gelirleri de bulunmaktadır. Şii inancına göre, humusu İmam’ın naibi olarak ulemaya vermek gerekmektedir. Zekâtın da ulemaya verilmesi daha doğru karşılanmaktadır. Humus ve zekâtın ulema tarafından toplanması, sadece bu grubun gelirlerini arttırmamış, aynı zamanda ulema ile toplum arasındaki ilişkinin de kuvvetlenmesini sağlamıştır. Uyar, a.g.e., s. 282

gözlemlenmektedir- bu eğitim kurumlarının vakıflarla olan ilişkilerinin kuvvetlenmesi ve büyük vakıfların tesis edilmesi açısından tarihi bir öneme sahiptir.

Medreselerin idaresinde, üst düzey dini lider olan Ayetullahlar medreselerin, vakıfların ve camilerin idaresinde etkili olmuşlardır. Ayetullahların, talebeler üzerindeki sorumluluğu bu yetkinin zeminini oluşturmuştur. Sözüne güvenilir olan bu âlimler, diğer müderrislerle birlikte devlete bağlı vakıfların idaresi konusunda görevlendirilmekteydi ve bu yolla devlete bağlı vakıfları idare etmekteydi. Dolayısıyla Ayetullahlar, medreselerin eğitimi ve mali yapısı üzerinde etkili olabilmişlerdir. Eğer bir vakıfta müteveli heyeti kalmamışsa, o vakfa ait bütün mallar üzerinde devletin hükmü geçerliydi. Tamamen devletten bağımsız vakıflarda da Şiilik esasına dayalı Şer'i hükümler geçerliydi. Medreselerin idarecisi müteveli heyeti tarafından seçilmekte veya o medresenin kurucusu idareci konumuna gelmekteydi. Medresenin idarecisi konumunda bulunan kişi medresenin ve talebelerin ihtiyaçlarını karşılamakla sorumluydu. Devletin sahip olduğu vakıflar, sadırlar tarafından idare edilmekteydi.¹⁰⁹

Medreselerde fıkıh alanında gerçekleştirdikleri çalışmalar ile ilim adamları zaman içinde İran idaresi üzerindeki etkilerini pekiştirmişlerdir. Özellikle İsfahan, Şiraz ve Meşhed fıkıh çalışmalarının kurumsallaşması neticesinde Safevi Devleti idaresi üzerinde en etkili şehir olmuşlardı. Zira fıkıh, Safevi Devleti yönetim anlayışını şekillendiren en önemli dini ilim idi. Hatta âlimler karar alma mekanizmasında o kadar ileri seviyeye ulaşmışlardı ki, bu dönemin ikinci yarısında bazı medreselerde akli ilimlerin tahsilini dahi yasaklamışlardı.¹¹⁰

Medreselerin nihai hedefini, dinin usul ve kaynaklarından ayrılmadan İslamiyet'i tanıtmak ve İslam anlayışının toplum içerisinde kapsayıcı bir konuma gelmesi oluşturmaktadır. Yani, medrese eğitiminin temel

¹⁰⁹ Bakhsir-Ahmedi, a.g.m., s. 15

¹¹⁰ Bakhsir -Ahmedi, a.g.m.,s.17

amacını toplumun¹¹¹ hem dini hem de ahlaki açıdan iyi bir şekilde eğitilmesi oluşturmaktadır.¹¹²

Tevhit inancını kaynakları ile anlamak ve açıklamak, Kur'an'ı anlamak, muteber olan hadisleri öğrenmek, İslam'ın hükümlerinin öğretilmesi, fıkıh usulünü öğrenmek ve bu hedefleri gerçekleştirmek için Arap dilini öğrenmek, medreselerin temel amaçlarını oluşturmuştur.¹¹³

Medrese eğitimi hicri dördüncü yüzyıldan itibaren eğitim kurumları olarak oluşturulmaya başlanmıştır.¹¹⁴ Bu dönemde bazı camilerde eğitim faaliyetleri sürdürülmeye devam etmekle birlikte, talebelerin yetiştiği ve kendine has kütüphanelere sahip eğitim kurumları olan medreseler, İslamiyet'in öğretilmesi görevini yerine getirmeye başlamışlardır.¹¹⁵ Medreselerin sayısının artması ve eğitimin

¹¹¹ Buna karşılık medreselerin toplumu dini açıdan şekillendirip şekillendiremediği ise büyük bir tartışma konusunu oluşturmuştur. Bu durum da dini eğitimin yüzeysel kaldığı tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Buna karşılık özellikle, çocukların dini eğitime tabii tutulması meselesi önemli bir mesele olarak görülmüştür. Hatta bu eğitim rekabet ortamı içinde bulunan çocuk yaşta gençlerin (ergenlerin) hem psikolojik hem de düşünsel anlamda kurtuluşunun dayanağı olarak da lanse edilmektedir. Buna karşılık çocuk yaşta gençlerin bu eğitime tabii tutulmasının bir takım sıkıntıları da ortaya çıkmıştır: Örneğin, dini konular üzerinde bu yaşta gençler arasında bir rekabet olgusunun ortaya çıkması bu konunun olumsuz özelliklerinden birini yansıtmaktadır. Bununla birlikte dinin kendisinin sorgulanma mevzuu da bu konuda ortaya çıkan olumsuzluklardan birini oluşturmuştur. Bu süreçte dinsel pek çok bilgi ve kavramı öğrenen ergen yaşta gençlerin bir kısmı bu bilgileri ve kavramları sorgulamak suretiyle dinin kendisini sorgulamaya başlamaktadırlar. Hamid Nekariş, *Asibşinasi-i Terbiyet-i İslami der Medaris-i Rahname-i Ostan-ı Kum ve Müdiriyet-i Dermanan*, Müdireyet-i Ferhengi Dergisi, Sayı 5, 2011, s.39

¹¹² Muhsin Sadıki, *Tahvil-i Amuşeş-i ve Perveriş-i Şehristan-i Kum ez Evvel-i Silsile-i Kaçar ta Asr-ı Hazır*, Tahran Üniversitesi, 1968, s.79

¹¹³ Ali Settari, *Caygah-ı Reveş der Nizam-ı Amuşeş-i Havza-i İlmiye*, *Peyam-ı Havza Dergisi*, Kum, 2004, Sayı 38, s.3

¹¹⁴ Medrese eğitiminin mantığı, Peygamber dönemine kadar uzanmaktaydı. Hz. Muhammed, takipçilerini Kur'an bilgisi ve ahlakıyla bilgilendirmekteydi. Kur'an'dan ayetler vahiy olundukça bu bilgileri, Peygamber takipçileri ile paylaşmaktaydı. Tabii, ilk dönemlerde Müslüman sayısının az olmasının da etkisiyle, Peygamber'in evine gizlice gittikleri bilinmektedir. Peygamber sonrası dönemde ise camilerin önemli bir öğrenim merkezi olduğu bilinmektedir. Mescid-i Haram, Mescid-i El-Aksa, Mescid-i Kufe, Kahire'de bulunan Mescid-i Amr Bin As bu dönemde dini eğitimin verildiği önemli camiler olmuşlardır. Bu dönemde camiler konuların istişare edildiği ve Müslümanların vaaz yoluyla bilgilendirildikleri önemli dini merkezler olmuşlardır. Müslümanların toplanma merkezleri olan camiler helal, haram ve ahiret inancı gibi kavramların Hz. Muhammed'in takipçileri tarafından içselleştirilmesi için önemli eğitim kurumları olmuşlardır. Peygamber'in insanlara önemli bir buyruğu olması nedeniyle, eğitim mevzuu Müslümanlar için önemli bir konu olmuştur. Dinin öğrenilmesi ve yayılması amacıyla din eğitimine büyük önem verilmiştir. Settari, a.g.m., s.4

¹¹⁵ İslami eğitim sürecinde, medreselerin camilerin yerini almasının temel sebepleri aşağıdaki maddeler ışığında açıklanabilir: 1) Mescitlerde hocalardan ders alan talebelerin çıkarttığı gürültü nedeniyle mescitler hem ibadetlerin yapıldığı hem de eğitim faaliyetlerinin sürdürüldüğü bir merkez olmaktan uzaklaşmıştır, 2) Zamanla ilmin ilerlemesi ve yeni ilim dallarının ortaya çıkmasıyla mescitlerin eğitim açısından yeterli olmadığı anlaşılmaktadır 3) Mescitlere eğitim amacıyla gelen ve hocalık yapan insanlara bir ücret ödenmiyordu. Bunlar orta halli insanlardı ve bir zanaat dalıyla uğraşarak geçimlerini sağlıyorlardı. Bunlara belli bir ücret ödenmesi

kurumsallaşması neticesinde ise “*Havza-i İlimiye*” (İlim Havzası) adı verilen şehirler ortaya çıkmıştır.¹¹⁶

Bu şehirlerde eğitim alan talebeler, dini açıdan toplumlara rehberlik etme görevini üstlenmişlerdir. İlim Havzaları; içerisinde medreselerin, kütüphanelerin, camilerin ve müçtehitlerin bulunduğu önemli dini ve kültürel merkezler olmuşlardır. Bu merkezler, içtihat ve vaaz yoluyla halkın dini açıdan bilinçlenmesinde de büyük rol oynamışlardır.¹¹⁷

1.4.1 Kum Medreselerinde Eğitim, Müfredat ve İşleyiş

Kum medreselerinin ders programında derli toplu bir müfredat bulunmamaktaydı. Müfredatın oluşmasında ders veren hocalar serbest bir şekilde hareket etmekteydi. Bir diğer ifade ile âlimler, medreselerin müfredatını belirleme ve geliştirme konusunda bağımsız hareket etmekteydiler. Bu nedenle medrese eğitiminde standart bir müfredatın varlığından bahsetmek mümkün değildi. Müfredatı belirleyen ana unsur din adamları olunca, bu sınıfın bakış açısı eğitimin düzenlenmesinde en güçlü faktörü oluşturmuştu. Bu eğitim sistemi içerisinde, talebenin başarısını ise şahsi yeteneği ve müfredatı tamamlama noktasında sabredebilme gücü belirlemekteydi. Günümüzdeki sistematik müfredata dayalı olan eğitim anlayışının medreselere girmesi İran İslam Devrimi sonrasında olmuştur. Fakat bu husus da medrese eğitiminde henüz tam manasıyla oturtulabilmiş değildir.¹¹⁸

Ulemanın belirleyici olması ve talebenin çabaları eğitimin süresini belirlemekteydi. Bu süreçte derslerde işlenen konular tekrar edilmek suretiyle

---

gerekliyordu. Medreselerin ortaya çıkması ve kurumsallaşması bu yolu açmıştır. Güray Kırpık (Ed.) *Türk Eğitim Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2019, s.36

¹¹⁶ Havza-i İlimiye: Havza-i İlimiye (İlim Havzası) dini eğitimi veren ve dini alanda çalışmaların yapıldığı medreselerden oluşan yerlerdir. Ör: Kum İlimiye Havzası, Necef İlimiye Havzası, Meşhed İlimiye Havzası. Yani, İlimiye Havzaları dini öğretimin merkezleri olarak tanımlanmaktadır. İlimiye Havzalarının temel hedefini dini eğitimin yaygınlaştırılması ve sistematik hale getirilmesi oluşturmaktadır. Şii İlim Havzalarında, Kur'an-ı Kerim ile Peygamber ve İmamların hadislerinin öğretilmesi bu ana hedefin genel çerçevesini oluşturmaktadır. Havza-i İlimiyelerin bir diğer önemli hedefi ise öğretim sürecinde ortaya çıkan aksaklıkların ve zayıf noktaların giderilmesidir. Bu yönüyle, medreselerde eğitim durağan değil devamlı yenilenmeye ve gelişmeye açık konumdadır. Settari, a.g.m., s. 5

¹¹⁷ Settari, a.g.m., s. 6

¹¹⁸ Sadıki, a.g.m., s.92

talebelerin dini mevzuları daha iyi anlamaları sağlanırdı. Bununla birlikte, medrese eğitimi beş ana safhaya ayrılmaktadır.

Birinci aşamada talebelerin öncelikle Kur'an-ı Kerim'i okumaları ve ezberlemeleri hedeflenmektedir. Bu dönemde, Arapça dilbilgisi ve Farsça dilbilgisi derslerini de okuyan talebeler, bu dillerden seçilmiş şiirleri de ezberlemekle yükümlü olmuşlardır. *Ketab-ı Emsale (Ser Emir)* isimli eser bu dönemde, medreselerde yaygın olarak okutulan eser olmuştur. Bu kitap, Arapça dilinin kurallarının öğrenilmesi hususunda büyük önem arz etmiştir. Kur'an ve hadis bilgisi ile temel dil yeteneğinin kazandırıldığı bu süreç, 3 yıllık bir dönemi kapsamaktaydı. Fakat talebenin yeteneğine göre bu sürecin kısaltılma ihtimali de vardı.¹¹⁹

İkinci aşamada, mantık alanında verilen eğitim ön plana çıkmaktadır. Molla Abdullahi'l-Yezdi'nin (ö.1603) kaleme almış olduğu *Hudud-u Şerh-i Şemsiye* kitabı (bu kitap her zaman okutulmamaktaydı) ile *Manzume-i Mantık* isimli çalışmalar bu dönemde ön plana çıkmış mantık alanında yazılmış eserlerdi. Bu dönem yaklaşık olarak iki buçuk yıllık bir süreci ifade etmekteydi. Bununla birlikte, kelam ve hadis ile ilgili eğitim de bu sürecin bir parçasıydı.

Üçüncü aşamanın amacını, birinci ve ikinci aşamalarda oluşturulmuş temeller üzerinde talebenin molla olarak yetişmesini sağlayacak şer'i bilgilerin derinleşmesi oluşturmuştur. İki yıllık eğitim sürecini kapsayacak olan bu aşamada talebeler fıkıh ve dinde usul konularına yoğunlaşırdı.

Dördüncü aşamada da fıkıh ve usul dersleri öğretimde önemli bir yer tutmaktadır. Şehid-i Evvel'in (ö.1384) yazmış olduğu *Şerh-i Luma* isimli eser bu dönemin eğitiminde önemli kaynak eserler arasında yer almıştır. Yine kelam ve hadis derslerinin öğretimi bu dönemde de devam etmiştir. Bu dönemde talebelerin bir kısmı ayrıca tefsir, hikmet, İslam Tarihi ile matematik ve doğa bilgisi dersleri de okutulmuştur. Bu dönem 4 yıllık süreci kapsamaktadır.¹²⁰

---

¹¹⁹ Sadıki, a.g.m.,s.93

¹²⁰ Sadıki, a.g.m., s. 94

Beşinci Aşama sadece Ayetullahların (Müçtehitlerin) ders verdiği dönemi ifade etmiştir. Bu aşamadan önceki eğitim süreçlerinde dersler mollalar tarafından verilmektedir. Bu aşamaya devam eden talebeler, alt dönemlere dâhil olan talebelerin eğitiminde görev almaktadırlar. Yani bu aşamaya devam eden bir kişi hem talebe hem de hoca konumundadır. Zaten, müçtehitler bir tek bu aşamada öğretici olarak yer almışlardır. Bu aşama genelde camide devam ettiği için, bu dersler “*Ders-i Harici*” sıfatıyla da nitelendirilmiştir. Hiyerarşi içinde en üst sınıfı ifade eden müçtehitlerin verdiği bu derslerin bir kısmına dışarıdan insanlar da dinleyici olarak katılabilmektedir. Kimi zaman bu eğitim, müçtehidin evinde devam etmektedir. Bu dönem, eğitim sürecinin en mühim aşaması olarak kabul edilmektedir. Bu sürece bütün talebeler dâhil olamamaktadır. Sadece talebeler arasında zorlu eğitim sürecini tamamlamış olanlar bu aşamaya devam edebilmiştir. Beşinci aşamayı tamamlayan talebeler müçtehit (fikhî meselelerde içtihat sahibi) unvanını almışlardır. Talebelerin bu aşamayı tamamlayabilmesi için bir şerh yayınlamaları ve bu şerhin müçtehit (Ayetullah) tarafından onaylanması gerekmektedir. Yani bu süreç müçtehidin, talebeye vermiş olduğu icazet (izin) ile tamamlanmaktadır.¹²¹

Ayetullah Mutaharri (ö.1979) ise pratik bir şekilde bu süreci şu şekilde ifade etmektedir: a) Birinci Evre: Öğrenme Süreci (Temel Bilgi Edinme Süreci) b) İkinci Evre: Metinleri Dikkatli Okuma Dönemi (Ayrıntıya Girme) c) Üçüncü Evre: Tartışma Dönemi d) Dördüncü Evre: Yazma Dönemi e) Beşinci Evre: Öğretme Dönemi¹²²

Bu süreç sonunda, medreseye devam eden her öğrencinin ders verebilecek kapasitede yetiştirilmesi, medrese eğitiminin temel amacını oluşturmaktadır. Bu hedef doğrultusunda medrese eğitiminin, karar verebilme gücüne sahip (ıçtihat) ve düşünsel yeteneği gelişmiş ulema (ahund) yetiştirme hedefi temelinde oluşturulduğu ifade edilebilir.

Uzun bir süre boyunca sürdürülen ortak hayat, bir arada ders görme ve ortak entelektüel etkiler, acemi öğrencileri; değerleri, hayat tarzını, siyasal eğilimleri

¹²¹ Sadıki, a.g.m., s.95

¹²² Settari, a.g.m., s.12

ve toplumsal saygınlığı ya da hüsranı paylaşan, nispeten tutarlı bir toplumsal gruba dönüştürmüştür. İç-evlilikler, ortak etnik ve bölgesel soyağaçları bu ilişkileri kuvvetlendiren önemli unsurlar olmuştur.¹²³

Medrese aynı zamanda sanayi öncesi toplumda, sosyo-ekonomik açıdan alt tabakada bulunan insanlar için sınıf atlama olanağı sunması bakımından önemli bir fırsattı. Medreseler aracılığıyla, aileden gelen hiçbir din adamlığı statüsü bulunmayan pek çok köylü ve yoksul öğrenci, Şii merciyesinin en yüksek kademelerine kadar ulaşmayı başarmıştır. Köyde yaşayan ailelerin, oğullarını toplum içinde muteber bir konuma gelebilmeleri için Necef'e veya Kum'a talebe olarak yolladıkları bilinmektedir. Öğrencilere hocaları tarafından kalacak yer sağlanır ve harçlık ödenirdi. Talebelerin ekonomik ve eğitim hayatında etkili olan din adamları ile yakın ilişki içinde olmaları, talebeler ile ulema arasındaki ilişkileri sağlamlaştırmıştır. Bu ilişki siyasi bir amaç temelinde kurulmamaktaydı. Fakat bir müçtehit siyasallaştığında, etkili olduğu mollalar ve talebeler vasıtasıyla siyaset alanında da güçlü bir aktör olabilmekteydi. Nitekim Humeyni de hareketini öğrencileri arasında başlatmıştı. O'nun Velayet-i Fakih'i, Necef'teki din okulu öğrencilerine verilen bir ders niteliği taşımıştır.¹²⁴

1.4.2. Talebelerin İmtihan Metodu ve Tatil Dönemi

İlk dönemlerden bugüne kadar geçen süreçte, özel bir imtihan metodu oluşturulmamıştır. Fakat talebenin-kendi isteğinin de etkisiyle- öğrenmiş olduğu bir mevzuyu açıklaması ve bu mevzuyu hocasına sunması o talebenin imtihanı olarak kabul edilmektedir. Bu sistemde hoca, talebenin araştırdığı dini mevzular hakkında ortaya koymuş olduğu bilgi birikimi ile mantıksal bir sonuç çıkartıp çıkartmadığını değerlendirmektedir. Yani, hoca bu sistem ile talebenin bilgi birikimini ve muhakeme gücünü ölçmektedir.¹²⁵ Medreselerin resmi tatil

¹²³ Cabbar, a.g.m., s. 215

¹²⁴ Cabbar, a.g.m., s. 215-216

¹²⁵ Buna karşılık, medrese talebeleri için resmi imtihan sisteminin düzenlenmesine yönelik; Eğitim, Vakıf ve Sanayi Bakanlığı ellinci toplantısında, 1928 tarihinde 11 maddeden oluşan bir nizamname yayınladı. Özellikle 3. ve 4. maddeler, sınav metoduyla ilgili maddeleri kapsamıştır. 3. Maddeye göre, imtihanı tertip edecek olan 3 asli üye ve iki yedek olacağı belirlenmişti. Yine bu maddede; 3 üyenin edebiyat, 2 üyenin ise fıkıh alanında uzman olacağı belirlenmişti. Yine, bir üyenin İsmailiye fırkasına mensup olacağı belirtilmiştir. Dördüncü maddeye göre ise, fıkıh ve usul alanında ders veren âlimler, Eğitim Bakanlığı'nın icazeti doğrultusunda yeterlilik imtihanlarını gerçekleştirebilme ve öğrenci yetiştirme hakkına sahip olmuştur. Beşinci maddeye

günlerini ise yas günleri, Ramazan ayı, önde gelen ulemaların vefat ettiği günler ile yaz ayı oluşturmuştur.¹²⁶

1.4.3. Medrese Eğitiminde Kullanılan Temel Metotlar

Medreselerde eğitim nizamının sağlanması amacıyla altı temel metot kullanılmıştır. Konuşma (Diyalog) metodu, medrese öğretim sisteminde yaygın bir şekilde uygulanan yöntemlerden arasında yer almıştır. Bu usulde, hoca seçmiş olduğu konuları öğrencilere aktarmak suretiyle öğrencilerin dini mevzular hakkında bilgi sahibi olmasını hedeflemektedir.¹²⁷ Yazılı yöntemeye dayanan bildiri metodu ise özellikle medrese dışı eğitimde daha fazla kullanılmıştır. Bu metot, hocanın çıkarımlarının ve dini hükümlerin teferruatlarının açıklanması açısından faydalı olmuştur. Bu metot ile hoca konuyla ilgili farklı görüşlerini gündeme getirmekte ve yazılı kaynak oluşturmak suretiyle görüşlerini ifade etmek suretiyle talebelerini ve toplumu bilgilendirmektedir.

İşitme metodu da medrese eğitiminde kullanılan en eski metotlar arasında yer almıştır. Özellikle, İslamiyet'in ilk dönemlerinde din âlimlerinden şifahi yollarla bilginin elde edilmesi ve Hz. Muhammed'den rivayet edilen bilgilerin toplanması bu yöntemin İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren kullanıldığının kanıtını oluşturmaktadır. Bu yöntem günümüzde, eski dönemlerde olduğu kadar sık kullanılan metot olmaktan çıkmıştır. Fakat talebelerin bir kısmı, zaman zaman bilgiye daha hızlı ulaşabilmek ve bilgiyi tamamlamak amacıyla diğer âlimlerden şifahi yolla elde edilen bilgileri kullanmaktadır. Talebeler arasında bilgi paylaşımında da bu yöntem kullanılmaktadır.¹²⁸

---

göre ise, her talebe bitirme sınavına kabul edilecektir. Yani, talebeler arasında bir ayırım yapılmayacaktır. İmtihan sonunda Eğitim Bakanlığı, imtihandan başarılı olanlara bir tasdikname verecektir. Kum medreselerinde, eğitim gören talebeler de bu sınava tabii olmuştur. Bu, sınavda başarılı olanlar tasdikname adını verdikleri belge almaktaydılar. Resmi diploma sahibi olan tullablar (talebeler), Kum medreselerinde hoca olarak görev alırken, devlet okullarında da kendilerine yer bulabilmişlerdir. 1961 tarihinde ise, Kum'da yetişmiş ulemanın dini elbiseleri ile medreselerin yanı sıra İlahiyat Fakültesinde de aktif bir şekilde görev aldıkları bilinmektedir. Yani, ulemanın resmi olarak üniversite bünyesinde bulunabileceği resmi olarak tasdik edilmişti. Yine bu dönemde, ulema üniversitelerde aktif olarak vaaz ve hutbe verme görevi üstlenmişlerdi. Sadıki, a.g.m., s. 97

¹²⁶ Sadıki, a.g.m., s. 100

¹²⁷ Settari, a.g.m., s. 12

¹²⁸ Settari, a.g.m., s. 8

Medrese eğitiminde kullanılan bir diğer yöntem ise tartışma yönetmeni olmuştur. Bu yöntemde talebeler, hocalarının belirlediği veya onay verdiği bir konu hakkında düşüncelerini soru cevap yoluyla açıklamak suretiyle gerçek bilgiye ulaşmaya çalışmaktadırlar. Bu yöntem vasıtasıyla talebeler hatalı bilgilerini düzeltme ve şüpheli bilginin doğruluğunu ölçme imkânı bulmaktadırlar. Bu yöntem, talebelerin farklı kaynaklardan bilgi elde etmelerine de katkı sağlamaktadır. Günümüzde bu yöntem sıklıkla kullanılmaktadır.¹²⁹

Rivayet yöntemi İslamiyet'in anlaşılmasında kullanılan geleneksel yöntemler arasında yer almaktadır. İslamiyet'in ilk döneminden itibaren, Kur'an ve hadisler önemli bir rivayet kaynağı olarak kullanılmışlardır. Kur'an'ın ve hadislerin bir bilgi kaynağı olarak kullanılmalarında bu yöntem etkili olmuştur. Yine fıkıh ve kelamın gelişmesinde büyük âlimlerden rivayet edilen bilgilerin büyük rol oynadığı bilinmektedir. Kur'an, hadis ve fıkıh kitapları gibi farklı kaynaklardan elde edilen rivayetler, medrese eğitiminin somutlaştırılmasında büyük rol oynamıştır. Örneğin, büyük âlimlerin rivayet ettiği İslami hükümler bu doğrultuda kullanılmıştır.

Öğretim yöntemi de talebelerin yetişmesinde sık kullanılan eğitim metotları arasında yer almıştır. Bu yöntem ile son aşamaya gelmiş olan talebeler, öğretim yolunu kullanmak vasıtasıyla yeni bilgi kaynaklarına ulaşabilmekte ve kendilerini geliştirmektedir. Mollaların ilk dört aşamada ders vermeleri bu durumun tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Talebeler hem öğrenim sürecinde hem de öğrenim sonrası süreçte bu yöntemi kullanmaktadırlar. Kaynakları araştırma ve bilgileri kıyaslamak ile gerçek bilgiye ulaşmak hedeflenmektedir. Bu modelin, talebeler tarafından kullanmasının ne derece sıhhatli olduğu ise ayrı bir tartışma konusudur. Fakat Kum'un önde gelen âlimleri bu modelin faydası konusunda katı bir tutum sergilemektedir.¹³⁰

¹²⁹ Medrese eğitiminde, tartışma yöntemi çokça kullanılmaktadır. Bu doğrultuda dersi veren hoca, her talebeye dersin içeriğiyle ilgili bir konuyu önceden belirlemekte ve talebeler de konuyla ilgili hazırlık yapmaktadır. Bunun neticesinde, talebeler hazırlamış bilgileri derste diğer talebelerle paylaşmakta ve böylece birbirlerini bilgilendirmektedirler. Bu durum talebelerin bilgi dağarcığının da gelişmesine katkı sunmaktadır. Yani, talebeler eğitim sürecinde tamamen edilgen konumda değil, dini meseleler hakkında söz sahibi olacak şekilde bir eğitim programında yetiştirilmektedir. Sadıki, a.g.m., s. 96

¹³⁰ Settari, a.g.m.,s. 12

1.4.4. Medreselerde Okutulan Eserler

Medreselerin öğretim sisteminde doğal olarak dini kitaplar, temel öğretim kaynaklarını oluşturmuştur. Hiç kuşkusuz ki Sünnilik mezhebine göre eğitim veren medreselerde olduğu gibi Şii medreselerde de Kur'an-ı Kerim ana kaynak olarak kullanılmıştır.

Hadis kitapları da, Kur'an-ı Kerim gibi medreselerin vazgeçilmez kaynakları arasında yer almıştır. Şii tarih boyunca çok sayıda hadis kitabı neşredilmiştir. Fakat Kütüb-i Erbaa olarak da adlandırılan dört hadis kitabı, Şii dünyasında muteber görülmüş ve dini eğitimde de kullanılmıştır. Bu dört kitap şunlardır:

a) *El Kafi Fi'l Hadis*: Şii mezhebinin, büyük fıkıh âlimleri Muhammed b. Yakup Kuleyni (ö.9 41) tarafından, Kum şehrinde kaleme alınmış olan ve kısaca *El-Kafi* ismiyle tanınan bu eser 3 ana grupta incelenmektedir: a) *Usul-i Kafi* (Akaid ve Ahlak konularını içeren 2 ciltlik eserdir) b) *Kafi'nin Işığ* (5 ciltten meydana gelen bu eser fikhî konuları içermektedir) c) *Kafi'nin Günlüğü* (Tarih ve Ehlibeyt'in hayatını anlatan bu eser tek ciltten oluşmaktadır.) Bu eser Gaybet-i Sugra döneminde, henüz İmam Hadi ve İmam Hasan Askeri'nin şakirtleri hayatta iken 20 yıllık süre zarfında tamamlanmıştır. Bu eserden, tarih boyunca bütün büyük Şii fıkıh âlimleri istifade etmişler ve Şiiliğin hadis anlayışı açısından en önemli kaynakları arasında göstermişlerdir. *El-Kâfi* kitabı Peygamber ve İmamlardan derlenmiş olan 16199 hadisi ihtiva etmektedir.¹³¹

b) *Men la yaḥḍuruhü'l-fakih*: Bir diğer önemli hadis kitabı ise, Peygamber soyundan gelen Ni'me lakaplı Şerefeddin Ebû Abdullah'ın, Şeyh Saduk'a yazdırmış olduğu *Men la yaḥḍuruhü'l-fakih* isimli eserdir. Bu eser de Kum şehrinde yazılmıştır. Bu eser, dört ciltten oluşmaktadır. Farklı fikhî meseleleri de içeren bu kitap da Gaybet-i Sugra döneminde yazılmıştır. Eser, 666 babtan ve 5998 hadisten meydana gelmiştir. *El-Kafi Fi-Hadis* kitabı gibi, bu eserin oluşmasında da İmamların talebeleri ve İmamlardan eğitim almış âlimler önemli rol oynamışlardır.

---

¹³¹ Abazri, a.g.m., s. 66

c) Tehzîbü'l-aḥkâm: Şiiliğin bir diğer önemli hadis kitabı olan bu eser, Şii dünyasında “Şeyh Tusi” olarak tanınan Ebu Cafer Muhammed b. Hasan Tusi (ö.1067) tarafından derlenmiştir. Bu eser on ciltten meydana gelmiş olup, 393 bab ve 13590 hadisten oluşmaktadır. Şeyh Tusikırk yıllık süreçte oluşturduğu rivayet edilen bu eserini, Bağdat'ta tamamlamıştır.

d) el-İstıbsar: Kısa adıyla İstıbsar olarak bilinen bu eser de Şeyh Ebu Cafer Tusi tarafından yayınlanmıştır. Eserin uzun ismi ise *el-İstıbsar fi ma'ḥtūlifemine'l-aḥbardır*. Eserde; ibadet, akitler ve kıssalara yer verilmiştir. Yaklaşık 5511 hadisten oluşan eser, 925 baktan ve dört ciltten oluşmuştur.¹³²

Fetva usulü kitaplar da medrese eğitiminde kullanılan ana kaynaklar arasında yer almıştır. Bu alanın bilgi birikimini yansıtan klasik eserler, Şii âlimler tarafından Gaybet-i Sugra ve Gaybet-i Kubra dönemlerinde telif edilmiştir. Bu eserlerin oluşturulmasında, İmamlardan (Masumlar) elde edilmiş olan rivayetler büyük rol oynamıştır. Şeyh Saduk'un (ö.991) *Kitab'ul-Mukne El'Fıkıh* ve *Kitabu'l-Hidayefi'Uluslive'l-Furu*, Şeyh Müfid'in (ö.1022), *El-Mukeddeme-i El-Usul* ve *El-Furu*, Ebu Ali Hamza İbn. Abdulaziz'in (Sellared-Deylemi) (ö.1071), *El-Aḥkam-ı El-Nubüvviye*, Eb'ul Salah El-Halabî'nin (ö.1055), *El-Kafi Fi El-Fıkıh*, Şeyh Tusi'nin(ö.1067), *El-Cumelve'lUkud* ve *En-Nihayetu fiMucerredî'l- fikhî ve'l-Fetava* başlıklı eserler medreselerde en çok istifade edilen fetva kitapları olmuştur.

Hiç kuşkusuz ki bu kategoride yer alan eserler yukarıdaki kaynaklarla sınırlı değildir. Bu kaynaklar, Şiilik dünyasında yazıldığı dönemden itibaren dini araştırmalarda önemli bir konuma sahip olmuşlardır. Bununla birlikte, yukarıda ismi zikredilen eserler fikhî konularda verilen fetvalarda açısından önemli kaynaklar arasında yer almıştır.¹³³

Medrese eğitiminde fıkıh kitapları ayrı bir önem taşımıştır. İslam hukuku manasına gelen fıkıh, dini hükümlerin açıklanmasının yanında siyasi, sosyal ve hukuki meselelerin çözümlenmesi bakımından büyük önem arz etmektedir. Yine fıkıh kaynakları, On iki İmam Şiiliğinin temel ekollerini oluşturan Usuli ve Ahbari

¹³² Abazri, a.g.m., s. 67-68

¹³³ Abazri, a.g.m., s. 69

akımlarının kurumsallaşmasında da etkili olmuşlardır. Sadece Şeyh Saduk'un bu alanda 10'dan fazla eseri kaleme aldığı düşünülürse çalışma içerisinde bütün fıkıh kaynaklarının ismini yazabilmek pek mümkün görünmemektedir. Burada temel fark şu şekilde açıklanabilir: Usuli ekolüne mensup olan ve günümüzde çoğunluğu oluşturan medreseler ile Ahbari ekolüne mensup olan medreselerin kullandıkları fıkhi kaynaklar arasında doğal bir farklılık ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Şeyh Tusi'nin, *en-Nihaye* başlıklı eseri asırlarca Şii fıkının el kitabı olarak kabul edilmişti.¹³⁴

Bununla bağlantılı olarak bu eser, Usuli ekolünü benimsemiş olan medreseler için fıkhi konuların açıklanması bakımından büyük önem taşımıştır. Ahbari okulunda ise durum biraz daha farklıdır. Zaten Kuleyni, Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid gibi ilk Şii âlimler İmamlar döneminde yaşadıkları için, doğal olarak bu dönemde İmamların ahbarı yeterli olup, akıl ve mantığa dayalı olan Usuli sisteme gerek duyulmamıştı. Ahbari usulünü benimsemiş okulların, Usuli ekolünün görüş sistemine soğuk bakmaları ve bu ekolün yorumlarına tam anlamıyla güvenmemeleri nedeniyle Şeyh Tusi, Muhakkik Hilli ve İbn İdris Hilli gibi Usuli ekolün önde gelen âlimlerinin yazmış olduğu eserlerden istifade etmemişlerdir. Günümüzde Usuli ekolünü benimsemiş olan medreselerin, günün koşullarına cevap vermekte yetersiz olan Ahbari akımını benimsemiş medreselere göre, Şii eğitim sistemi içerisinde daha muteber bir konuma sahiptir.

Fıkıh ve ahlak eğitiminin temel ilkelerinin sağlıklı bir şekilde ortaya konması ve ahlakın toplum içinde uygulanmasını sağlamak havzalarda öğretim görevini sürdürmüş seçkin âlimlerin öncelikli hedefleri arasında yer almıştır. Muhakkik Hilli (ö.1277), Şehid (Şehid-i) Evvel (ö.1324), Şehid Sani (ö.1559), İbn-i Ebu Cumhur el-Ahsai (ö.1499), Feyz-i Kaşani (ö.1679), gibi âlimler fıkıh ve ahlaki ilkelerin Şii dünyasında kurumsallaşmasında önemli rol oynamış Şii âlimleri arasında yer almışlardır. Gerçekten de diğer çalışmalar bu âlimlerin gerçekleştirdiği çalışmalar üzerinde şekillenmiştir ve ortaya koydukları ahlaki ilkelerin üzerine çok az söz söylenebilmiştir. Bu çalışmalarla âlimler, topluma

¹³⁴ Mazlum Uyar, *Şii Ulemanın Otoritesi'nin Temelleri*, Kaknüs Yayınları, Mayıs 2004, s.45

ulaşmayı ve toplumun nefsinin terbiye etmeyi amaçlamışlardır.¹³⁵ Ayetullah Hasanzade Ameli (d.1928) bu konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştı: “Eğer ahlaki ve itikadi meseleler öğretilmezse, insanların nefsi kötü duyguları ortadan kaldırılamaz. Dolayısıyla, medreselerde yaygın bir şekilde ahlaki ve itikadi meselelerin eğitimi yapılmalıdır.”

Meskuye Razi'nin yazdığı *Tezhib-i El-Ahlak* isimli eser, havzalarda bulunan medreselerin en önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Bu eser, Seyyid Hüseyin Badkubeyi (ö.1939) tarafından tekrar incelenerek basımı gerçekleştirilmiştir. Nasırüddin Tusi (ö.1274) tarafından kaleme alınan *Adab-ı El-Mutallimin* isimli eser de ahlak alanında, medrese eğitiminde yaygın olarak kullanılan bir diğer önemli eser olmuştur. Şehid Sani tarafından hazırlanan *Munyed-i el-Murri fi Adab-ı El-Mufid Ve-l Muslifid* başlıklı eser, bizzat bu âlim tarafından talebelerine de okutulmuştur. Eser, Şehid Sani'nin vefatından sonra da medreselerde okutulmaya devam etti. Ayrıca bu eser, fıkhi meseleler için de kaynak kitap olarak kullanılmıştır. Abdullah Ensari (ö.1088) tarafından hazırlanan *Menazil-i El-Seyrin* başlıklı eser, havzalarda eğitim veren seçkin âlimler tarafından ders kitabı olarak tercih edilmektedir. Humeyni'nin büyük önem atfettiği bu kaynak Ayetullah Şah Abadi (ö.1949) tarafından bir kez daha gözden geçirilip basılmıştır.¹³⁶

Peygamber'den ve Ehlibeyt'den (Peygamber'in Soyu) rivayet edilen bilgilere dayanan bu eserler, Peygamber ve Ehlibeyt'in ahlak anlayışını öğretmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Medrese eğitiminde son derece etkili olan bu eserlerden bir kaçı şunlardır: *Mehasin-i Berki*: Ahmed b. Ebu Abdullah

¹³⁵ Medreselerdeki ahlak anlayışı, toplumun kültürel dönüşümü hedefiyle de yakından ilgilidir. Şii radikalizminin, Kültür Devrimi anlayışı, geleneksel İslam'ın kadercı ve pasif birey anlayışını ret etmekte, bunun yerine iyi insan ve iyi Müslüman olma potansiyeli ile yaratılmış iradeci yeni bir birey anlayışını ortaya koymaktadır. Bireyin bu dönüşümü kendiliğinden değil, doğruyu bilen rehberlerin gösterdiği doğrultuda yeniden eğitilerek rehabilite edilerek gerçekleştirecektir. Bu rehber doğal olarak farklı, yani dini bilgisi tam müçtehitlerdir. Serpil Sancar, *Din, Siyaset ve Kadın İran Devrimi*, Nika Yayınevi, Ankara, 2016, s.145. Yani medreseler ahlak eğitimi ile toplumsal dönüşümü sağlayacak müçtehitlerin yetişmesini ve bu doğrultuda toplumsal dönüşümü de hedeflemektedirler.

¹³⁶ Abazri, a.g.m., s.93

Berki (ö.898), *Mekarim-i El-Ahlak*: Şeyh b. Hasan Tebrisi (ö.1741), *Mecmua-i Vurrem*: Vurrem b. Ebu Farsi (ö.1208), *El Vafi*: Feyz-i Kaşani¹³⁷

İslami içerikten kopuk olmayan felsefi eserler de medrese eğitiminde başvuru eserleri olarak kullanılmışlardı. Akıl yürütme ve mantık konularında talebelerin eğitim ihtiyacını karşılama konusunda önemli bir yere sahip olan bu eserler, aynı zamanda ahlaki açıdan talebelerin olgunlaşmalarına da katkı sağlamıştır. Zira Şii âlimleri akıl ve mantığın kullanılması ile geliştirilmesine büyük önem vermişler; bu hususa önem verilmesinin Müslümanların görevleri arasında olduğunu ileri sürmüşlerdir. Âlimlere göre; hikmet, iffet, cesaret ve adalet ahlakın alanı içindedir ve bilgi de ahlaktan bağımsız değildir. Âlimlere göre bu hususların benimsenmesi insanın ifrata kaçmasını önleyecektir. Eğer, akıl kullanılmazsa insanın nefsine hâkim olması da mümkün değildir. Bu açıdan aklın daha sağlıklı bir şekilde kullanılması için felsefeden, medreselerde istifade edilmiştir. Ayrıca felsefe, dini ihtilafların ortadan kaldırılması açısından büyük önem arz etmektedir. Medreselerde büyük teveccüh görmüş olan felsefi eserlerin birkaç tanesi şöyledir: *El-Saadet*: Eb'ul Hasan El-Amiri Nişaburi (ö.992), *Tezhib-i El-Ahlak*: Meskuye Razi, *Ahlak-ı Nasiri*: NasiruddinTusi, Şerh-i Nişarat.

Şiiliğe, tasavvufi bir bakış açısıyla bakan eserler de medreselerin eğitiminde kullanılan önemli kaynaklar arasında yer almıştır. Zira din âlimlerine göre, tasavvuf insanın kendini tanıması ve nefsini yenmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Burada tasavvufu ön plana çıkarmış olan âlimler, akli ret etmemişlerdir. Bununla birlikte, bu eserler insanın kendisine dönmesi, nefsine hâkim olması ve Allah ile ilişki kurmasına rehberlik etmektedir. Bu sebeple din âlimleri, ahlakın yerleşmesi ve talebelerin Allah'ı daha iyi anlayabilmeleri amacıyla irfani (tasavvufi) eserlerden de istifade etmişlerdir. Bu eserler arasında en çok tercih edilen birkaç kaynak şunlardır: *Evşâfü'l-eşrâf*: NasiruddinTusi, *Risale-i Seyr-i ve Sülûkü*: Muhammed Mehdi Bahr el-Ulum (ö.1212), *Tezkire-i El-Muttekih*: Şeyh Muhammed BahariHemdani (ö.1907)¹³⁸

¹³⁷ Abazri, a.g.e., s.94

¹³⁸ Abazri, a.g.e., s. 96-97

1.5 KUM'UN ÖNDE GELEN MEDRESELERİ

Çalışmanın bu kısmında; İran sahasında Şiiğin kurumsallaşmasının, dini bilgilerin ve çalışmaların nesilden nesile aktarılmasının yanı sıra, toplumsal ve siyasi meselelerde de söz sahibi olmuş Kum'un önde gelen beş medresesi hakkında bilgi verilecektir.

Kum şehri, kütüphaneleri ve medreseleri ile Şii dünyasında ve İran'da mümtaz bir yere sahip olmuştur. Bu şehirde basılmış veya Arapça'dan çevrilmiş kitaplar, Kum şehrinin öğretim ve dini çalışmalar açısından Şii Dünyasında etkisini güçlendiren önemli birer araç olmuşlardır. Kum şehrinde, Emeviler döneminden itibaren başlamış olan dini faaliyetlerin daha güçlü bir şekilde devam etmesinde medreseler tarihi öneme sahip olmuştur. Medreseler vasıtasıyla dini faaliyetlerin güçlenmesi, Arap Dünyasından ve İsfahan, Meşhed gibi İran'ın muhtelif şehirlerinde yaşayan ulemanın bu şehre gelip yerleşmelerinin önünü açmıştır.¹³⁹

Sekizinci İmam Rıza'nın kardeşi Hz. Fatma'nın bu şehirde gömülmesiyle birlikte Şii ulemanın Kum'a yönelik ilgisinin artmıştır. Bu ilgi neticesinde Kum'da, fıkıh ve hadis alanlarını kapsayan çalışmalar da derinleşmiştir. Şii inancına göre Gaybete giden İmam'ın dört temsilcisinin etkili olduğu süreci ifade eden Gaybet-i Sugra döneminde, bu isimlerle bağlantılı ravilerin bir kısmı bu şehre göç etmiştir. Kum şehrinde dini çalışmaların derinleşmesi beraberinde kelam ve felsefe alanlarında çalışmaların da yolunu açmıştır. Bunun neticesinde Molla Sadra ve Şeyh Larici gibi İslam Dünyasında büyük ses getirmiş olan İslam felsefecilerinin çalışmaları ortaya çıkmıştır.¹⁴⁰

Şiiğin öğrenim kurumları olan ve Kum şehrinin İlim Havzası (Havza-i İlmiye) konumuna gelmesinde öncülük eden medreseleri sadece eğitim kurumları yönüyle değerlendirmek eksik bir yaklaşım olacaktır. Medreseler toplumun fikir yapısının şekillenmesinde ve din-devlet ilişkisinin kurumsallaşmasında tarihi öneme sahip olmuşlardır. Vakıflar ve yardımlar aracılığıyla önemli iktisadi güce de sahip olan medreseler, toplumsal meselelerde önemli içtihat kurumu olmuşlardır. Zira medreseler bilginin toplandığı ve işlendiği merkezlerdir. Aynı

¹³⁹ Fakıhi, a.g.e., s. 208

¹⁴⁰ Abazri, a.g.e., s. 80

zamanda medreseler, Şiiliğin tarihsel sürekliliğinin devam ettirilmesi açısından da sembolik öneme sahip olmuşlardır; çünkü medreseler vasıtasıyla Şiilik kültürü ve dini bilgiler nesilden nesile aktarılmıştır.¹⁴¹

Kum İlmiye Havzası'nın resmi internet sitesi olan "*Howzeh-qom.ir*" sitesine göre, Kum şehrinde günümüzde toplam 60 adet medrese bulunmaktadır. Bu medreselerin bir kısmı kendine has tarihi bir mimariye ve geniş bir avluya sahiptir. Feyziye, Hücctiye ve Müminiye ve Ravziye gibi medreseler bu gruba dâhildir. Bu medreselerin her birinde, 100'ün üzerinde talebe dini eğitim alabilmektedirler. Adı geçen medreselerin kendine ait hücreleri (talebelerin kaldıkları odalar) bulunmaktadır. Bu medreselerde, İran'ın muhtelif şehirlerinden gelen öğrencilerin yanı sıra; Afganistan, Pakistan, Irak ve Lübnan gibi devletlerden gelen Şii mezhebine mensup talebeler de eğitim almaktadır. Bir kısım medreseler ise küçük bir eve ve küçük bir bahçeye sahiptirler. Çalışmanın bu kısmında, Kum'un Şii Dünyası içinde en meşhur beş medresesi hakkında bilgi verilecektir.

1.5.1. Feyziye (Astane) Medresesi

İran'ın İsnaaşeriyye fırkasını temel alarak dini eğitim veren en kadim medresesi olan Feyziye Medresesi, Selçuklular döneminde kurulmuştur. Kurulduğu dönemde, Feyziye Medresesi günümüzden farklı olarak çok tanınmış değildi. Feyziye Medresesi, bu dönemde sadece Hz. Fatma'nın mezarının Kum şehrinde bulunması açısından önemliydi. Bu medresenin, Astane Medresesi ismiyle kurumsal olarak güçlendiği ve Şii dünyasında etkisinin arttığı dönem ise Safeviler devri olmuştur. Moğol akınlarından zarar görmüş yapılar arasında Feyziye Medresesi de vardı ve bu nedenle Safeviler döneminde tekrar inşa edilmişti.¹⁴²

Feyziye Medresesi'nin bugünkü binası ise Safevi Şahı olan Şah Tahmasb dönemine denk gelen 1564 tarihinde Astane Medresesi ismi ile kurulmuştur.

¹⁴¹ Hamid Servari, "Nevgeran-i der Medaris-i İlmiye Şia, Ez Sal-i 1300 ta 1357 (1883-1938)", Tahran Üniversitesi, Doktora Tezi, 1973, s.229

¹⁴² Muhammed Recai Nejad, Seyyid Ali Mir Musa, Nakş-ı Siyasi ve Tarih-i Medrese-i Şia, *Şia-i Pejuheşi Dergisi*, Kış 2016, Cilt 2, Sayı 5, s.55

Kesinliği kanıtlamamış bir görüşe göre Feyz Kaşani, şah Abbas'ı ikna etmiş ve Feyziye Medresesi'ni inşa ettirmiştir.

Feth Ali şah dönemine denk gelen 1835 tarihinde ise Feyziye Medresesi'nin binası yenilenmiştir.¹⁴³ Bu dönemde, bina sadece yenilenmemiş aynı zamanda kapladığı alan bakımından da genişlemiştir. Ayetullah Hairi Yazdi döneminde ise, Feyziye Medresesi'nin hücre sayısı arttırılmış ve bu süreçte bu medreseye bir de kütüphane eklenmiştir. Ayetullah Brucerdi döneminde ise kütüphane daha güçlü bir şekilde geliştirilmiş ve 5000'den fazla kitap ile Feyziye Medresesi Kütüphanesi, dinî araştırmalarda önemli bir yere sahip olmuştur.

Bu medrese ile ilgili ihtilaf içeren bir diğer mevzu ise isim konusunda olmuştur. Bu medreseyi "Astane" ismiyle tanımlandığı gibi, "Feyziye" ismi de kullanılmıştır. Feyziye isminin yaygınlaşması ise Molla Abdulrezzak Feyz ile Molla Muhsin Feyz dönemlerinde olmuştur. Feyziye Medresesi ismini din adamları ve talebelerin bir kısmı bu medreseyi, İlahi kaynağın feyzi olarak tanımladıkları için kullanmaktadırlar.¹⁴⁴

Feyziye Medresesi'nin İslam sonrası İnan tarihi açısından önemini sadece mimari gelişimi ve önemli sosyal hadiseler üzerindeki etkisi bakımından değerlendirmek eksik olur. Feyziye Medresesi dini eğitim açısından mikro ölçekte İnan düşünce tarihinde, makro ölçekte ise şiilik tarihinde mümtaz bir yere sahip olmuştur. Feyziye Medresesinde ders vermiş Molla Sadra şirazi, çalışmaları ve yetiştirdiği talebeler ile Usuli akımının dini eğitimde kkleşmesinin yolunu açmıştır. Molla Abdulrezzak Lahici, Molla Muhsin Feyz Kaşani, Seyyid Muhammed Taki Hensari, Ayetullah Brucerdi, Irak'ın köklü ulema ailelerinden olan ve bugün de Irak siyasetinde etkili olan Sadr ailesi mensuplarından olan Ayetullah Seyyid Sadrettin Sadr gibi şiilik tarihinde önemli yere sahip olmuş Ayetullahlar bu medresede eğitim vermişlerdir. Ayetullah Brucerdi, misafirlerini özellikle Feyziye Medresesinde ağırlamaya ve önde gelen Ayetullahlar ile namazlarını bu medresenin mescidinde kılmaya zen göstermiştir. Feyziye Medresesi şii İslam Dünyasında ve İslam sonrası İnan tarihinde her zaman

¹⁴³ Kashani, a.g.e., s. 81

¹⁴⁴ Kashani, a.g.m., s.83

seçkin bir yere sahip olmuştur. Medrese eğitiminin yanı sıra, önemli toplumsal olaylarda etkili olması ve önde gelen âlimlerin çalışmalarını bu medresede gerçekleştirmeleri, bu medresenin önemli olmasının temel nedenleri arasında yer almıştır. Yani Feyziye Medresesi ulemanın ve muhafazakâr kesimin gözünde karizmatik bir özelliğe sahiptir.

Feyziye Medresesi, Kum şehrinin ilim havzası olarak dönüşümünde de mekân olarak merkezi öneme sahip olmuştur. Kum şehrinin bir İlim Havzası haline gelmesinin tarihi olarak, Ayetullah Brucerdî, Ayetullah Feyz Muhammed Feyz ve Necef'ten gelmiş olan Ayetullah Hairî Yezdî'nin çalışmalarıyla 1921 tarihi kabul edilmektedir Feyziye Medresesi ise bu oluşumda önderlik görevini üstlenmiş, güçlü yapısıyla şehrin Havza-i İlmiye kimliğine kavuşmasında büyük role sahip olmuştur."¹⁴⁵

Feyziye Medresesi, 1979 İran İslam Devrimi'ne giden süreçte önemli bir kilometre taşı olan 1963 olaylarında da merkezi kurum konumunda olmuştur. İmam Rıza'nın şehadet yıldönümü vesilesiyle İmam Humeyni, Maraşi Necfî ve Şeriatmadari bir merasim tertip ettiler. Ayetullah Gulpayagani'nin de iştirak ettiği bu merasim törenine büyük teveccüh gösterdi. Burada yapılan anma töreni esnasında vaazlar ve eylemler aracılığıyla Feyziye Medresesi talebeleri ve halk İran rejimine karşı kışkırtıldılar. Bunun neticesinde, talebelerin hücrelerine giren rejimin memurları talebelerin kaldıkları yerleri darmadağın ederek, medreseye büyük bir zarar verdiler.¹⁴⁶

1963 olayları ile Feyziye Medresesi SAVAK dâhil olmak üzere rejim güçlerinin rejim karşıtı güçlerin çatışmalarının gerçekleştiği meydan durumuna gelmiştir.¹⁴⁷ Bu olaya halkın tepkisi çok sert olmuştu. 15 Haziran 1963 tarihindeki hükümet bir kez daha kaş yapayım derken göz çıkartmıştı. Toplumun geniş bir kesimi tarafından dine yönelik bir saldırı olarak nitelenen bu olay ulemanın siyasi hayata katılımını hızlandırmıştı. Bir diğer ifadeyle, Feyziye Medresesi'ne yönelik baskın hem bu Medrese'nin hem de din adamlarının siyasete katılımı için güçlü

¹⁴⁵ Abazri, a.g.m., s. 61-62

¹⁴⁶ Said Azaminiya, Tehacüm be Medrese-i Feyziye Aks-ı El'amil-i İmam Humeyni ve Vagoniş-i Ulema, *Fasilname-i 15 Hordad*, Sayı 25, 2008, s.15

¹⁴⁷ Azaminiya, a.g.m., s.16

bir zemin oluşturmuştu. Nitekim hükümet İran toplumundan ve İran dışında yaşayan Şii âlimlerden gelen tepkiye fazla dayanamamış, bu tepkilerin sonucunda ise Humeyni'yi tutuklanmasından 11 ay sonra serbest bırakmak zorunda kalmıştır. İmam Humeyni, Kum şehrine döndüğünde sessiz kalmamış ve Feyziye Medresesi'ne yönelik idarenin saldırılarını da içeren hükümet karşıtı vaazlarına devam etmiştir. 1963 olayı Feyziye Medresesi üzerinde o kadar derin iz bırakmıştır ki, her yıl bu olay Feyziye Medresesi âlimleri ve talebeleri tarafından anılmıştır.¹⁴⁸

Irak ulemasının da destek verdiği bu hadise, Feyziye Medresesi özelinde, medreselerin İran siyasi tarihinde belirleyici rol oynadığının tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Nitekim 1963 tarihinde meydana gelmiş bu olay, İran'ın muhtelif şehirlerinde yaşayan din adamları arasındaki ilişkinin güçlenmesinin önünü açmış, aynı zamanda ulema ile toplum arasındaki ilişkinin güçlenmesini de sağlamıştır. Dolayısıyla Feyziye Medresesi olayı İran İslam Devrimi'ne giden süreçte önemli bir yere sahip olmuştur. Bu durum da net bir şekilde göstermektedir ki, medreseler sadece dini eğitimin verilip, dini araştırmaların yapıldığı eğitim kurumları niteliği taşımamaktadır. Medreseler, önemli sosyal ve siyasi gelişmelerde de öncü konumda olmuşlardır.

1.5.2. Cani Han Medresesi

Kum şehrinde eğitim faaliyetlerinin ve İslam uygarlığının tarihsel süreç içerisinde devamlılığı hususundaki en önemli semboller arasında Cani Han Medresesi de bulunmaktadır. Bu medrese Şeyh Saduk gibi din âlimlerinin, Nəcəf'ten getirmiş oldukları bilgi birikiminin İran sahasında tanınmasında tarihsel etkiye sahip olmuştur. Selçuklu döneminin büyük âlimleri arasında gösterilen Abdulcelil el-Kazvini de Şiiilerin yaşam merkezleri, sosyo-kültürel konuları, mimarisi, eğitim kurumları, eserleri, yöneticiler ile ilişkilerini anlatan *en-Nakz* isimli eserinde, Kum şehrinde kurulmuş olan medreselerin, Şii Dünyasında muteber bir konuma sahip olduğunu belirtmiştir. Kazvini, Kum'daki eğitim faaliyetlerinin, Şii bir devlet olan Büveyhoğulları döneminde daha fazla

¹⁴⁸ Muhammed Recai Nejad, *Nakş-i Siyas-i ve Tarih-i Medrese- Feyziye der Tecdid-i Heyat-ı Şia, Şii Pejuhi Dergisi*, Kum, Sayı 5,2016, s.64-65

arttığını ve bir ilim merkezi olarak görülerek dini ve toplumsal meselelerde etkisinin arttığını ve bir güç merkezi olarak algılandığını belirtmiştir. Cani Han Medresesi de bu birikim temelinde eğitim veren ve bu birikimi gelecek nesillere aktaran bir kurum olma özelliğine sahiptir.¹⁴⁹ Cuma Camisi'nin yanında yapılmış olan bu medresenin, binası ise Safevi öncesi dönemine denk gelmektedir.¹⁵⁰

Binanın yapılması, İlhanlı Devleti dönemine kadar gitmektedir. İlhanlıların 9. Hükümdarı Ebu Said Bahadır, vefatından sonra mirasını en büyük kardeşine bırakır. Fakat mirasın sahibi olan Şeyh Hüseyin taşkınlık ve zulüm içeren davranışlar sergilemiştir. Ayrıca Ebu Said Bahadır'ın hiçbir veliaht bırakmaması da İlhanlı Devleti'nin gücünde ciddi bir kırılmaya yol açmıştır. Bu kargaşa ortamında Ebu Said Bahadır'ın mirası dönemin önde gelen Kum eşrafının da çabalarıyla, dönemin veziri Cani Han'a geçmiştir. Cani Han, bu para ile hem Cuma Camisi'nin ihtiyaçlarını karşılamış, hem de dini eğitime para aktarmıştır. Cani Han Medresesi de, Cani Han'ın dine verdiği büyük önem neticesinde 20 hücreli küçük bir medrese olarak ortaya çıkmıştır. Bu yapılar ise varlığını Safeviler dönemine kadar devam ettirmiştir. Dolayısıyla Cani Han Medresesi'nin tarihi İlhanlılara kadar gitmektedir. Mirza Abbas Feyz'in de maddi katkılarıyla Cani Han Medresesi, Mirza Cihangir Han döneminde restore edilmiş ve bir kütüphane de eklenmiştir.

Cani Han Medresesi, Nasîrüddin Şah döneminde, defterdar olarak görev yapmış olan Mirza Nasrullah Han'ın da yardımlarıyla restore ettirilmiş ve kapladığı alan genişletilmiştir. Cani Han Medresesi, Ayetullah Hairi Yezdi döneminde bir kez daha restore ettirilmiş ve İran'ın kültür mirası eserler arasında kabul edilmiştir. Büyük bir medrese olmayan Cani Han Medresesi'nin

¹⁴⁹ Mehdi Süleymani Aştıyani, Vakıfname ve Tarih-i Medrese-i Cani Han, *Vakf-ı Miras-ı Cavidan Dergisi*, Sayı 69, 2010, s. 86

¹⁵⁰ Şiilik mezhebine göre Cuma namazı ve bayram namazları cemaatle kılındıkları için, 12. İmam Mehdi gaybette olduğu için vacip hükmündedir. Hatta İmam'ın gaybete gittiği ilk yıllarda güçlü olan Ahbarilik akımına göre cemaatle kılınan namazların, İmam gaybette olduğu için kılınmaları mümkün değildi. İmam'ın gaybetten dönüşünün gecikmesinin de etkisiyle güçlenen Usuli akımına göre ise cemaatle kılınan Cuma ve bayram namazları vacip hükmünde olduğu için kılınabilmektedir. Günümüzde ise Cuma namazı ve bayram namazları Cuma Camisi adı verilen camilerde kılınmaktadır. Bu camilerde, Ayetullahlar görev yapmaktadır. İran İslam Cumhuriyetinde Cuma camilerinde görev yapan Ayetullahlar aynı zamanda, Taklit-i Mercî olan Ali Hamaney'in de temsilcileri olarak nitelendirilmektedir.

en önemli özelliğini ise, kurulduğu dönemden beri kesintisiz bir şekilde eğitim faaliyetlerine devam etmesi oluşturmaktadır.¹⁵¹

1.5.3. Darüşşifa Medresesi

Darüşşifa Medresesi'nin binası, 1676 tarihinde Safeviler döneminde, Safi Mirza'nın veziri Mirza Muhammed Taki'nin desteğiyle inşa edilmiştir. Su ambarının yanında inşa edilmiş olan bina yoksullara ve çaresizlere, Hz. Fatma'nın türbesine ziyarete gelip de zor durumda kalanlara yardım amacını taşımıştır. Hatta bu dönemde asıl amacının yoksullara ve zor durumda kalmış olanlara yardım mı olduğu, yoksa medrese eğitimi vermek için mi açıldığı tartışma konusudur. 1890 tarihinde ise devlet idaresinde de önemli görevler almış olan Şehzade Kamuran Mirza döneminde ise binanın odaları yenilenmiş ve bu odalardan hastaların kullanılması için yararlanılmıştır.¹⁵²

Şeyh Abdülkerim Yezdi döneminde Darüşşifa Medresesi'nin hücreleri, kapasitesi ve öğrenci sayısı arttırılmıştır. Ayetullah Yezdi döneminde Darüşşifa medresesinin doğusunda kalan bazı evler satın alınmış ve medresenin alanı genişletilmiştir. Bu dönemde, medresenin hücre sayısı 240'a çıkartılmıştır. Hatta bu dönemde, Feyziye Medresesi'nin bazı öğrencileri ve mollaları Darüşşifa Medresesinde kalmıştır. Medrese İslam Devrimi sonrasında son defa yenilenmiş ve bugünkü halini almıştır.¹⁵³

1.5.4. Müminiye Medresesi

Müminiye Medresesi'nin inşasına Şah Tahmasb döneminin yazar ve şairlerinden olan Mir Muhammed Mümin'in çabaları ekseninde başlanmıştır. Medrese'nin ismi de şairin bu çalışmalarına ithafen Müminiye Medresesi olarak adlandırılmıştır. Medresenin inşaat süreci ise Safevi Devleti'nin son bağımsız hükümdarı olan Şah Sultan Hüseyin (Hüseyin Mirza) döneminde 1702 tarihinde tamamlanmıştır. Medrese bu süreçten itibaren etkili bir öğrenim kurumu olmaya başlamıştır. Safeviler döneminde Müminiye Medresesi vakıfları ile sipahiler için

¹⁵¹ Aştiyani, a.g.m., s.89-90

¹⁵² Müderris Tabatabai, Medaris-i Kadim-i Kum der Dovre-i Safaviye, *Mecelle-i Vahid Dergisi*, Sayı 95, 1973, s.35

¹⁵³ Kashani, a.g.e., s.84

önemli bir ulufe kaynağı olarak da kullanılmıştır. Bu süreç içerisinde kütüphanesinin yağmalanması gibi üzücü bir olayla karşı karşıya kalmış olan Medrese, XX. yüzyılda ulemanın da desteğiyle binası yenilenmiştir.¹⁵⁴

1.5.5. Hücsetiye Medresesi

İran'ın meşhur medreseleri arasında yer alan Hücsetiye Medresesi, Ayetullah Hücsetiye'nin çabalarıyla vücut bulmuştur. Bizzat Ayetullah Hücsetiye'nin şahsi hanesi olara kullandığı bu medresede, Ayetullah Hensari ve Ayetullah Sadır gibi önemli din âlimleri de talebe yetiştirmişlerdir. Ünlü âlimlerin ders vermiş olmasının da etkisiyle Hücsetiye Medresesi kısa süre zarfında Şii Dünyasında da meşhur olmuş ve talebeler için de çekim alanı olmuştur. Hücsetiye Medresesi 6 yıllık bir süreç sonrasında, Hz. Fatma'nın türbesinin sağında inşa edilmiştir.¹⁵⁵

Hücsetiye Medresesi'nin bulunduğu alan, İkinci Dünya Savaşı döneminde ordugâh olarak kullanılmış ve bu durum Hücsetiye Medresesi'nin alanını genişletmesine zemin oluşturmuştur. Savaş sonrasında müttefiklerin Kum şehriden çekilmesinden sonra, Ayetullah Hücsetin de çabalarıyla medresenin kurulması için çalışmalar başlatılmıştır. Medrese'nin kuruluş ve güçlenmesinde Kum halkının bağışları da büyük önem taşımıştır.¹⁵⁶

Ayetullah Hücset, Hücsetiye Medresesi'nden sorumlu konumda bulunurken, bu görevi ifa etmesinde Mirza İshak Astarayi ve Seyyid Muhsin Ferzend gibi Nef ulemasının desteğini elde etmiştir. Bu dönemde Hücsetiye Medresesi, talebelerin yardımı ve bağışlarla maddi durumunu güçlendirmeye çalışmıştır. Bununla birlikte tüccarlar, yaptığı bağışlarla medresenin inşasında etkili olmuşlardır. Örnek olarak medresenin mescidi, dönemin eşraflarından olan Hacı Ahmed Ettifak, Hacı Abdulrahim Ettifak ve Hüseyin Ettifak'ın himmetleriyle 1954 tarihinde inşa edilmiştir. Hücsetiye Medresesi'nin maddi durumu özellikle

¹⁵⁴ Kashani, a.g.e.,s. 85

¹⁵⁵ Muhammed Elvansaz Hoyi, *Mizban-ı Ahlak*, Defter-i Tebligat-ı İslami Basımevi, Kum,1976, s.515

¹⁵⁶ Hoyi, a.g.e., s.516

Ayetullah Brucerdi döneminde daha fazla güçlenmiştir. ¹⁵⁷Ayetullah Hüccet, medresenin kurulmasını sağlarken, bu dini eğitim kurumunun idaresini ise Şeyh İshak Astarayı üstlenmiştir¹⁵⁸

Hüccetiye Medresesi 2000 metrekarelik bir alanda inşa edilmiş olan 200 hüccesi ile İranlı talebelerin yanında, muhtelif devletlerden gelen Şii talebelere de eğitim hizmeti vermektedir. Hatta geniş hüccelerin yanında, talebelerin yaz mevsiminde daha verimli çalışmaları için yeraltına odalar yapılmıştır.

Hüccetiye Medresesi 1947 tarihinde eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Dönemin tanıkları, Medrese'nin açıldığı günün Hz. Fatma'nın doğum gününe denk geldiğini söylemişlerdir. Fakat bunun tespiti doğal olarak mümkün değildir. Hüccetiye Medresesi kurulduğu tarihten itibaren yüzlerce ulemaya ve talebeye ev sahipliği yapmış, Kum halkının dinî ihtiyaçlarını giderme noktasında büyük görev üstlenmiştir. Bu yönüyle Hüccetiye Medresesi de, Kum şehrinin bir İlim Havzası konumuna gelmesinde önemli bir dinieğitim kurumu olmuştur.¹⁵⁹

Hüccetiye Medresesi Kütüphanesi, Ayetullah Hüccet'in ön ayak olmasıyla 1952 tarihinde kurulmuştur. Hatta Ayetullah Hüccet 720 adet kitabını bu kütüphaneye

¹⁵⁷ Seyyid Muhammed Hüccet: Ayetullah Hüccet, fıkıh âlimi bir babanın çocuğu olarak 1892 tarihinde Tebriz'in Kuhkamar köyünde doğmuştur. Ailesinin kökeni, dördüncü İmam olan İmam Zeynelabidin'e (Ali bin Hüseyin Zeynelabidin/İmam Seccad) dayanmaktadır. Tebriz'de, babasından temel din eğitimini aldı. Bu dönemde önemli bir fıkıh kitabı olan Şerh el- Luma isimli eserden de istifade etmiştir. Ayetullah Hüccet, 1912 tarihinde Necef'e gitti ve bu şehirde Seyyid Ebu'l Hasan İsfehani, Seyyid Muhammed Firuzabadi, Mirza Muhammed Hüseyin Naini, Ali Günabadi ve Abdulkerim Hairi gibi dönemin önde gelen âlimlerinden fıkıh, hadis ve rical gibi alanlarda eğitim aldı. Necef'te aldığı eğitimde başarılı olması neticesinde, dönemin büyük din âlimleri tarafından içtihat verme ve hadisleri nakletme payesi almaya hak kazanmıştır. Usul alanında yazmış olduğu Rısalat el-İstihşab isimli eseri bu alandaki çalışmalar içinde seçkin bir yere sahip olmuştur. Ayetullah Hüccet, aynı zamanda hadis ve fıkıh alanlarında da eserler kaleme almıştır. Ayetullah Hüccet, Usuli akımını benimsemişti. Necef'te güvenlik problemlerinin artması neticesinde, babasının da telkiniyle, Tebriz'e geri döndü. Tekrar kısa bir süreliğine Necef'e giden Ayetullah Hüccet, burada ders verdikten sonra 1931 tarihinde Kum şehrine yerleşti. Abdulkerim Hairi Yezdi, Ayetullah Hüccet'e o kadar çok güvenmiştir ki, Ayetullah Yezdi mukallitlerini (takipçilerini) hadis konusunda bu isme yönlendirmekteydi. Ayetullah Hairi aynı zamanda, Ayetullah Hüccet'e Cuma Camisi imamlığı görevi vermiştir. Ayetullah Hüccet, 1972 tarihinde vefat etmiş ve Hüccetiye Medresesi Camii'nin yanında bir odaya defnedilmiştir. Hoyi, a.g.e., s.517

¹⁵⁸ Hoyi, a.g.e., s. 518

¹⁵⁹ Farklı devletlerden gelen Şii öğrencilerin Hüccetiye ve Feyziye gibi medreselere girişleri son dönemde zorlaştırılmıştır. Zira Hüccetiye Medresesinde eğitim gören ve geleceğin müçtehitleri olarak da tanımlanan Pakistan kökenli bir talebenin, İngiltere tarafından yönlendirildiği ortaya çıkmıştır. Yine Feyziye Medresesinde öğrenim gören yabancı uyruklu bir talebenin, Amerika tarafından yönlendirildiği ortaya çıkmıştır. Fakat bu durum, kesinlikle yabancı öğrencilerin bu medreselere girememesi anlamına gelmemektedir. Bununla birlikte, yabancı uyruklu talebeler için kurulmuş İmam Humeyni Medresesi gibi medreseler bulunmaktadır. Yabancı uyruklu talebelerin bir kısmının da de siyasi amaçlar için kullanıldığı bilinmektedir.

başılamıştır. Bu kütüphane, Kum şehrindeki İslami ilimler alandaki araştırmaların güçlenmesine büyük fayda sağlamıştır. Kütüphane, Ayetullah Brucerdi ve hayırseverlerin de yardımıyla büyümesine devam etmiştir. 1956 tarihinde kütüphanedeki din kitapları ve vakıfnamelerin bulunduğu eser sayısının 3000'i geçmiştir. Hücetiye Kütüphanesi, Kum şehrinde İslami ilimler alanında kurulmuş önemli kurumsal kütüphaneler arasında yer almaktadır. Kütüphane içinde üç büyük okuma salonu inşa edilmiştir.¹⁶⁰

---

¹⁶⁰ Hoyi,a.g.e., s.522

2. BÖLÜM

ULEMANIN KAÇAR HANEDANLIĞI DÖNEMİNDE SİYASETE ETKİSİ

2.1. GELENEKSEL YAPI İÇİNDE Şİİ ULEMANIN KAÇAR DEVLETİ ve TOPLUMU İLE İLİŞKİSİ

2.1.1. Şii Ulemanın Geleneksel Siyasi Yapı ile İlişkisi

Kaçar Hanedanlığı içinde ayrı bir sınıf konumunda bulunan ulema sınıfı, sadece dini meselelerde değil, toplum ile güçlü bağları bulunması sebebiyle siyasi ve toplumsal meselelerde de önemli bir aktör olmuştur. Hiç kuşkusuz ki, ulemanın geleneksel bir yapıya sahip olan Kaçar Devleti içindeki baskın konumu, Şiiliğin kendine has özelliğinin de bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Şiiliğin dini ve siyasi önderi olan İmam silsilesinin son halkası olan 12. İmam'ın gaybete gitmesi sonrasında İmam'ın dördüncü temsilcisinin de vefatı sonrasında ise Gaybet-i Kübra (Büyük Gaybet) dönemi başlamıştır. Şii dünyasında yeni bir süreci başlatan, bu dönem din ve toplum arasındaki ilişkinin de yeniden oluşturulduğu bir süreci de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan boşluğu doldurmak amacıyla, ulema dini ve toplumsal rehber olarak, İmam'ın dönüşüne kadar olan süreçte ortaya çıkan hukuki ve toplumsal meselelere cevap verecek bir otorite olarak ortaya çıkmıştı. Nisa suresinin 59. ayeti, "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah'a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzelidir." Ulemanın dini rehber olarak kabul edilmesinde önemli bir dayanak teşkil etmiştir. Doğal olarak, ulemanın toplum içerisindeki

kapsayıcılığı uzun tartışmalar ve önde gelen Şii ulemanın ortaya koyduğu yaklaşımlar önemli değişimlere uğramıştır. Bu değişimde, İmam'ın gaybetinin gecikmesi isekilit bir öneme sahip olmuştur.¹⁶¹ İmamlar toplumun idare edilmesinde bütüncül bir role sahipti, nitekim ulema da İmamların temsilcisi olarak topluma rehber olma görevine sahiptir anlayışı ulema ve siyaset ilişkisinin en geniş yorumunu içermektedir.

Hadisler de ulemanın toplum içindeki yerini belirlemek açısından önemli bir delil olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶² 6. İmam Cafer B. Sadık'ın (İmam Cafer) "Her kim ki hadislerimizin aktarılmasını sağlamakla, kural ve yasaklarımızı topluma öğretme göreviyle sorumluysa, o kişi sizin yöneticisinizdir" hadisi, ulemanın, siyaset içindeki önemini göstermesi bakımından önemli deliller arasında gösterilmektedir. Elbette yukarıdaki ayet ve hadislerin yanında, başka ayetler ve hadisler de ulemanın, Şii İslam toplumu içerisinde siyasi yönden etkili olmasını gerektiğini gösteren önemli deliller olarak gösterilmektedir.¹⁶³

¹⁶¹ Mohammad Reza Takhsid, "The Ulama of Iran; Fluctuations in Power 1796-1941", Doktora Tezi, The University of Tennessee, Knoxville, 1988, s.15

¹⁶² Hadisler, Şii fikhinin; özellikle 6. İmam Cafer Sadık döneminde kurumsallaşması ve Gaybet-i Kübra döneminin sona ermesi ile Şii Dünyasında oluşan boşluğun doldurulmasında, müçtehitler içtihat makamına yükselmişlerdir. Özellikle, Seyyid Muhammed Mehdi Şehit Sani döneminde, dini meselelerin fikh usulünde mantıksal çıkarımlar sağlayacak bir görüşü ön plana çıkartması, müçtehitlerin içtihat mercii olarak güçlenmesinde etkili olmuştur. Hz. Muhammed'in hadislerinde ulemaya uyma zorunluluğuna yönelik açıklamaların bulunması ise din eğitimi almış olan ulemanın toplum içerisinde etkinliğinin güçlenmesinde ayrı bir faktörü oluşturmuştur. Dolayısıyla, almış olduğu eğitim ile toplumda şer'i hükümlerin uygulanmasında hüküm sahibi konumuna gelen ulema, dinin toplum ile bağdaşmasında da önemli rol oynamıştır. Hamid Algari, *Din ve Devlet der İran: Nakş-ı Ulama der Dovre-i Kacar*, Haydari Yayınevi Tahran, 2008, s.38

Bu konumuyla, müçtehitler zaman içerisinde fetva vermek suretiyle toplumu yönlendiren bir sosyal güç olmuştur. Dolayısıyla, çalışmalarıyla hem toplumun yönlendirilmesi hem de siyaset ve topluma dair çıkarımlarıyla önemli fetva merci-i konumuna gelmiş olan müçtehitler, değişen toplumsal koşullara göre verdikleri hükümleri ile de geleneksel siyasi yapının önünün açılmasında da etkili olmuştur.

Ulemanın, Şii toplumunun içerisinde farklı görevleri bulunmuştur. Hz. Muhammed'in "*Ulema*, helal ve haramın uygulayıcısıdır" hadisi, ulemanın toplum içerisinde, dini ve içtimai açıdan önemli bir konumda olmasında etkili bir delil olmuştur. Dolayısıyla ulema, dinin muhafızı olarak görülmüştür. Algari, a.g.e., s.39

¹⁶³ Din ve siyaset arasındaki, yeni gelişmelere bağlı olarak, kaynaklardan delil çıkartma yöntemini kullanması ve toplumun zorluklarla karşılaşmasını engellemiştir. Bu sistem, günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Din âlimleri, İslami öğretimin ve araştırmanın yapıldığı merkezlerde, geleneksel düşünceden farklılaşacak şekilde meselelere farklı bakış açısı getirebilmektedir. Toplumsal bozulma ve siyaset alanındaki değişimler karşısında, fikhî ilkelerin yeniden yorumlanması ve tefsir edilmesi de ulemanın önemli toplumsal sorumlulukları arasında yer almıştır. Bu bağlamda, seküler Batı, karşısında delillere dayalı yeni cevaplar aramak ta

Siyaset alanında bütün ulemanın aynı etkiye sahip olduğunu belirtmek ise iddialı bir yaklaşım olur. Özellikle, Şii din adamlarının hiyerarşisi içinde bulunan müçtehitler Şii siyasi tarihinde ana belirleyici konumda olmuşlardır. Şii İslam anlayışı içinde bu mezhebi benimsemiş olan her Müslüman bir müçtehide bağlı kalmak zorundadır. Bir diğer ifade ile teoride İmam'ın temsilcisi olarak görülen Müçtehide bağlı olmadan bir insanın Şii olarak kabul edilmesi mümkün değildir.¹⁶⁴Dini ve sosyal yaşamda bu denli belirleyici olan müçtehitler, doğal olarak siyasi alanda da etkin bir güç merkezi konumunda bulunmaktadır. Bu noktada Şii toplumu iki gruba ayrılmaktadır: a) Hüküm sahibi olan müçtehitler b) Müçtehide uymakla hükümlü olan ve nüfuzun büyük kısmını oluşturan halk. Taklid-i Mercî ve mükellit ilişkisi, Şii siyasi anlayışının doktrinel yapısını oluşturmaktadır.¹⁶⁵

Bu anlayış çerçevesinde, geleneksel bir yapı olan Kaçar Hanedanlığının toplumsal yapısında da ulema güçlü bir aktör konumunda olmuş ve önemli siyasi meselelerde, toplumun da desteğiyle, belirleyici bir konumda olmuştur. Dolayısıyla XIX. yüzyıldan itibaren bir değişim ve kaos dönemi olarak ta adlandırılabilir Batı Devletleri'nin, İran sahasına nüfuz etmesi neticesinde toplumun istek ve tepkilerini ifade eden bir güç merkezi konumunda olmuştur. Ulemanın bu özelliğini daha iyi analiz edebilmek için, geleneksel yapı içerisinde bu sınıfın toplum ve siyaset ile ilişkisini de analiz etmek önemli bir yere sahiptir.¹⁶⁶

---

fukahanın önemli uğraşları arasında yer almıştır. Abdulvahab Foratî, *Daneş-i Siyasi der Hovza-i İlmîyah Kum*, Peşuhaska-i Ferheng-i ve Endişe-i İslami Basımevi, Kum, 2012, s.55

¹⁶⁴ Takhsid, a.g.e., s.16

¹⁶⁵ Takhsid, a.g.e., s.17

¹⁶⁶ Burada bir ayrıntıya değinmek gerekirse, günümüzde modern değerler, Şii Dünyası'nı üzerinde her ne kadar etkili olsa da, Şiiliği temel alan geleneksel düşünce ve siyaset yapısı varlığını tamamen kaybetmiş değildir. Medrese eğitiminin devam etmesi, ulema sınıfının kendine has elbiseyi giymeye devam etmesi, zekât ve humus vergilerinin ulema sınıfı tarafından toplanmaya devam etmesi ve vakıfların varlığını devam ettirmesi geleneksel yapının hala devam ettiğini göstermektedir. Bu durum, Şii siyasal yaşamında da kendini göstermektedir. Her ne kadar tartışmalı olsa da günümüz İran siyasi yaşamında Velayet-i Fakih sisteminin varlığını devam ettirmesi ile otoritesinin sorgulanması mümkün olmayan Mercî-i Taklitlerin, İran ve Irak'ta görüldüğü gibi, Şii siyasal yaşamında önemini devam ettirmelerigeleneksel yapının günümüzde de varlığını devam ettirdiğinin önemli örnekleri arasında yer almaktadır. Yine Haşdi Şabi ve Hizbullah gibi Ortadoğu coğrafyasında etkili olan örgütlerin de geleneksel Şii siyasetinin doktrini

2.1.2. Batılılaşma Döneminde Devlet, Toplum, Gelenek ve Ulema İlişkisi

Dini ve toplumsal bir önder konumunda olan ulema, toplum içinde üç ana özelliği ile ayrılmaktadır: 1)Yaşam Biçimi 2) Medrese Eğitimi 3) Profesyonel olarak din adamlığı görevini sürdürmek. Bununla birlikte soy bağı, hem ulema arasındaki evlilik hem de Seyyid (Peygamber veya İmamlardan birinin soyundan gelmesi), Arapça bilgisi ve Hz. Muhammed'in giydiği elbiseyi sembolize eden elbise giymeleri de ulemayı toplumdaki diğer kesimlerden ayırt eden önemli faktörler arasında yer almaktadır. Özellikle ulemanın mukaddes elbise olarak ta adlandırılan bu elbise, günlük yaşamda ulemayı toplumun diğer kesiminden ayrılmasını sağlayan önemli bir sembol konumundadır. Humeyni'de bu elbisenin bir soyluluğu içerdiğini ve herkesin giyemeceğini belirtmiştir. Dolayısıyla ulema elbisesi, din âlimlerinin ayrı bir sınıf oluşunun en net ifadelerinden birisidir.¹⁶⁷

Eğitim ise ulemanın kimlik kazanmasında çok önemli bir aşamayı ifade etmektedir. Eğitim sadece dinî bilgilerin edinildiği eğitim kurumları olmamıştır. Eğitimin bütün aşamalarını tamamlamış ve bir müçtehitin icazet almayı başarmış bir talebe içtihat verme yetkisine yani müçtehit payesine sahip olur. Bir alt sınıfı oluşturan ve müçtehitlik payesine ulaşmamış bir talebe ise molla olarak kalır.¹⁶⁸ Mollalar, Peygamber'in ve İmamların hadislerini, dinin emir ve yasaklarını topluma aktarmakla mükelleftirler. Aynı zamanda dini törenlerin yapılması, Hz. Hüseyin'i anma toplantıları olan Hüseyiniye toplantıları ile İmamların vefatlarının yıl dönümünün tertibi ve Mercî'i Taklid'in mesajlarını ve yorumlarını topluma aktarmak da mollaların temel görevleri arasında yer almıştır. Mollalar aynı zamanda mektep ve medrese eğitiminden de sorumlu

---

çerçevesinde oluşturulması geleneksel düşünce ve siyasi yapılarının günümüzde de devam ettiğini gösteren örnekler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, geleneksel düşünce ve siyaset yapısına yönelik Şii toplumundan gelen tepkiler ise ayrı bir çalışma konusunu oluşturmaktadır.

¹⁶⁷ Majid Yazdi, *Religion*, "Modernization and Politics in Iran: An Analysis of Clerical Political Behaviour During the Pahlavi Monarchy 1925-1979", Doktora Tezi, Rice University, Teksas, Mayıs 1989, s.30

¹⁶⁸ Günümüzde Şii din adamlarının hiyerarşisi şu şekildedir: a) Hücet'ül İslam (Merci-i Taklidler) b) Ayetullah (Müçtehitler) c) Ayetullah-ı Uzma (Mollalar)

olmuşlardır. Bayram ve Cuma namazları dışındaki namazların kaldırılmasından da mollalar sorumlu olmuştur.¹⁶⁹ Medrese eğitimi almış olan molla ve müçtehitlerin toplumu bu denli güçlü ilişkisi, Kaçar döneminde meydana gelmiş olan önemli siyasi ve toplumsal olaylarda da önemli bir aktör olmasında güçlü bir etkiye sahip olmuştur.

Ulema sınıfı ayrıca, dönemin entelektüeli konumundaydı. Kaçar dönemi İran toplumunun büyük kısmı, okuma-yazma bilmemektedir. Buna karşın, medrese eğitimi tamamlamış ulema, bu dönemde eğitilmiş bir sınıf konumundaydı. Medrese eğitimi almak, o dönemde aydınlanmış olmak anlamına gelmekteydi. Muhafazakâr yapıdaki toplumun, dini bilgisi olan ve okuma-yazma bilen ulemaya bu bakış açısı bu sınıfa ayrı bir prestij kazandırmaktaydı. Nitekim ulema, dini bilgiyi ve gelenekleri nesilden nesile aktarmaktaydı.¹⁷⁰ Aynı zamanda ulema, toplum açısından da zararlı fikirlerin karşısında önemli bir engel olarak görülmekteydi. Dolayısıyla, ulema dini değerler ve geleneksel yapı ile güçlü bir toplumsal yapı oluşturmaktaydı.¹⁷¹ Arapça bilmek te, ulemaya bir ayrıcalık kazandırmaktaydı. Arapça'nın; Kur'an'ın, hadislerin ve duanın orijinal dili olması ve ulemanın bu dilde eğitim alması; okuma-yazma düzeyi düşük olan, büyük kısmı köylerde yaşayan ve muhafazakâr bir yapıya sahip olan modern öncesi İran toplumunda büyüleyici bir etkiye sahip olmuştur.¹⁷²

Geleneksel bir yapıya sahip olan Kaçar toplumu içerisinde ayrı bir sınıf oluşturan ulema, toplumun gündelik yaşamında yer alan farklı alanlarda etkin olmasıyla da toplum üzerindeki etkinliğinin güçlenmesini sağlamıştır. Ulemanın, toplum ile güçlü ilişkisi, Kaçar döneminin önemli siyasi olaylarında da belirleyici bir sınıf olmasının yolunu açmıştır. Bu süreçte, Batı'nın ekonomik, siyasi ve düşünsel alanlarda etkili konumda gelmesi karşısında, ulema toplum tarafından haklarını savunabileceği

¹⁶⁹ Yazdi, a.g.e., s.31

¹⁷⁰ Mohammad Hassan Fahgfoory, "The Role of Ulama in Twentieth Century Iran with Particular to Ayatollah Haj Sayyid Abul-Qasim Kashani", Doktora Tezi, The University of Wisconsin, The University of Wisconsin, Madison, 1978, s.26

¹⁷¹ Fahgfoory, a.g.e., s.27

¹⁷² Yazdi, a.g.e., s.31

bir otorite olarak algılanmıştı. Dolayısıyla Meşrutiyet'e giden süreçte ve Meşrutiyet döneminde ulemanın Kaçar Hanedanlığının siyasi ve toplumsal meselelerindeki etkisini daha iyi anlayabilmek amacıyla, bu sınıfın toplum ile ilişkisini genel bir çerçevede içerisinde değerlendirmek önemli bir parçanın tamamlanması anlamına gelmektedir.

2.1.3. Ulemanın Eğitim Üzerindeki Etkisi

Modern öncesi dönemde, ulemanın eğitim sisteminde güçlü bir etkiye sahip olması, bu sınıfın İran toplumu üzerinde güçlü bir etkiye sahip olmasının önemli faktörlerinden biri olmuştur. Safevi ve Kaçar eğitim sistemlerinde eğitim sistemi, mektep (bugünkü ilkokul) ve medrese eğitimi olmak üzere iki aşamadan oluşmaktaydı. Bu eğitim kurumlarında da İslam eğitimi temel rol oynamaktaydı.¹⁷³ Bununla birlikte camiler de, sadece ibadet yapılan yer olarak değil aynı zamanda müfredatın dışında eğitim yapılan ve fikir tartışmalarının yapıldığı önemli bir öğretim merkezi konumunda olmuştur. Eğitim aynı zamanda, İran halkına sınıf atlama şansı da vermekteydi. Herkes hanedan üyesi olmazdı veya herkes geniş topraklara sahip olup feodal bir güç olamazdı ama eğitim sürecini başarıyla tamamlayıp ulema payesi alabilirdi ve toplum içinde saygın bir konuma gelebilirdi.¹⁷⁴

2.1.4. Geleneksel Hukuk ve Ulemanın Etkisi

Fıkıh alanında hüküm verme konusunda tek yetkili olan ulema, kadı unvanıyla şer'i hukukun uygulayıcısı konumundaydı. Her ne kadar

¹⁷³ Safevi döneminde medreseye başlamanın bir usulü bulunmaktaydı. Küçük yaşta çocuklar öncelikle "Mektephane" adı verilen ve bugünkü ilkokulun karşılığı olan eğitim kurumlarında tahsil hayatına başlamaktaydılar. Dönemin seyyahlarından Jean-Baptiste_Tavernier, mektephanedeki eğitim tahsilini şöyle tasvip etmişti. "Burada küçük yaşta talebeler, okuma yazmayı söktükten sonra Kur'an, namaz, dinin kuralları ve Arapça'ya giriş gibi konularda eğitim görmekteydiler. Arapça tahsili dini metinleri anlamak için büyük önem taşımaktadır." Bir diğer önemli seyyah olan Adam Olearius ise şu ifadeleri kullanmıştır: "Çocuklar, Kur'an'ı anlamak amacıyla Arapça'yı öğreniyorlar, Kur'an eğitimi belli bir mesafe aldıktan sonra da Sadi ve Hafız'dan beyitler ezberliyorlar. Bu dönemin mektephanelerinde Sadi'nin Gulistan ve Bostan şiiri en yaygın öğretilen edebi eserlerdir." Dolayısıyla, bu dönemin mektephaneleri hem dinin hem de ilmin öğretildiği eğitim kurumları olmuştur. Dini eğitim faaliyetlerinde Şii mezhebi temel alınırken, Hz. Ali ve Hz. Ali'nin soyundan gelen İmamlar özel olarak müfredatta yer almaktaydı. Bununla birlikte, Farsça eğitimine de büyük önem verilmekteydi.

Fars diliyle yazılmış dini metinler okutulmakta, şiirler öğretilmekteydi. Musi El Rıza Bakhsir, Amuzeş-i der Asr-ı Safevi, *İrşad-ı Amuzeş-i Tarih Dergisi*, Sayı 3, 2014, s. 18

¹⁷⁴ Faghfoory, a.g.e., s.21

kadının atanması merkezi idarenin yetki alanı içinde yer almaktaysa da, Kaçar yönetimi kadının almış olduğu kararları reddedememekteydi. Aynı zamanda toplum arasında popüler olan bir din aliminin de atanmasına muhalefet edememekteydiler. Köy ve küçük kasabalarda orta sınıf din adamı olan mollalar, şehirlerde ise müçtehitler (Şeyh'ül-İslam) ve Cuma İmamları etkin konumdaydılar. Dini işlerde bu yapı günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Yani ulema, hukuk alanındaki etkisi ile de siyaset ve toplum üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Kaçar hukuk sistemi örfi hukuk ve şer'i hukuk olmak üzere iki ayrı gruba ayrılmıştı. Boşanma, miras ve ticaret gibi toplumu yakından ilgilendiren alanlarda şer'i hukuk geçerliydi ve bu alanda söz sahibi olanlar ulema sınıfı idi. Nitekim hukukun İslami düzene dayanması, İslam toplumunda bir gereklilik olarak görülmekteydi ve İmam'ın temsilcisi olarak ulemanın hukuk alanındaki görevi kesinlikle tartışılabilir değildi. Teoride, örfi hukuk merkezi idareye aitti fakat bu alanda İslami hükümler göz ardı edilmemekteydi. Zaten örfi hukuk merkezi idarenin mi elinde yoksa ulemanın mı elindeydi tartışması, Kaçar Devleti ile ilgili tartışmalarda günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Hukuki alandaki bu özgürlük, ulemanın idari alanda da daha güçlü bir şekilde yer almasında büyük öneme sahip olmuştur. Örnek olarak, dönemin meşhur müçtehitlerinden olan Seyyid Muhammed Bakır Şafti (Shafti), İsfahan vilayetinin iktisadi, siyasi ve hukuki anlamda de-facto lideri konumundaydı.¹⁷⁵

Ulemanın elinde tuttuğu bir diğer önemli gücü ise, tekfir etme yetkisi oluşturmaktaydı. Böylece ulema toplumsal düzeni bozan kararlar ve fikirler karşısında da tekfir etme gücünü kullanmaktaydı. Bu yaklaşıma göre, tekfir toplumsal düzenin sağlanması konusunda önemli bir güç olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla, bu yönüyle de ulema Kaçar

---

¹⁷⁵ Algari, a.g.e., s.48

döneminde, İslamiyet'in toplumsal gücünün sembolü durumunda olmuştur.¹⁷⁶

Elbette ulemanın, İmam'ın temsilcisi konumunda olması ve fıkıh bilgisi sebepleriyle şer'i hukuk üzerindeki etkisi Kaçar idaresi ile de bir çıkar ilişkisi oluşturmasını sağlamıştır. Örnek olarak, Feth Ali Şah 1834 tarihinde, dönemin en güçlü müçtehitleri arasında yer alan Şeyh Cafer Necefi'den, Rusya'ya karşı savaş için fetva istemesi bu durumun tipik bir örneğini oluşturmuştur. Kaçar idaresinin zaman zaman ulemadan meşrutiyet dayanağı aramasında, bu sınıfın "*Naib-i İmam*" olarak algılanması temel motivasyonu oluşturmuştur. Dolayısıyla şer'i hükümlerin uygulayıcısı olan, ulemanın Kaçar Hanedanlığına olan desteği bu sınıfın siyaset ile iç içe olmasının da yolunu açmıştır.¹⁷⁷

2.1.5. Ulemanın Gelir Kaynakları

Ulemanın, ekonomik yapı üzerindeki etkisi bu sınıfın hem merkezi idare karşısında ekonomik bağımsızlık kazanmasını sağlamış, hem de toplum ile olan ilişkisini güçlendirmesinin yolunu açmıştır. Bu ilişki ise ulema sınıfının, siyasi meselelerde de belirleyici bir konuma gelmesine tarihi bir katkı sunmuştur.

Ulema sınıfı tüccarlar ve toprak sahipleriyle ticari ilişkiler de kurmaktaydı. Ticari ilişkilerin şer'i hükümler doğrultusunda gerçekleşmesi de esnaf ve ulema arasındaki ilişki de özel bir bağ oluşturmaktaydı. Aynı zamanda, tüccarlar cami yapımı ve medreselerin ihtiyacının giderilmesinde de önemli bir fonksiyona sahiptiler. Bununla birlikte ulema, hükümetin kendi çıkarlarıyla çelişecek kararlar alması karşısında tüccar ile kurmuş olduğu yakın ilişkiyi bir zırh olarak kullanmaktaydı. Tüccar sınıfı ise, vergilerin yükseltilmesi gibi gelirini

¹⁷⁶ Algari, a.g.e., s.49

¹⁷⁷ Algari, a.g.e.,s.52

zedeleyecek kararları karşısında ulemadan bir muhalefet gücü olarak yararlanmaktaydı.¹⁷⁸

Zekât ve Şiiliğe özgü olan humusun ulema sınıfı tarafından toplanması, bu kesime başlı başına ekonomik özerklik sağlamaktaydı.¹⁷⁹ Kaçar döneminde, üretimin büyük kısmı toprağa bağlıydı ve toprak ağalarından elde edilen zekât ve humus vergileri, iki sınıf arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesini de sağlamıştır. Zekât ve humus gelirleri yanında, ulemanın bir kısmının toprak sahibi olması da bu sınıfın ekonomik açıdan güçlü olmasının yolunu açmıştır.¹⁸⁰

Yine, ulemanın elinde bulundurduğu para ve ürün fazlasının bir kısmını fakir halk ile paylaşması, toplum ve ulema ilişkisinde bu sınıfın bir sigorta olarak görülmesi sonucunu doğurmaktaydı.

Vakıflar da ulemanın kontrolü altındaydı ve ulemanın önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktaydı.¹⁸¹ Vakıf sahipliği başlı başına, ulemaya arazi sahipliği konusunda da belli bir güç sağlamaktaydı. Vakıflara yapılan maddi yardımlar ve vakıfların elinde bulundurduğu araziler, din âlimleri için önemli bir ekonomik güvence konumundaydı. Örnek olarak,

¹⁷⁸ Faghfoory, a.g.e., s.22

¹⁷⁹ Humus vergilerinin, ulema tarafından toplanması Merciler için çok büyük ekonomik bağımsızlık anlamına gelmekteydi. Merciler topladıkları gelirin, bir kısmını eğitim faaliyetlerine de ayırmaktaydılar ki bu durum onların talebeler ile güçlü bir bağ kurmalarını da sağlamaktaydı. Amirhossaini Seif Zahrani, *Socio-Political Change and Development in Iran: Reza Shah and the Shii Hierhocracy*, Doktora Tezi, London School of Economics, Temmuz 2002, s.123

¹⁸⁰ Her ne kadar İslamiyet sınıfsız bir toplum yapısı öngörse de; İslam Dünyasında zenginlik, eğitim farkı, güç ve sosyal prestijden kaynaklı çok katmanlı bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır. Şah veya Sultan mutlak otoriteyi elinde tutmanın avantajını yaşamaktaydı. Aristokrasi ise toprak ve zirai faaliyetler temelinde önemli bir ekonomi gücü olurken, bu aileler birbirleriyle güçlü bağlar da kurmaktaydı. Feodal sistem içinde toprak sahibi aristokrat aileler, ekonomik güç olmanın yanında yerel bir güç olarak idarede de etkinlik göstermekteydi.

Tüccarlar ise ayrı bir sınıfı oluşturmaktaydı. Tüccarlar, merkezi idare ile güçlü bir ilişki içerisinde olmanın ve kapital açısından güçlü olmanın ortaya çıkarttığı özerk bir güce sahipti. Güvenliğin sağlanması ve ulaşım faaliyetlerinde de etkili olması, bu sınıfa ayrı bir güç kazandırmaktaydı.

Nüfuzun büyük kısmını ise köylüler oluşturmaktaydı. Bu sınıf, çevresi dışındaki gelişmelerden bihaber olan ve toprak aristokrasisine bağlı konumdaydı. Aynı zamanda, köylüler yoksul bir yaşam sürmekteydiler. Faghfoory.a.g.e., s.13

Tüccarların ve toprak ağalarının, ulema ile yakın ilişki içinde olması ise yerel güçlerin ekonomi ve din temelindeki ittifakını oluşturmaktaydı. Aynı zamanda dönemin kısıtlı toplumsal hareketliliğin en güçlü tarafını oluşturmaktaydı. Geleneksel yaşamın ve düşüncenin etkili olduğu toplumsal yaşam, Kaçar Devleti'nin temel sosyolojik yapısını oluşturmaktaydı. Bu dönemde Şah, adaletin, güvenliğin ve toprak bütünlüğünün sağlanması açısından önemli görülmekteydi. Aynı zamanda Şah, toplumsal dengenin korunması açısından da gerekli görülmekteydi. Faghfoory.a.g.e., s.14

¹⁸¹ Faghfoory,a.g.e., s.24

ulemanın en önemli gelir kaynağı olan Meşhed'deki İmam Rıza türbesi ile Kum'daki Hz. Fatma türbesi ulema için çok güçlü bir gelir kaynağını oluşturmuştur. Ulema sadece 1890 tarihinde, Meşhed'deki İmam Rıza Türbesinden 600.000 tümenlik gelir elde etmiştir.

Teoride vakıflara ait olan taşınmazların çoğu Kaçar Hanedanlığının mülkündeydi. Fakat vakıfların ve vakıflara ait olan taşınmazların idaresi müçtehitlerin kontrolündeydi. Bununla, birlikte Feth Ali Şah döneminden itibaren, ulemaya yıllık saliyane parası ödenmekteydi. Kimilerine göre, bu ödeme ulemaya sus payı olarak verilmekteydi. Hatta bu yolla, ulema da alınan kararlara tabii olarak, muhalefet gücünü kullanmamaktaydı

Ulema, şehirlerde arsa spekülasyonu yapmak suretiyle büyük kazanç elde etmekteydi. Bu sınıf ayrıca, yüksek faizle borç vermek suretiyle büyük ölçüde maddi kazanç ta elde etmekteydi. Hatta ulemanın, borç verme işleminden %60'a varan ölçüde kazanç elde ettiği savunulmaktaydı. Ulemanın tarımdan elde ettiği gelir, borç verme konusunda önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktaydı.¹⁸² İmam'ın temsilcileri olarak görülmelerinden dolayı, cami, türbeler ve medreseler de ulemanın kontrolü altındaydı. Nitekim bu kurumlar da ulema için önemli bir gelir kaynağını oluşturmuştur. Nitekim medreseler ve camiler de ülkenin vakıfları arasında sayılmaktaydı.¹⁸³ Dolayısıyla, bu kurumlara yapılan yardımlar da ulemanın gelir kaydına yazılmaktaydı.¹⁸⁴

Ulema aynı zamanda, hukuki faaliyetlerinden de maddi çıkar elde etmekteydi. Ayrıca ulema, hukuki işlerden, yasal olmayan şekilde de para kazanmaktaydı. Mesela, fetva verme işi ulemaya para kazandıran

¹⁸² Algari, a.g.e., s.45

¹⁸³ Algari, a.g.e., s.63

¹⁸⁴ Günümüzde de camiler, medreseler ve türbeler ulemanın önemli gelir kaynakları arasında yer almaktadır. Örnek olarak, Kum'da cami cemaatinin bütçesi oranında yardım yaptıklarını gözledim. Özellikle, yüzlerce kişinin gittiği ve devasa büyüklükte olan Cuma Camisinde görevli gençlerin ellerinde büyükçe bir torbayla cemaat arasında dolaşmakta ve cemaatten hatırı sayılır bir miktarda para toplamaktadırlar. Daha küçük ölçekte olsa da, diğer vakit namazları sonrasında da cemaatten mescitlerde para toplanmaktadır. Yine, İmamların vefat yıldönümü İran'da resmi tatildir ve bu günlerde gerçekleştirilen anma törenlerinde de bağış yoluyla bu törenleri organize eden ulema maddi yardım elde etmektedir.

bir eylem değildi.¹⁸⁵Fetva verme işlerinden, müçtehitlerin rüşvet aldığı toplum içinde yaygın bir inanıcı oluşturmaktaydı.¹⁸⁶ Fakat müçtehitler bu konuda farklı düşünmekteydi. Onlara göre, fetva işinden din adamlarının para alması caizdi ve burada din dışı veya yasadışı bir durum yoktu.

Hiç kuşkusuz ki ekonomik alandaki ayrıcalıklarından dolayı, ulema ekonomik olarak bir özerklik sağlamakta ve nesilden nesile artan maddi birikimi ile İran toplumu üzerinde de etkisini arttırabilmekteydi. Ulemanın toplum ile bu denli güçlü ilişkisi doğal olarak, siyasi alana da tesir etmekteydi. Çalışmanın bu bölümünde ulemanın Kaçar şahları ile geleneksel yapı dâhilinde ilişkisi incelenecektir.

2.1.6. Ulema Sınıfının Kaçar Hanedanlığı ile İlişkisi

Kaçar Devleti'nin¹⁸⁷ toplumsal yaşamının farklı alanlarında güçlü bir etkiye sahip olan ulema sınıfı doğal olarak Kaçar Hanedanlığı ile de ilişki içinde olmuştur. Fakat bu ilişki tarzı her zaman düz bir çizgi şeklinde olmamış, zaman zaman inişli çıkışlı bir yapı içinde gerçekleşmiştir. Merkezi idarenin ulema ile geliştirdiği ilişki tarzında, Kaçar Şahlarının yönetim tarzı etkili olduğu gibi dönemin siyasi ve ekonomik şartları da etkili olmuştur. Bu alt başlık dâhilinde Kaçar Şahlarının, ulema ile ilişkileri genel bir çerçevede içerisinde tasvir edilmeye çalışılacaktır.

Kaçar Hanedanlığının kurucusu olan Ağa Muhammed Han (1742-1797) döneminde ulema ve Şah arasındaki ilişkinin dengeli bir yapı içerisinde sürdüğünü belirtebiliriz. Dindar bir kişiliğe sahip olan ve ibadetlerini yerine getirme noktasında hassas bir yapıya sahip olan Ağa

¹⁸⁵ Algari, a.g.e., s.63

¹⁸⁶ Algari, a.g.e., s.44-45

¹⁸⁷ Bir Türkmen oymağının mensubu olan Ağa Muhammed Han Zend Hanedanlığı'nı etkisiz hale getirmek suretiyle hâkimiyet alanını giderek genişletti; İran'ın büyük bir kısmını, Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı ele geçirip kendisine başşehir edindiği Tahran'da kalabalık bir davetli topluluğu önünde "*Şehinşahlık*" tacını giyerek adına hutbe okuttu ve para kestirdi ve böylece 1796 tarihinde Kaçar Devleti resmen kurulmuş oldu. Faruk Sümer, "Kaçarlar", *DİA*, İstanbul, 2001, Cilt 24, s.51-52 Kaçar Devleti, subay kökenli Rıza Şah tarafından İran'ın idaresini bütünüyle ele geçirmesi suretiyle 1925 tarihinde tarihe karışmıştır.

Muhammed Han aynı zamanda dönemin önde gelen uleması ile de ilişkilerini sıcak tutmaya çalışmıştır. Bununla birlikte Ağa Muhammed Han, ulemanın siyasi işlere karşıması konusunda ise katı bir tutum sergilemiştir. Ağa Muhammed Han'ın ulemayı siyasetten uzak tutmasında güçlü bir liderlik özelliğine sahip olması ve Kaçar Devleti'nin kurucusu olması büyük önem taşımıştır. Nitekim, Safevi ve Kaçar tarihinde güçlü hükümdarlar döneminde ulemanın siyasetle ilişkisi zayıflamışken, zayıf hükümdarlar ve kaos dönemlerinde ulemanın, İran siyaseti üzerindeki belirleyici konumu daha fazla ön plana çıkmıştır.¹⁸⁸

Feth Ali Şah (1772-1834) döneminde ise merkezi idaresinin zayıflaması, merkez dışında yer alan kuvvetlerin siyaset alanında etkisini gösterdiği bir dönem olmuştur. Bu nedenden dolayı Feth Ali Şah, dönemin şartlarının etkisiyle, ulema sınıfı ile çatışmak yerine uzlaşma politikasını izlemiştir. İran şahı, İslamiyet'e verdiği önemi göstermek amacıyla camilerin ve türbelerin restorasyonuna büyük önem vermiş, aynı zamanda medreselerin faaliyetlerini daha güçlü bir şekilde devam ettirmesini sağlamıştır. Örnek olarak, İran idaresi bu dönemde Kum, Şiraz ve Irak'ta bulunan türbelerin restorasyonu için 100.000 tümen civarında para harcamıştır.¹⁸⁹ Feth Ali Şah ayrıca, Kum şehrini vergiden muaf tutmuş, dini öğrenimi teşvik etmiş ve Kum uleması ile ilişkilerini güçlü tutmaya ve bu şehirde yaşayan ulemayı ziyaret etmeye özen göstermiştir. Kum uleması arasında özellikle Mirza Abdulkasım Kummi ve Molla Ahmed Naragi'ye ayrı bir saygı göstermiştir. Ulemanın, siyasi etkinliğinin arttığı bu döneme, "*Müçtehitler Çağı*" adı da verilmektedir. Feth Ali Şah ayrıca, Cuma İmamlarının atanmasına ve mollaların, İran'ın farklı şehirlerine gitmesi konusuna da büyük önem vermiştir. Ulemanın İran siyaseti üzerinde etkisini arttırması, farklı şekilde kendini göstermiştir. Yerel idareciler üzerindeki etkileri bu durumun tipik örneklerinden birini oluşturmuştur.

---

¹⁸⁸ Faghfoory, a.g.e., s.18

¹⁸⁹ Faghfoory, a.g.e., s.19-20

Örnek olarak, dönemin Kaşan valisi müçtehitlerin isteği üzerine görevden alınmıştır. ¹⁹⁰

Muhammed Şah (1808-1848) döneminde ise, ulemanın siyaset ile ilişkisi arasındaki bağı göreceli olarak azaldığı görülmektedir. Muhammed Şah'ın, ulema ile arasına mesafe koymasında Sufismi tercih etmesi büyük etken olmuştur. Yine dönemin büyük Sufilerinden olan Hac Mirza Agasi'yi vezir olarak ataması Sufiliğe verdiği önemi net bir şekilde göstermektedir. Muhammed Şah, aynı zamanda dönemin önemli sufilerinden olan Feriddüdin (Faridud-Din) ve Şeyh Mahmud Şebüsteri'yi sık sık ziyaret etmiştir. Fakat Hac Mirza Agasi'nin, Muhammed Şah üzerindeki etkisi daha büyük boyutta olmuştur. Hac Mirza Agasi, Allah ile arasında özel bir bağ olduğunu iddia etmekte ve doğaüstü bir güce sahip olduğunu iddia etmekteydi.¹⁹¹ Fakat Agasi'nin etkisi Muhammed Şah ile sınırlı kalmış ve toplum üzerinde güçlü bir etkiye sahip olamamıştı. Bu süreçte özellikle dönemin güçlü müçtehitlerinden Muhammed Ali Behbahani, Sufilere yönelik çok sert bir tavır takınmış ve bu gruba yönelik yaptığı katliamlar neticesinde "*Sufi Katili*" olarak anılmıştır. ¹⁹²

Fakat Muhammed Şah'ın ulemanın siyasetten koparma çabaları geçici bir süreci kapsamıştır ve bu yöndeki çabalar yapay kalmıştır. Bunun iki ana nedeni bulunmaktadır: 1) Ulemanın, İran toplumu ile köklü ve kuvvetli bir ilişkisi bulunmaktaydı 2) Merkezi idare yeterince güçlü değildi. Dolayısıyla, Muhammed Şah 14 yıllık idaresinde güçlü bir toplumsal desteği arkasına almadan, ulemanın toplum üzerindeki etkisini çözebilmesi mümkün değildi. Yani, heterodoks eğilimleri kuvvetli olan Muhammed Şah'ın, ulemanın etkisini kırabilmesi fazla gerçekçi bir seçenek değildi. ¹⁹³

---

¹⁹⁰ Faghfoory, a.g.e., s.21

¹⁹¹ Faghfoory, a.g.e., s.24

¹⁹² Faghfoory, a.g.e., s.27

¹⁹³ Faghfoory, a.g.e., s.28

Nasıreddin Şah (1831-1896) döneminde ise Kaçar siyasi tarihinde ayrı bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Nasıreddin Şah 17 yaşında tahta oturmuştu ve bu dönemde ülke ciddi karışıklıklar içindeydi. Merkezi otoritenin zayıflığına bir de Batı'nın iktisadi ve kültürel etkisi eklenince, merkezi otorite dışı güçlerin etkisi belirgin bir şekilde artmıştı. Kirman, Şiraz, Kum ve Meşhed gibi şehirlerde artık yerel otoritelerin sözü geçmekteydi. Nasıreddin Şah her ne kadar Mirza Taki Han gibi yetenekli ve vizyon sahibi bir kişiyi vezir yapıp, etki alanını genişletse de yapılan reformlar ne ulemanın gücünü kırabilmiş ne de hızlı bir şekilde gelişen olayları önleyebilmişti.¹⁹⁴ Bununla birlikte, Mirza Taki Han'ın eğitim ve hukuk alanlarında hedeflediği reformlar ulemanın toplum üzerindeki geleneksel etkiyi kırma potansiyelini taşımaktaydı. Dolayısıyla, ulemanın çıkarlarıyla çelişmekteydi ki bu nedenle ulema da Mirza Taki Han'a yönelik muhalif gruplar arasında yer almıştır. Nitekim ulemanın etkisi burada da görülmektedir ki, Mirza Taki Han yerini Mirza Alga Han Nuri'ye bırakmak zorunda kaldı. Bu değişim hiç kuşkusuz ki Kaçar siyasi tarihinde de reform hareketlerini önemli ölçüde sekteye uğratmıştı. Nasıreddin Şah'ın ekonomisi bitmiş durumda olan ve bürokrasi gücünün neredeyse Tahran dışına çıkamadığı bir dönemde ulemaya karşı muhalefet edecek, ulemayı kıracak bir pozisyon alması pek mümkün değildi. Tam tersine ulemadan gelecek bir destek, Nasıreddin Şah'ın idaresini devam ettirmesi açısından önemli bir dayanak noktasını oluşturmaktaydı. Nitekim Şah, halk ile karşı karşıya kalmıştı. Toprak bütünlüğünü koruması açısından da bu desteğin hayati öneme sahip olduğunun farkında olan Şah, kafasındaki stratejileri hayata geçirememiş ve iktidarın da ulemaya da yer vermek zorunda kalmıştı.¹⁹⁵ Çalışmanın ikinci kısmında, Nasıreddin Şah'ın ulemadan gelecek desteğe ne denli ihtiyaç duyduğu net bir şekilde görülecektir. Artık bu kaos döneminde, İran sahasında yeni aktörler vardı: İran açısından İnanç ve kültür bakımından öteki (zımni) olan Avrupa Devletleri. Kaos ve karşılaşma dönemi olarak ta adlandırılabilir bu

¹⁹⁴ Faghfoory, a.g.e.,s.29

¹⁹⁵ Faghfoory, a.g.e.,s.30

yeni dönem, geleneksel yapının, modernleşme ve bu kavramın değerleri ile tanışması sonucunda, geleneksel yapının kırıldığı bir dönem olarak karşımıza çıkacaktır.

2.1.7. Merci-i Taklid Kurumu'nun Teşekkülü ve Kurumsallaşması

Kaçar dönemi siyasi yapısı içinde ulema ayrı bir güç faktörünü oluşturmuştur. Kaçar Hanedanlığı döneminde, İran toplumu üzerinde, ulemanın var olan etkisini arttıran bir başka faktör daha ortaya çıkmıştır: Merci-i Taklid Müessesesi. Bu müessesenin kurumsallaşması, neticesinde müçtehitler Şii toplumu ve siyaseti üzerinde etkisini daha güçlü bir şekilde arttırmıştır. Bu kurumun, ayrıntılı izahını gerçekleştirebilmek için Şii İslam tarihindeki ekolleri, fıkhî açıklamaları ve hadisleri ayrıntılı bir şekilde ele almak gerekmektedir. Yani, Merci-i Taklid müessesesi ancak, başlı başına bir tez çalışması ile tarihsel ve dini kökleri ile ayrıntılı bir şekilde açıklanabilir. Fakat bu şekilde ayrıntılı bir çalışma tezin ana amacı ile çelişecektir. Dolayısıyla, bu çalışma dâhilinde Merci-i Taklid müessesesinin sadece nasıl ortaya çıktığı ve siyaset üzerindeki etkisi ana hatlarıyla açıklanmaya çalışılacaktır.

Taklid-i Mercii adı verilen ve günümüz Şii dünyasında da belirleyici bir gücü ifade eden bu sistem, Safeviler döneminde bulunmamaktaydı ve müçtehitlik terimi daha kapsamlı bir sınıfı ifade etmekteydi. Aslında bu dönemde de benzer unvanlar kullanılan din âlimleri olmuştu. Örnek olarak, dönemin en güçlü müçtehitlerinden olan Şeyh Ali Kereki (v.1533) içinmuktada el-Anam (insanlar için örnek) sıfatı kullanılmaktaydı. Bu unvan aynı zamanda, Feth Ali Şah döneminin önde gelen müçtehitlerinden olan Mirza Eb'ul Kasım Kummi (v.1815) için de kullanılmıştı. Fakat merciliğe yakın anlam taşıyan bu tarz

unvanlar, müçtehitler arasında net bir hiyerarşik düzeni ifade etmemekteydi.¹⁹⁶

Merci-i Taklid müessesesi ise, Şiili hiyerarşisi içinde, fıkhi ve karizmatik açıdan en güçlü olan din âlimini ifade etmek için formülüze edilmiş bir doktrinine dayanmaktadır. Bu doktrinde, en bilgili müçtehit, niyabat (İmam'ın vekilliği) ve içtihat kavramları temel öneme sahip olmuşlardır. Elbette bu kavramın otonom olarak güçlenmesinde humus ve zekât gelirleri ile vakıflardan elde edilen gelirler destekleyici bir konumda olmuştur. Pazar ve cami ile olan direkt ilişki biçimi de bu kavramın bağımsız bir güç olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹⁹⁷

Bununla birlikte, en bilgili ve en yetenekli müçtehidin Merci-i Taklid olarak kabul edildiği bu sistem, net bir şekilde teorize edilebilmiş değildir. Dolayısıyla, fıkhi alanda görüşleri en doğru olan yani bu alanda en yetkin olan müçtehidin bu statüye layık görülmesi prensibi kabul kazanmıştır.¹⁹⁸ Bu yaklaşıma göre, bilgiye sahip olma açısından denk iki müçtehit arasında fetva konusunda daha yetkin görülen müçtehit bu sığata layık görölmektedir.¹⁹⁹

Molla Ahmed Naraki (v.1829), niyabat ve velayet kavramlarını yeniden formülüze ederek, bu kurumu meydana getirmiştir.²⁰⁰ Molla Ahmed Naraki, bu teoriye göre sadece müçtehitleri, İmam'ın bütün yetkilerini kullanma sorumluluğuna sahip bir otorite olarak algılamıştır. Aslında

¹⁹⁶ Köklü temellere dayanan dini hiyerarşi, Kaçarlar döneminin başında otonom bir görünüm arz etmekle birlikte, müessese olarak henüz tam şekillenmiş değildi. Safevilerin yıkılışıyla birlikte, sadr, mollabaşı ve şeyhülislam gibi müesseselerin, siyasi otoritenin gölgesinde oluşturdukları merkezi fonksiyonlarını kaybettikleri ve diğer taraftan bütün müçtehitlerin On İkinci İmam'ı temsil noktasında, neredeyse eşit bir statüye kavuştukları dikkati çeker. Mazlum Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, Emre Yayınları, İstanbul, Ocak 2008, s.22

¹⁹⁷ Ahmad Kazemi Moussavi, "The Struggle for Authority in the Nineteenth Century Shiite Community: The Emergence of the Institution of Marja-i Taqlid", *Doktora Tezi*, Institute of Islamic Studies McGill University, 1991, s.100

¹⁹⁸ Moussavi, a.g.e., s.106

¹⁹⁹ Moussavi, a.g.e., s.113

²⁰⁰ XIX. yüzyılın başlarında Mirza Eb'ul Kasım Kummi, ulemanın bir müçtehidin çevresinde toplanması gerekliliğini düşünmesi çerçevesinde bu kurumu gerekli görmüştür. Kummi, bu konunun Kur'an' da da geçtiği görüşünü savunmuştur. Moussavi, a.g.e., s.154

Naraki, bu kavramı teorize ederken Şeyh Ali Kereki ve Kaşif el-Gita'nın da çalışmalarını örnek olarak almıştır. ²⁰¹

Şiilik tarihinde merci-i taklid kurumunun kurumsallaşması ise 1262/1846 tarihinde Şeyh Muhammed Hasan Necefi'nin (v.1850) bir müçtehit olarak bu unvanı kullanmasıyla gerçekleşmiştir. Merci-i Taklid anlayışının kurumsallaşmasında bir diğer önemli faktörü de Usuli anlayışının, Ahbari anlayış karşısında egemen olması oluşturmuştur. Ahmed Necefi'nin bir güç olarak ortaya çıkmasında müçtehitlerin bağımsız finansal kaynaklarının olması da önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, dönemin Şii Dünyası'nın önde gelen isimlerinden olan Şeyh Kaşif el-Gita'nın Necef'te ve Seyyid İbrahim MusaviKazvini'nin Kerbela'da 1846 tarihinde vefat etmeleri de, bu müçtehitin Şii Dünyası içindeki otoritesini güçlendirmesinde tarihi bir dönemeç olmuştur.²⁰² Aynı zamanda, bilgisi ve tecrübesi konusunda son derece güvenilir bir isim olan Necefi'nin, İranlı ve Arap Şii ulema arasındaki rekabete dâhil olmaması da ön plana çıkmasında önemli bir faktör olmuştur. Bu dönemde, akılcı yaklaşımı ön plana çıkartan Usulilik akımının da Şii din adamları ve toplumu içinde daha fazla güç kazanması da Necefi'nin, Merci'i Taklid olmasında uygun bir zemin oluşturmuştur. Bu temelde, Ensari'nin ortaya koymuş olduğu fıkhi eğitim sistemi Şeyhiler, Sufiler ve Babililerle olan mücadelede de ulema için etkili birer silah olmuştur.

Şeyh Ensari'nin, 1850 ile 1864 tarihleri arasındaki tek merci olması, bu müçtehitin hem uluslararası alanda tanınmasını sağlamış, hem de Necef'ten yüklü miktarda para yardımı almasını sağlamıştır. Olabildiğince siyasetten uzak kalmaya çalışan Ensari, bu pozisyonu sayesinde Şii nüfuz ile iktisadi, ruhani ve hukuki ilişkilerini geliştirebilmiştir. ²⁰³

---

²⁰¹ Moussavi, a.g.e., s.115

²⁰² Moussavi, a.g.e., s.151

²⁰³ Moussavi, a.g.e., s.167

Ancak Şeyh Ensari'nin bu unvanı kullanmasından sonra, o dönem dâhilinde birkaç müçtehit bu unvanı kullanabilme icazeti almıştır.²⁰⁴ Bunun sonucunda, mollalar da bu müçtehitlerin çevresinde kümelenmişlerdir. Bu halka içerisinde mollalar; eğitim faaliyetlerinin yanı sıra toplumun dini konularda bilgilendirilmesi ve günlük din ihtiyaçlarını karşılama ile dini merasimleri tertip etme konularında görev almışlardır. Bu açıdan mollaların toplumsal işlevi, küçümsenecek ölçüde değildi. Bir mollayı, müçtehitlerden ayıran en önemli unsur toplumsal işlevi değil, teorik olarak dini bilgisinin daha az olarak kabul edilmesiydi. Dolayısıyla, mollaların Merci-i Taklit olabilmeleri mümkün değildir.²⁰⁵ Fakat bu husus mollalar ile müçtehitler arasında bir kopuş olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim mollalar, müçtehitlerin naibi olarak tasvir edilmektedir. Dolayısıyla mollalar, bağlı oldukları müçtehitleri adına zekât ve humus ta toplamaktaydılar. Buradan gelir sağlayan mollalar, aynı zamanda tarım ve gıda satışından da gelir elde etmekteydiler. Bununla birlikte, mollaların desteği, müçtehitlerinde güç etkisinin yayılmasında büyük önem taşımaktadır. Yani, bir müçtehit ne kadar fazla molların desteğine sahipse, o kadar geniş bir coğrafyada da etki sahibi olabilmektedir. Talebe sayısı da, bir müçtehitin gücünün etkisinin artmasında etkili olmaktadır.²⁰⁶ Genelde, medreselerde daha popüler

²⁰⁴ Ensari'nin vefatından sonra, Mirza Hasan Şirazi, Seyyid Hasan Kuhkamari (ö.1894)ve Mirza HabibullahReşti (ö.1874) arasında merci ilkesi devam ettirilmiştir. Bir diğer ifadeyle, Ensari sonrasındaki 21 yıllık süreç sonrasında 1891 tarihinde Tütün (Tönbeki) İsyanı olayında yayınladığı fetva ile nam kazanan Şirazi tek merci konumuna gelmiştir. Şirazi'nin vefatından sonra ise Fadıl Şehrebiyani (ö.1904), Şeyh Muhammed Hasan Mamakani (ö.1905), Mirza Hüseyin Tehrani (ö.1908), Molla Muhammed Horasani (ö.1911) ve Seyyid Muhammed Kazım Tabatabai Yazdi (ö.1918) önde gelen Şii müçtehidler olmuştur. Fakat sadece son iki müçtehit merci olarak anılmıştır. Yazdi'nin 1918 tarihindeki vefatından sonra ise Mirza Muhammed Taki Şirazi (ö.1920), Şeyh Fethullah Şeriat İsfehani (ö.1920), Mirza Muhammed Hüseyin Naini (ö.1936), Şeyh Abdülkerim Hairi (ö.1936) ve Seyyid Eb'ul Hasan İsfehani (ö.1936) önde gelen müçtehidler olmuşlardır. Bu isimlerden, sadece İsfehani 10 yıllık süreçte tek merci konumunda olmuştur. İsfehani'nin vefatından sonra ise 1946 tarihinde Brucerdi tek müçtehit konumunda olmuş ve 15 yılı aşkın sürede bu görevi ifa etmiştir. Moussavi, a.g.e., s.168

²⁰⁵ Algari, a.g.e., s.47

²⁰⁶ Günümüzde de bir Merci-i Taklid'in gücünü belirleyen en önemli etkenlerin başında mukallit (taklit eden) sayısı gelmektedir. Zira bir Merci-i Taklid'in destekçi sayısının çok olması, o Merci-i Taklid'in zekat ve humus gelirlerinin de artmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte mukallit sayısının artması, Merci-i Taklid'in vakıflardan elde etmiş olduğu gelirlerin artmasının da yolunu açmaktadır. Hiç kuşkusuz ki mukallit sayısının artması, Merci-i Taklid'in sosyal ve siyasi meselelerde de etkisini arttırmaktadır. Örnek olarak, günümüz Irak'ının en güçlü Merci-i Taklid'i olan ve aslen İran kökenli olan Ayetullah Ali Sistani'nin toplumsal ve siyasi meselelerde etkili olmasında bu faktörler temel rol oynamasında oynamıştır. Merci-i Taklid'in mukallitleri yaşadığı coğrafya dâhilinde olabildiği gibi, Merci-i Taklid'in bulunduğu coğrafya dışında da mukallitleri bulunabilmektedir.

olan müçtehitlerin derslerine daha fazla talebe katılmaktadır. Bu durum da, o müçtehitin medrese dâhilinde daha güçlü olmasının yolunu açmaktadır.²⁰⁷

En güçlü dini lider konumunda bulunan Merci-i Taklid payesine sahip olan müçtehitler, İran'ın siyasi tarihinde de güçlü bir şekilde belirleyici konuma sahip olmuşlardır. Mirza Hasan Şirazi, Seyyid Muhammed Kazım Tabatabai, Abdullah b. İsmâil Bihbehânî, Mirza Muhammed Hüseyin Nainî'nin Batı'nın İran üzerindeki iktisadi, siyasi ve kültürel alanlarda etkili olması karşısında bir muhalefet merkezi konumunda yer almaları Merci-i Taklid konumunda olan müçtehitlerin, İran siyasi tarihindeki etkisini net bir şekilde göstermektedir. Bununla birlikte, Kum İlmiye Havzası'nın yapısının güçlendirilmesi suretiyle, Şii Dünyasındaki etkinliğinin artmasında dönemin İran Merci-i Taklid'i olan Ayetullah Brucerdi'nin ön ayak olması bu kurumun önemini gösteren bir diğer güçlü örneği oluşturmaktadır.

2.2. KAÇAR DEVLETİNE KOLONYALİZMİN GELİŞİ ve ULEMANIN ETKİSİ

XIX. yüzyılda, Kaçar Hanedanlığı yeni bir dönemle karşı karşıya kalmıştı. Nasıreddin Şah idaresinde İran'ın siyasi, kültürel ve iktisadi alanlarına Batı'nın güçlü bir şekilde nüfuz etmesi geleneksel siyasi ve iktisadi yapıyı da derinden sarsmıştır. Bu etki neticesinde ise doğal olarak geleneksel düşünce, modern düşünce ile karşılaşmak durumunda kalmıştır. Kaçar Hanedanlığının zayıf merkezi idari yapısının yanı sıra, Batı'nın ortaya çıkan güçlü etkisi toplumun geleneksel ekonomik ilişkilerinin kırılmasına ve zarar görmesine neden oldu. Bu dönem, toplum içerisinde ortaya çıkmış olan memnuniyetsizliğin ortaya çıkartmış olduğu yeni bir kaos ve değişim dönemini de ortaya çıkartmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan değişimlerin, toplum içerisinde meydana getirdiği rahatsızlıkları gündeme

---

²⁰⁷ Algari, a.g.e., s.48

getirmesinde ise ulema sınıfı etkili bir araç olarak görülmüştür. Dolayısıyla İran toplumunda iktisadi, siyasi ve düşünsel değişiklikleri ortaya çıkartan bu sürecin ana aktörleri arasında yer alan Batı Devletleri'nin, Kaçar Hanedanlığı üzerindeki etkisini genel hatlarıyla açıklamak konunun daha sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesine katkıda bulunacaktır.

2.2.1 Batı'nın İran Sahası Üzerindeki İktisadi ve Siyasi Etkisi

İran özel konumundan dolayı her zaman farklı milletlerle ilişki içinde olmuştur. Kaçarlar döneminde de, İran farklı devletlerle faal olarak ticari ilişkiler içinde olmuştur. Özellikle sanayi devriminden sonra, üretim gücü ve sermaye gücü artmış olan Batı devletleri, Batı dışı coğrafyaya yayılmak zorunda kalmış ve bunun sonucunda İran'da önemli bir Pazar olması özelliği ve stratejik konumuyla Batı devletlerinin hedefi konumunda olmuştur. Özellikle bu güçler arasında yer almış olan İngiltere ve Rusya, ticari ve siyasi olarak İran'da etkili olmayı sağlayacak politikalar izlemiş ve bu durum da İran'da siyasi, toplumsal ve ekonomik olarak değişimin önünü açmıştır.

Feth Ali Şah'ın Batı devletleri ile iktisadi ilişkileri geliştirme ve İran'ın dış ticaretini serbest bırakma politikaları, İran'ın sermaye birikiminin ve kurumsal yapısının zayıf olmasından dolayı sağlam bir zemine oturamamış ve devletin zayıf kalmasına neden olmuştur. Nasıreddin Şah döneminde ise, İran yeni bir sürece girmiştir. Nasıreddün Şah öncelikle, Osmanlı Devletinde gerçekleşmiş olan Tanzimat'ın da etkisiyle, ekonomik zorluklarla ve emperyalist zihniyetle mücadele etmek amacıyla modernleşme fikrine soğuk bakmamıştır.²⁰⁸ Bu durumla

²⁰⁸ Nasiruddin Şah, sadece iktisadi ve askeri alanlarda değil iç siyasette de ciddi sıkıntılar yaşamaktaydı. İran idaresinin kendi içinde bölünmüş olması, dönemin İran idaresini dış güçler karşısında da zorlamaktaydı. Mahalli güçlerin ve din âlimlerinin etki alanının kırılamaması İran iç politikasının ciddi bir zafiyetini oluşturmaktaydı. Sarayın masraflarının çok olması, Şah'ın lükse düşkünlüğü, savaşlar, Şah'ın Avrupa'yı yakından tanınması ve diplomatik münasebetleri geliştirmek amacıyla gerçekleştirdiği dış seyahatler, alınan vergilerin bir kısmının merkeze gönderilmemesi Şah'ı iç politikada ve dış politikada zorlayan önemli unsurlar arasında yer

bağlantılı olarak, aydınların görüşlerine önem vermiş, iktisadi ve siyasi hayatın modernleştirilmesi taraftarı olmuştur. Fakat Nasreddin Şah, Batı devletleri ile ilgili karşılıklı çıkarlara dayalı ilişki kurma planını hayata geçirememiştir.²⁰⁹

Bu bağlamda, İran'ın XIX. Yüzyıl dış politikası temel şu temellere dayanmıştır: a) Bir gücü, diğer bir güçle dengelemeye çalışmak dönemin İran idaresinin temel motivasyonlarından birini oluşturmuştur. Bir diğer ifade ile İran idaresi bu dönemde muvazene (denge) politikası izlemiştir. Aynı zamanda, denge politikası ile tek bir gücün İran coğrafyasında baskın konumda olmasını engellemeye çalışmıştır. b) Kaçar Şahları ekonomik imtiyazlar vermek suretiyle hem devletin ekonomisini canlı tutmaya çalışmış, hem de imtiyaz verdikleri devlet ile ilişkilerini güçlendirmeye çalışmıştır. c) Bu denge o kadar hassas bir yapı oluşturmuştur ki, üçüncü bir gücün ortaya çıkması, özellikle Britanya ve Rusya'nın İran üzerindeki baskısının azalmasına sebep olabilmekteydi.²¹⁰

Kaçar Hanedanlığının siyasi ve iktisadi yapısı ile geleneksel toplumsal düzenin değişmesine yol açan yabancı güçlerin başında İngiltere ve Rusya Çarlığı gelmektedir.²¹¹ İngiltere ve Rusya Çarlığının İran

---

almaktaydı. Askeri harcamaların da bütçeyi zorlaması İran'ı, Batı dünyası karşısında daha fazla kırılğan hale getirmekteydi. Habibullah Saidinya, Tarih-i Revabit-ı Siyasi, Ektisad-ı İran ve İngilis der Dovre-i Nasiri (Ba Tekiye ber Hovza-i Halic-i Fars), *Fasılname-i Tarih-i Revabit-ı Haric-i Dergisi*, Sayı 21, 2005, s.90

²⁰⁹ Saidinya, a.g.m., s.94

²¹⁰ Ahmad Reşidpor, Revabit-ı İran ve Amerika der Dovre-i Kacar, *Fasılname-i Tarih-i Revabit-ı Haric-i Dergisi*, Sayı 24, 2007, s.1

²¹¹ Fransa'nın da XIX. Yüzyılda Kaçar siyaseti üzerinde etkisi olmuştur. Fakat bu devletin etkisi daha sınırlı olmuştur. Yine de bütüncül bir şekilde konuyu ele almak açısından bu devlet ile Kaçar Hanedanlığı arasındaki ilişkinin genel bir çerçeve içerisinde açıklanması faydalı olacaktır. Fransa, İran'ın da yardımıyla Hindistan ve Uzakoğu'daki sömürge yolları üzerinden Hindistan'ı vurmaya hedeflemiştir. Feth Ali Şah, 1803'te Kafkasya'da Rus saldırısına maruz kalıp yenilince, kendi ordusunun bu düzenli orduya mukavemet edemeyeceğini ve yetiştirilmesi gerektiğini düşünmeye başlamıştır.

Feth Ali Şah, Avrupa'daki askeri harekât ve başarılarıyla dikkatleri üzerine çeken dikkatleri üzerine çeken Napolyon ile ittifak yapmaya ve tecrübesinden faydalanmaya karar vermiştir. Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s.260

İki devlet arasında karşılıklı çıkara dayalı olarak gerçekleşen ilişki 1807 tarihinde resmileşmiştir. Bu tarihte, Finkestain'da İran adına Muhammed Rıza Han Kazvini, Fransa adına ise Hugues-Bernard Maret anlaşmanın yapıldığı şehrin adını taşıyan Finkestain Antlaşması imzalamıştır. Karadeniz, s.262 İran bu antlaşma ile İngiltere- Rusya ittifakına karşı Fransa ile ittifak halinde kalmayı ve İngiltere'ye savaş ilan etmeyi taahhüt etmiştir. Bununla birlikte İran, Fransa'nın askeri sevkیات esnasında İran'ın bütün yollarını kullandırmayı taahhüt etmişti. Hatta Napolyon

coğrafyasında aktif bir şekilde rol alması, hem modern iktisadi yapının hem de modern düşüncelerin İran sahası içinde varlık göstermeye başlamasının önünün açılmasında tarihi bir öneme sahip olmuştur. Hiç kuşkusuz ki bu süreçte, toplumun farklı kesimleriyle olan ilişkisinin de etkisiyle yeni dönemde ulema da modern değerler karşısında kimi zaman muhalefet pozisyonunda yer alarak kimi zaman da destekleyici konumda yer alarak belirleyici bir toplumsal aktör olmuştur. Modern kavramların ve iktisadi ilişkilerin İran sahasına taşınmasında etkili olmuş, Batılı aktörlerin bu sahadaki temel hedeflerini ve faaliyetlerini açıklamak meselenin temelini anlaşılmasında önemli bir yer tutmaktadır.

2.2.2. İngiltere'nin İran Sahası Üzerindeki Siyasi ve İktisadi Etkisi

Kuzeyinde Hazar Denizi'nin bulunması, güneyinde ise Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'nun bulunması İran coğrafyasının, İngiltere ve Rusya arasında bir rekabet alanı olması sonucunu da doğurmuştur.²¹² Özellikle Basra Körfezi ve Hint Okyanusu, İngiltere'nin uluslararası sular üzerindeki hâkimiyeti için büyük öneme sahipti. Nihayetinde, Hint Okyanusu ve Basra (Fars) Körfezi²¹³ İngiltere'nin, Hindistan politikası

---

bu dönemde Osmanlı Devleti ile de temasa geçerek eski sorunları unutup, İngiltere ve Rusya'ya karşı üçlü ittifak yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Karadeniz, a.g.e, s.263 Fransa'nın hesabına göre, Hindistan'a yönelebilecek İran buradaki Fars kültür ve edebiyatının getirmiş olduğu avantajlardan da yararlanarak İngiltere'yi zor duruma düşürebilirdi. Fakat İran ile Fransa arasındaki bu ilişki uzun yıllar sürmedi. Nitekim Fransa 1809 tarihinde, Rusya ile Tilsit Antlaşması'nı imzalamıştır. Karadeniz, a.g.e, s.266 Bu antlaşma neticesinde, Fransa ile İran arasındaki yakın ilişki de sona ermiştir.

²¹² Aynı zamanda bu dönem İran'ın, Rusya ve İngiltere arasında tampon devlet konumunda olduğu bir coğrafya olmuştur. Her ne kadar zihniyet noktasında bir farkları olmasa da, iki güç arasında belli konularda yaklaşım farkları bulunmaktaydı. Bu temel farklar şu şekilde açıklanabilir: İngiltere geleneksel olarak liberal demokrasinin ilkeleri çerçevesinde hareket ederken, Rusya'nın böyle bir önceliği bulunmamaktaydı. İngiltere'nin bu pozisyonu özellikle, Meşrutiyet döneminde kendisine İran toplumu ile yakınlaşma noktasında büyük avantaj sağlamıştır. Rusya ise bu konuda daha muhafazakâr bir pozisyonda kalmıştır. b) İki devlet arasındaki ihtilafların en önemli konularından birini ise Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'nun potansiyel mücadele alanı olması gelmektedir. Dolayısıyla, Basra Körfezi meselesi, Büyük Oyun'un bir parçası olarak nitelendirilmiştir. Amir Mohammad Haji Yousef- Mohammad Mohammadian, *Menaba-i Kudret-i Ectima-i, Sahtar-ı Devlet ve Revabit-ı Harici-i Kacar, Fasilname-i İlm-i Peşuheş-i Daneş-i Siyasi Dergisi*, Cilt4, Sayı1, 2018, s.96

²¹³ Basra Körfezi için Farsça'da Haliç-i Fars (Fars Körfezi) ifadesi kullanılmaktadır. İran'ın Fars Körfezi ifadesini kullanması, bu körfez üzerindeki tarihi ve kültürel temellere dayandığı egemenlik iddiasını vurgulama amacını da taşımaktadır. Bir diğer ifade ile İran bu körfez üzerindeki jeopolitik hedeflerini vurgulamak amacıyla Fars Körfezi ifadesini kullanmaktadır.

açısından büyük öneme sahipti. Ayrıca İngiltere'nin Şark'ı olan Hindistan'ın, İran ile kara sınırına sahip olması da bu devletin önemini İngiltere için önemini daha fazla arttırmaktaydı. Ya Rusya İran sahasında tam hâkimiyet kurabilirse? İşte bu ihtimal İngiltere'nin Hindistan politikaları için tam bir facia olabilirdi.²¹⁴

Aynı zamanda Basra Körfezi ve Hint Okyanusu, İngiltere'nin ticari çıkarları için de hayati öneme sahipti. İngiltere'nin ürünlerini pazarlara daha hızlı bir şekilde ulaştırabilmesi için bu yollara ihtiyacı vardı. Özellikle Hindistan Şark Şirketi açısından, Hint Okyanusu ve Basra Körfezi vazgeçilmez konumdaydı. Aynı zamanda Basra (Fars) Körfezi, Safeviler, Afşar Hanedanlığı ve Zend Hanedanlığı döneminde olduğu gibi, Kaçarlar döneminde de stratejik önemini korumuştur. Özellikle Bender Abbas Limanı, İngiltere'nin Hindistan ile bağlantı sağlanması açısından İngiltere açısından büyük öneme sahip olmuştu. Bu Körfez Kaçarlar öncesinde de İspanya, Portekiz, Hollanda ve Fransa gibi sömürgeci devletler tarafından bir rekabet alanı oluşturmuştur. Britanya İmparatorluğu ise bu sahaya diğer güçlere göre geç bir tarihte girmiş fakat XIX.yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisadi ve siyasi bir güç olarak bölgenin en üstün gücü konumuna gelmiştir. Hatta Britanya bu dönemde Fars Körfezi'nin güvenliğinden sorumlu bir devlet olarak algılanmıştır.²¹⁵

İran sahasına hem coğrafi konumundan hem de önemli önemli bir pazar olmasından dolayı, İngiltere'nin yakından ilgilendiği bir saha olmuştur. Ekonomik açıdan da güçlü olan İngiltere, bu dönemde Kaçar idaresinden de önemli tavizler koparmıştır. İngiltere'nin, İran sahasında ekonomik açıdan etkinliğinin artmasındaki Julius Reuter'e verilen imtiyazlar, bu konuda önemli bir sembol konumunda olmuştur. Nasıreddin Şah'ın 1872'de İngiltere asıllı sermayedar Julius Reuter'e verdiği tütün, yeraltı kaynakları ve diğer millî kaynaklarla ilgili verdiği imtiyaz, İran tüccarlarının ve çiftçilerinin hareket alanlarının daralmasına

²¹⁴ Saidinya, a.g.m, s.98

²¹⁵ Saidinya, a.g.m, s.100

yol açmıştır. Buna benzer, bir diğer önemli imtiyaz ise Lynch Kardeşler şirketine verilmiştir. İran sanayisinininital edilen mallar karşısında rekabet edecek güçte olmaması, üretimin durmasına ve işsizlerin çoğalmasına sebep olmuştur. Nasireddin Şah, Rus tehdidi ve içteki muhalefetin artması üzerine 1873'de imtiyazı lağv etmek zorunda kalmıştı. Ancak, bunun karşılığında yüklü miktarda tazminat ödemesi, İran maliyesinin çökmesine ve dışarıdan borç para alınmasına sebep olmuştu. Reuter imtiyazının sıkıntısı ortada iken 1890'da tekrar tütün satış imtiyazınınelli yılığına Gerald Talbot'a verilmesi, tütün ile uğraşan halkın sıkıntıya girmesine sebep olmuştur.1890'daki tütün imtiyazı, malî bakımdan büyük bir zarar, içtimaî bakımdan harap edici bir etki ve siyasî bakımdan bağımsızlığın zedelenmesi gibi ağır sonuçlar doğurmuş, tütün ticaretinin İngiliz şirketlerinin tekeline girmesiyle bu sahada çalışan 200.000 kişi mağdur olmuştur. Anlaşmanın 1892 tarihinde tek taraflı iptali İngiltere'nin itibarını sarsmışsada esas sarsıntı İran halkı arasında olmuştur. Halk, idare ile karşı karşıya geldikten sonra devlete olan güvenini kaybetmiştir.²¹⁶Ayrıca, 1889 tarihinde, İran'da kurmuş olduğu "*Bank-ı Şahinşahi*" aracılığıyla da, Kaçar Devleti'nin iktisadi yapısı üzerinde etkili olmuştur. Örnek olarak, Muzafereddun Şah döneminde bu bankadan %9 faizle 700.000 İngiliz Lirası borç alınmıştı.²¹⁷

2.2.3. Rusya'nın, İran Sahası Üzerindeki Siyasi ve İktisadi Etkisi

Rusya'nın, İran sahası ile ilgisi daha çok ülkenin kuzey bölgesi ile bağlantılı olmuştur. XIX. yüzyıldan itibaren Rusya, özellikle bu ülkenin kuzey bölgesi ile alakadar olmuştur. Rusya'nın, İran'ın kuzeyinde etkili olması, bu ülkenin kuzeyinin Rus işgaline girmesi ile sonuçlanmıştır. İran'ın kuzeyinde hâkim olan, Rus Çarlığı ülkenin geri kalanında da hâkimiyet kurma potansiyelini güçlendirmiştir. 1812 Türkmençayı ve

²¹⁶ Yılmaz Karadeniz, II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906), *Bilgi Dergisi*, Sayı 47,2008, s.201

²¹⁷ Osman Karacan, "1906 İran Meşrutiyeti", Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya, 2013, s.42

1813 Gülistan Antlaşmaları, İran'ın kuzeyine denk gelen Hazar Denizi bölgesinde, Rusya'nın hâkimiyet kurmasını kurumsallaşmasını sağlamıştır. Rusya'nın bölgedeki hâkimiyeti, İran'ın bu coğrafyasında yaşayan topluluklar için olumlu etkiler de bırakmıştır. Rusya ile artan ticaret ve bu devletin üretim alanında getirdiği yenilikler ve sermaye halkın refah seviyesinin artmasına katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla, Rusya'nın hâkimiyetinin ortaya çıktığı bu bölgede bulunan köyler ve şehirlerde iktisadi faaliyetlerde yaşanan canlılık, rekabete kapalı ve köhnemiş bir üretim tarzına sahip olan İran'dan farklı bir ekonomik görünüm ortaya çıkartmıştır. Rus, Rum ve Ermeni tüccarlar ile gerçekleşen ticari faaliyetler, bölge halkının Batı'nın düşünce sistemini daha yakından tanımasını da sağlamıştır.²¹⁸ Nitekim İran sahasına Batı'nın yeni kavramlarının girmesinde ve Meşrutiyet sürecine giden yolda halkın siyasi taleplerinin ortaya çıkmasında, Rusya'dan gelen fikirlerin bölge halkı arasında yayılması oldukça etkili olmuştur.²¹⁹

İran'ı kuzeyi, Rusya'nın zirai faaliyetleri açısından verimli bir bölge konumunda olmuştur. XIX. yüzyılda, Gürkan bölgesi artık Rus tüccarlarının ve sanayicilerinin etkili olduğu önemli bir pazar ve üretim bölgesi olmuştur. Bir diğer ifade ile bu bölge yerel olmaktan çıkıp, uluslararası bir niteliğe bürünmüştür. Gülistan bölgesinde özellikle; ipek, pirinç, balık, kenevir, zeytin üretiminde ve orman ürünleri üretiminde büyük bir artış yaşanmıştır. Rusya açısından özellikle, Gilan eyaletinden Mazenderan eyaletine giden yol ipek ticareti açısından büyük öneme sahipti. Gilan eyaletinde bulunan Hazar Denizi kıyısında bir liman şehri olan zira bu yol, Bender Enzeli şehri, bu bölgede üretilen ipeğin Batı devletlerine ulaştırılması açısından büyük öneme sahipti. Bu yol aynı zamanda, Güney Kafkasya yönüne ipeğin ulaştırılması açısından büyük önem arz etmekteydi.²²⁰

²¹⁸ Abbas Seyyid- Ali Piranşahi, Peyamdah-i Ectima-i ve Siyasi-i Nufuz-ı Rusya der Serzeminha-i Şimal-i İran (Miyane-i Kurnha-i XIX. ve 20. Miladi), *Tovsie-i Ectima Dergisi*, Sayı 20, 2018, s.201

²¹⁹ Karadeniz, a.g.m, s.201-202

²²⁰ Piranşahi, a.g.m, s.202

Rusya'nın hâkimiyeti alanında bulunan bu yola Kaçar Devleti'nin yönetenlerin de büyük önem vermesine yol açmıştır. Zira Rus sefirleri ile Kaçar Devlet'inin şahları olan Nasireddin Şah ve Muzaferreddun Şah sık sık bu yolun üzerinde bulunan şehirleri ziyaret etmişlerdir. Fakat ticari canlılık beraberinde ciddi bir sıkıntı getirmişti: Veba. Fransız tüccarların, bu yola ilgi göstermesi 1890'lı yıllarda bu hastalığın Kuzey İran'da yayılmasına sebep olmuştu.

1847 tarihi, Rusya'nın Hazar Denizi'nin güneyine denk gelen, İran'ın kuzey bölgesinde iktisadi, siyasi ve sosyolojik üstünlük sağlaması konusunda tarihi bir dönemeç olmuştur. Rusya vatandaşı olan Ermeni kökenli Lianazov, bu bölgede avcılık faaliyetlerinde bulunabilmek amacıyla imtiyaz elde etmişti.²²¹ Bu imtiyaz bölgedeki, Rus imtiyazının da önünü açmıştı. Lianazov'un elde ettiği bu imtiyaz neticesinde, Bakü ve Lezenderan şehirlerine bağlı köyler de yaşayanlar da istihdam olanağı elde etmişlerdi. Bu durum bölgede doğal olarak, Rus ve Ermeni nüfuzun da artmasına yol açmıştı. Bu imtiyaz Rusya'nın; ekonomik, siyasi ve kültürel etkisinin bölgede yayılması açısından da başlangıç noktasını oluşturmuştur.²²² Rus ve Avrupalı tüccarların bu bölgedeki faaliyetleri, Batı kültürünün de bu ticaret yolu üzerinde bulunan İran'ın bölgelerinde tanınması sonucunu da ortaya çıkartmıştır. Batı kültürünün, bu bölgede yayılmasında sefirlerin faaliyetleri ise ayrıca önem taşımıştır. Özellikle ipeğin değerli bir madde olması, pek çok Rus, Ermeni, Rum ve Fransız tüccarların bölge halkı ile iç içe geçmiş olması

²²¹ Bu dönemde Rusya'da, Kaçar Devleti'nin zayıf iktisadi yapısından istifade ederek birtakım önemli ekonomik imtiyazlar elde etmiştir. 1862 tarihinde Tahran-İsfahan- Buşehir ve 1868'de Culfa-Tebriz- telgraf hatlarının yapımı, 1869'da Rus Liyanazova'nın balık avlama izni alması, 1872'de demiryolu inşası, ormanlardan yararlanma ile altın ve gümüş ile değerli taşlar hariç madenleri çıkartma yetkisini elde etmek Rusların bu yüzyılda elde etmiş olduğu önemli kazanımları arasında yer almıştır. Ruslar, 1872 tarihinde sigorta ve taşımacılık alanlarında imtiyaz elde etmiş, ayrıca 1888'de kuzey bölgede balık avlama hakkını elde etmişlerdir. Karacan, a.g.e., 2013, s.39 Ayrıca Ruslar da 1890 tarihinde Polikov vasıtasıyla "*Bank-ı İstikrazi*" isimli bir banka kurarak İran üzerinde ekonomi ve siyaset alanlarında Rusya Çarlığı'nın nüfuzunun artmasını sağlamışlardır. Örnek olarak, 1900 tarihinde Rusya'dan 22,5 milyon rublelik bir borç alınmıştır. Bu borç % 5 faizle alınmıştı ve zamanında ödenemediği için katlanarak artmıştır. Karacan, a.g.e., s.41

²²² Seyyid-Piranşahi, Piranşahi, a.g.m., s.204

yeni fikirlerin ve kavramların da İran sahasına taşınmasını sağlamıştır.

223

2.3 EMPERYALİST NÜFUZ ve İRAN TOPLUMU

İran sahasında Batı'nın etkisi, XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere ve Rusya arasındaki ekonomik rekabetin bu coğrafyaya yansımalarıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Batı'nın İran sahasına nüfuz etmesi ekonomi temelli sınıfların sadece merkezi idare ile olan geleneksel ilişkiyi kırmamış, aynı zamanda bu sınıfların İran'ın yeni aktörleri ile ilişki kurma zeminini de sağlamıştır. Bu durum her zaman İran toplumu açısından negatif yönde olmamıştır. Batılı tüccarlar ile ticari ilişki kurmuş olan zanaatkâr ve toprak sahiplerinin bir kısmının refah seviyesinin artmasına katkıda bulunmuştur. Örnek olarak, Avrupa tüccarlarının pamuk ve kenevire yönelik talepleri bu ürünlerin üretimi ile uğraşan sınıfın göreceli olarak maddi durumunun iyileşmesine katkıda bulunmuştur. Kaçar Hanedanlığı'nın zayıf idari yapısı da bu sınıfların, Batı ile daha rahat bir zeminde ilişki geliştirmesinin de yolunu açmıştır.

224

Bu bağlamda, Batı Dünyası'nın ekonomik etkisinin farklı sınıflar üzerindeki ilişkisini incelemek konunun daha sağlıklı bir şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır.

Kaçar döneminde İran toplumunun büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler, toprak ağalarının güdümünde yaşamlarını sürdürmekteydiler. Bu sınıfın, devlet idaresi ile ilişkisi daha sınırlı olmuştur. Bununla birlikte, devletin özellikle ekonominin daha fazla bozulduğu XIX. Yüzyılda vergileri arttırması ve mültezimlerin de bu oranlarla oynama serbestisine sahip olması köylülerin ekonomik durumunun daha kötüye gitmesine sebep olmuştu. Bu süreçte, Avrupa tüccarlarının özellikle pamuğa ve afyona yönelik güçlü bir taleplerinin olması, en azından

²²³ Seyyid-Piraşahi, a.g.m., s.205

²²⁴ Yousef ve Mohammadian, a.g.e., s.77

köylülerin vergi borçlarını görece daha rahat ödemelerini ve kısmi olarak refah seviyelerinin artmasını sağlamıştır.²²⁵

Geleneksel ekonomik yapı içerisinde, Kaçar idaresinden toprak sahibi olma imtiyazı elde etmiş olan bu sınıf vergi vermek ve tarımsal üretimin istikrarını sağlamak suretiyle ekonomi alanında büyük bir öneme sahipti. Maddi güce sahip olan ve buldukları bölgenin ileri gelen ailelerinin yanı sıra ulema toprak sahiplerini oluşturmaktaydı. Bu sınıf, köylünün ürettiği tüketim fazlası ürünü de almak suretiyle tarım pazarında gelirini arttırmaktaydı. Bununla birlikte, tarımsal ürünlerin fiyatlarının belirlenmesinde de toprak sahipleri belirleyici olmaktaydı.²²⁶ İran pazarına yeni alıcısı konumunda bulunan Avrupalı tüccarlar, toprak sahipleri açısından hem bir avantaj hem de bir dezavantaj oluşturmuştur. Avrupalı tüccarların toprak sahipleri ve tüccarlarla kurmuş olduğu ilişki, İran tarım ürünlerinin yurtdışı pazarına ihraç edilmesi sonucunu da doğurmuştur. Bu durum, toprak sahiplerinin ve tüccarların gelirinde de bir artış olmasını sağlamıştı. Buna karşın, Avrupalı tüccarların elde etmiş olduğu imtiyazlar ve güçlü bir sermayeye sahip olmaları toprak sahiplerinin rekabet edememesine yol açmıştır. Nihayetinde, toprak sahiplerinin getirilen kısıtlamalar ve imtiyazlar karşısında ciddi gelir kaybına uğraması bu sınıfın, Kaçar idaresine ve Batı Devletleri'ne karşı büyük bir tepki neden olmuştur.

Tüccarlar da bu dönem dâhilinde kazanç sağlamakla birlikte çok ciddi darbe almıştır. Geleneksel ekonomik yapı içerisinde tüccarlar, iç pazar yönelik tarım ve hayvansal ürünlerinin satımı ve başta tekstil ürünleri olmak üzere zanaat yapımı ürünlerin ticaretiyle uğraşmaktaydılar.²²⁷ Avrupalı tüccarların İran sahasında faaliyet göstermeleriyle birlikte, İran yapımı ürünlerin Osmanlı Devleti, Rusya Çarlığı, Afganistan ve Türkistan sahalarına ihracının da yolunu açmıştır.

²²⁵ Yousef ve Mohammadian,a.g.e., s.80

²²⁶ Yousef ve Mohammadian,a.g.e., s.81

²²⁷ Yousef - Mohammadian,a.g.e., s.82

Fakat bu değişim, İnan tüccarlarının kazancını da doğal olarak olumsuz yönde etkilemiş ve elde edilen kazanç kısa süre de telafisi mümkün olmayan zararlara yol açmıştır. 1850'li yıllarda İnan ticaretinde İngilizlerin etkinliği bariz bir şekilde artmışken, 1880'li yıllarda Rusların, İngiliz tüccarları dengeleme başarısı göstermiştir. Avrupa'nın ucuza imal ettiği makine üretimi ürünleri karşısında, aynı dinamizmle üretilen gerçekleştiremeyen İnan zanaat ürünleri rekabet edememiş ve İnan pazarı daha ucuz ve kaliteli olan Avrupa mallarına esir duruma düşmüştür.²²⁸

Ayrıca Batılı tüccarlar, Kaçar Hanedanlığının İngiltere, Rusya ve Fransa gibi devletlerin ekonomik yardımına ihtiyaç duyması nedeniyle vergi avantajı da elde edebilmişlerdir. Aynı zamanda, Batılı tüccarlar fiyatlar üzerinde de spekülasyon yapabilmekteydiler. rnek olarak, 1895 ile 1905 tarihleri arasında Avrupalı tüccarların yapmış olduğu spekülasyonlar neticesinde, buğday fiyatı altı kat artmıştı ki, bu durum doğal olarak tüccarların hayatını zorlaştırmıştı.²²⁹

Avrupa'nın iktisadi olarak İnan pazarına nüfuz ettiği dönemde, zanaatkârlar ülkenin değişik bölgelerinde elbise üretimi, halı dokumacılığı, silah üretimi, at koşum ürünleri, cam ürünü üreticiliği, deri üretimi ve demirden veya gümüş gibi başka materyallerden elde edilen ürünlerin yapımı işleriyle uğraşmaktaydılar.

Avrupa'nın, İnan sahasına iktisadi alanda nüfuz ettiği dönemden itibaren tüccarlar gibi zanaatkârlar da rekabet edememiş ve çalışma alanlarında daralmalar görülmüştür. rnek olarak, 1849-50 tarihleri arasında Kaşan'da 8.000 civarında olan ipek dokuma tezghının 80 civarına düştüğü gözlemlenmiştir. Buna benzer bir durum İsfahan'da da gözlemlenmiştir.²³⁰ Kaçar döneminin önemli ticaret ve üretim merkezlerinden biri olan İsfahan'da 21 adet olan lonca sayısı, 1870'lerde 17'ye düşmüştü. Bu dönemde sadece el yapımı halı retimi,

²²⁸ Yousef- Mohammadian, a.g.e., s.83

²²⁹ Yousef - Mohammadian, a.g.e., s.85

²³⁰ Yousef - Mohammadian, a.g.e., s.88

deri üretimi, kına üretimi ve perde üretimi ile afyon ticareti gibi alanlarda ciddi üretim düşüşleri yaşanmamıştı.

Şehir ile kasabalarda yaşayan ve genel nüfuza oranı düşük olan işçi sınıfı özellikle, Batı'nın ekonomik nüfuzu neticesinde belirgin hale gelmişti. (s.89) İşçilerin bir kısmı ise, Rusya Çarlığı, Osmanlı Devleti, Basra Körfezi ile Hindistan'a çalışmak amacıyla göç etmişlerdi. Özellikle, Rusya Çarlığına giden işçiler bu coğrafyada sosyalist fikirler ile tanışmış ve bu fikirlerin İran sahasına taşınmasında etkili olmuşlardır. Yeni fikirler ile tanışan işçiler de, Meşrutiyet Dönemi'ne giden süreçte önemli rol oynamışlardır.

2.4. BATI TARZI EĞİTİM ve ULEMA

İran'ın Batı eğitim sistemi ile tanışması, Avrupa'ya giden öğrenciler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. İran'da Batı tarzında eğitim veren kurumların açılmasında, Osmanlı Devleti ve Mısır örneğinde olduğu gibi, yurtdışına giden öğrenciler ilk adımı atmışlardır.²³¹

Devlet desteği ile Avrupa'ya giden öğrencileri üç dönemde inceleyebiliriz. İranlı öğrencilerin, Avrupa'ya gittiği ilk dönem 1811-1815 tarihlerini kapsamaktadır. İkinci dönem 1845-1847 tarihlerini kapsamaktadır. Üçüncü dönem ise, Nasıreddin Şah'ın idaresine denk gelen 1848-1896 tarihlerini kapsamaktadır. Eğitim almak amacıyla devlet desteği ile yurtdışına giden öğrencilerin yanı sıra, elit ailelerin eğitim almaları amacıyla yurtdışına gönderdikleri çocukları da bulunmaktaydı. Öğrencilerin eğitim aldıkları alanların belirlenmesinde devlet yetkilileri etkili olmaktadır. Askeri konularda alınan eğitim, mühendislik eğitimi ve matematik eğitimi bu dönemde giden öğrencilerin ekseriyetinin eğitim aldığı bölümler olmuştur. Ayrıca, askeri alandaki ihtiyacın da etkisiyle, tıp eğitimi de en çok tercih edilen alanlar arasında yer almıştır. Sosyal bilimler alanında eğitim alan öğrenciler ise azınlıkta kalmıştır. Yurtdışında eğitim alan öğrenciler, ülkeye

²³¹ Amirhosseini Seif Zahra, "Socio-Political Change and Development in Iran: Reza Shah and the Shii Hierarchy", Doktora Tezi, London School of Economics, 2002, s.136

dönüşlerinde prestijli bir konumda olmuşlardır. Elit ailelerin çocuklarını yurtdışına göndermesinde bu düşünce de etkili olmuştur. Yurtdışına giden öğrenciler özellikle Fransa ve Avusturya'yı tercih etmişlerdir.

Avrupa'da eğitim alan öğrenciler, aynı zamanda eğitim aldıkları alanlarda edindikleri bilgilerin yanında, farklı konularda da bilgi ve tecrübe sahibi olmuşlardır. Ülkeye dönen öğrenciler ülkenin; siyasi, sosyal ve ekonomik yapısına eleştirel bir yaklaşım getiren ve modernleşmeyi temel alan fikirlerin İran sahasında tanınmasında etki sahibi olmuşlardır. Bir diğer ifade ile Meşrutiyet Devrimi ile taçlandırılmış olan liberal ve reformist hareketlerde de Avrupa'da öğrenim görmüş öğrenciler öncü konumda olmuşlardır. Her ne kadar büyük kitleleri harekete geçirme noktasında yetersiz kalsalar da, idarecilerin reform yapmaları ve elitlerin bilinç seviyelerinin yükselmesinde anahtar konumda olmuşlardır.²³²

Fakat İran toplumunun kurumsal anlamda, Batı eğitim sistemi ile tanışması Tahran'da kurulmuş olan Darülfünun (1851) ile misyonerlerin muhtelif şehirlerde kurmuş olduğu okullar vasıtasıyla olmuştur. Özellikle, Darülfünun, Batı eğitim müfredatının İran idaresi tarafından resmi olarak tanınması açısından sembolik bir öneme sahiptir.

2.4.1 Darülfünun

Darülfünun'un kurulmasında Nasıreddin Şah'ın reformcu veziri olan ve Emir Kebir lakabıyla tanınan Mirza Taki Han'ın (ö.1852) düşünce ve girişimleri son derece etkili olmuştur. Mirza Taki Han iki motivasyon temelinde bu kurumun gerekli olduğu düşüncesini savunmuştur. Öncelikle Emir Kebir, Kaçar Devleti'nin idaresinin çevre üzerinde gücünün artmasında bu kurumu önemli bir araç olarak algılamıştır. Ayrıca, Darülfünun'un kurulması Emir Kebir açısından Batı'nın, İran sahasında etkisinin kırılması bakımından da önemli bir işlevi

---

²³² Amirhosseini, a.g.e., s.137

yerine getirecekti. Doğal olarak Darülfünun'un kurulması İran'ın, Batı Dünyası karşısında kendine olan güveninin artmasını da sağlayacaktı.²³³

Batı etkisinin kırılması Kaçar idaresi ve toplumu açısından o kadar önemliydi ki, dönemin Britanyalı diplomat olan ve ülkesinin İran politikasından sorumlu olan Robert Grant Watson'da (ö.1892) Mirza Taki Han'ın reform projelerini adaletle dayalı güçlü bir devlet mekanizması kurma çabaları olarak nitelemiştir.²³⁴

Darülfünun'un kuruluşunda 1845 tarihinde İstanbul'da açılmış olan kurumun ismi ve müfredatı örnek alınmıştır. Darülfünun'un açılması, İran'ın resmî olarak Batı eğitim modelini kurumsal açıdan kabul etmesi açısından tarihi ve sembolik öneme sahiptir. Emir Kebir bu kurumun açılmasında Batı'nın, İran'ın içişlerine karşımamasını engelleyecek önlemler de almaya çalışmıştı. Bu doğrultuda Emir Kebir; Britanya İmparatorluğu, Rusya'nın ve Fransa'nın İran sahasındaki etkisinin artmasını engellemek amacıyla Avusturya'dan öğretim üyeleri getirmiştir. Hatta 10 Ağustos 1851 tarihinde, bu devletten gelen hocalarla devletin içişlerine karışmamaları konusunda bir anlaşma imzalamıştı. Darülfünun'un öğretim üyesi kadrosu sadece Avusturyalı uzmanlardan oluşmamaktaydı. Bu hocaların yanında, Muhammed Şah döneminde Avrupa'ya gönderilmiş olan öğrencilerin bir kısmı da bu kurumda ders vermişlerdir. Avusturyalı hocaların ortaya çıkarttığı mesele siyasi açıdan olmamıştı. Fakat bu devletten gelen hocalarla birlikte dil meselesi ortaya çıkmıştı. Avusturyalı hocalar Farsça bilmiyordu, İran'da ise yeterli sayıda Almanca bilen tercüman yoktu. Orta bir yol bulmak suretiyle, Fransızca eğitim dili olarak kabul edilmişti. Böylece, Darülfünun'a gelen öğrenciler bu dili öğrenmekle yükümlü olmuşlardı. Bu kurumda okutulan kitapları ise, Avrupa'da basılmış ve Farsça'ya çevrilmiş eserler oluşturmaktaydı.²³⁵

28 Ekim 1851 tarihinde açılmış olan Darülfünun, tarihsel açıdan dört önemli sonucu ortaya çıkartmıştır: 1) Darülfünun, İran idaresinin de tercihiyle, Batı'nın modern eğitim anlayışını temel almıştır. Bu kurumun açılması ulemanın da

²³³ Ringer Mary Monica, "Education and Reform in Qajar Iran", Doktora Tezi, University of California, Los Angeles, 1998, s.117

²³⁴ Ringer, a.g.e., s. 118

²³⁵ Ringer, a.g.e., s.119

eğitim üzerindeki geleneksel etkisinin kırılması açısından kilometre taşı olmuştur. 2) Darülfünun, eğitimde modern anlamda uzmanlaşmanın önünü açmıştır. Aynı zamanda burada eğitim alan öğrenciler, Batı kültürü ve dillerini de öğrenmişlerdir. 3) Burada öğrenim gören öğrenciler, hem yeni tanıştıkları fikirlerin İran coğrafyasında kökleşmesinde hem de Batı eğitim modelini temel alan yeni okulların açılmasında başat rol oynamışlardır. Darülfünun mezunları, tercümeleri ve eleştirel yazılarıyla sosyal ve siyasal dönüşümde aktif çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Bu yazıların bir kısmı birkaç binlik tirajı bulunan gazetelerde de yer bulmuştur. 4) Darülfünun, Batı'nın edebi ve akademik çalışmalarının tercüme edilmesinde de önemli bir merkez olmuştur.²³⁶

Darülfünun'a yönelik ilk tepki- tahmin edileceği üzere- ulemadan gelmiştir. Her şeyden önce modern zamanın konuları temelinde öğretim veren böyle bir kurumun fiiliyata geçmesi, ulemanın eğitim sahasındaki nüfuzunu azaltmaktaydı. Doğal olarak, bu kurum dini eğitimi temel almamaktaydı ve müfredat alanındaki bu değişim, ulemanın eğitimden dışlanması anlamına gelmekteydi. Zaten, bu kurumun temel hedeflerinden biri de ulemayı eğitim çalışmalarında pasifize etmek fikriydi.²³⁷ Bununla birlikte ulema bu kurumların Batı kültürünü, İran sahasına taşınmasında etkili bir araç olduğunu düşünmüşlerdir. Dolayısıyla, modern eğitim kurumlarının Batı kültürünün taşıyıcısı konumunda olması fikri temelinde, İslam'a zarar veren bir faktör olduğu düşüncesi ulemanın bu kurumlara karşı çıkmasının temel motivasyonunu oluşturmuştur. Ulema bu kurumları, öğrencileri İslamiyet'ten uzaklaştırmak ve Batı'nın emperyalist hedeflerini İran coğrafyasında gerçekleştiren bir araç olmakla suçlamıştır. Din adamları, ayrıca Batı'da öğrenim görmüş olan öğrencileri ve Batı'nın eğitim anlayışını temel alan kurumlarında eğitimini tamamlamış olanların, Kaçar Devleti'nin ekonomi ve idari alanlardaki problemlerini çözme konusunda yetersiz kaldıklarını, hatta mevcut

²³⁶ Amirhosseini, a.g.e., s.138

²³⁷ Ringer, a.g.e., s.138

idari yapının var olan statüsünü (stausquo) devam ettirdiği görüşünü savunmuşlardır.²³⁸

Darülfünun'un açılması ile devletin eğitim politikasında kökten bir anlayış değişimi olmuştur. Tarihte ilk defa devlet, ulemanın hegemonya kurduğu eğitim alanında etkili olmuş ve eğitim kurumunu kontrol eden bir mekanizma durumuna gelmiştir. Dolayısıyla, güç dengesinin değişmesinde eğitim alanında gerçekleştirilen reformlar önemli bir sembol konumunda olmuştur.²³⁹

2.4.2 Misyonerlerin Eğitim Faaliyetleri

28 Ekim 1851 tarihinde açılmış olan Darülfünun'un, yanı sıra misyoner okulları da Batı eğitim modelinin ve fikirlerinin İran sahasına taşınmasında büyük bir etkiye sahip olmuştur. Geleneksel eğitim anlayışının tersi bir eğitim metoduna sahip olan bu okullar da doğal olarak ulema tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır. Zira bu okullar, matematik, biyoloji ve yabancı dil eğitimi gibi alanlara önem verirken, dinin eğitim içerisindeki ağırlığı yok denecek kadar azalmıştı.

Misyonerler İran sahası içinde yer alan aşiretler, dini azınlıklar ve merkezi idarenin temsilcileri ile yakın ilişki içinde olmaya çalışmışlar ve İran'ın içişlerine karışma fırsatı da elde etmişlerdir. Misyonerler, Şii nüfuz ile ilişkilerini denge siyaseti çerçevesinde yürütmüşlerdir. Eğer Kaçar idaresi güçlü bir dönemindeyse misyonerler Şii hak ile daha sınırlı bir şekilde ilgilenmişlerdir,

²³⁸ Şüphesiz Darülfünun'a yönelik tepkiler sadece ulema sınıfından gelmemiştir. Emir Kebir'e muhalefet eden ve reformlarını desteklemeyen idareciler açısından Darülfünun'a karşı çıkmak önemli bir sembol olmuştur. Bu muhalefet, kendini Mirza Taki Han'dan sonra vezirlik görevine getirilmiş olan Mirza Aga Nuri döneminde somut bir şekilde kendini göstermeyi başarmıştı. Mirza Aga Nuri, burada görev yapan Avrupa uyruklu öğretim üyelerinin, o dönem dâhilinde Kaçar Hanedanlığı sınırları içinde bulunan diğer Avrupalılarla yakın ilişki içinde olmaları Mirza Aga Nuri'nin tepkisini çekmekteydi. Bu vezire göre, yabancı öğretim üyeleri, kalacak yer ve yiyecek ihtiyaçlarını, Avrupa'dan gelmiş olan tüccar gibi gruplardan temin etmekteydiler. Vezir'in karşı çıkışındaki bir diğer noktayı da benzer bir eleştiri oluşturmaktaydı. Mirza Aga Nuri'nin, Britanya'nın temsilcisi olan Kolonel Justin Sheil'in bu kurumda çalışan hocalar ile yakın ilişki içinde olduğunu iddia etmekteydi. Her ne kadar Darülfünun'un yabancı hocaları Avusturya'ya mensup olsa da, Britanya'nın bu kurumdan elini eteğini çekmediği düşüncesi bir hayli kuvvetliydi. Hatta Şah'ın, Mirza Aga Nuri'nin bu kurumun kapatılması yönündeki önerilerini ciddiye aldığı dönemde, bu kurumun kapatılmasına Kolonel Shiel'in karşı çıkması bu görüşü bir hayli kuvvetlendirmiştir. Kuruma karşı çıkan bir diğer kesimi ise çocuklarının özel ders almaları suretiyle daha iyi eğitileceklerini düşünen dönemin soyluları oluşturmuştur. Bununla birlikte Darülfünun'a karşı çıkanlar bu kurumun Batı'nın İran toplumu açısından tehlike arz eden fikirleri öğrencilere aşıladığını iddia etmişlerdir. Amirhosseini, a.g.e., s.147

²³⁹ Ringer, a.g.e., s. 140

merkezi idarenin zayıfladığı dönemlerde ise bu nüfus ile ilişkilerini derinleştirmenin yollarını aramışlardır. Fakat misyonerler öncelikle dini açıdan daha yakın oldukları Nasturiler (Asuriler) ve Ermeniler ile ilişki kurmayı tercih etmişlerdir. Ayrıca Yahudiler ile ilişkileri geliştirme siyaseti de misyonerlerin öncelikleri arasında yer almıştır.²⁴⁰

Fakat XIX. yüzyılda misyonerler merkezi idarenin zayıf olmasının da etkisiyle, Şii nüfus ile ilişkilerini göreceli bir şekilde daha uygun bir zemin içinde ilişkilerini sürdürebilmiştir. Özellikle daha rahat hareket edebildikleri ve yarı otonom konumunda bulunan kuzeybatı bölgesi, bu grubun faaliyetleri için oldukça uygun bir coğrafyayı ifade etmekteydi. Fakat İran coğrafyasının güneyinde de yoğun bir şekilde misyonerlik faaliyetleri gerçekleştirildiği görülmüştür. Misyonerlerin eğitim faaliyetleri başta olmak üzere, İran toplumu üzerinde ortaya çıkan etkisi, Rıza Şah'ın merkezileşmeye önem veren politikaları neticesinde kırılabildiği.²⁴¹ Okulların ve hastahanelerin etkili bir araç olarak kullanıldığı misyonerlik faaliyetlerinde hayırseverlik, dürüstlük ve çalışkan olmak gibi insani öğeler ön planda tutulmuştur. Kendilerini geri kalmış olan bölgelere, modern uygarlığın taşıyıcısı konumunda gören misyonerler okullar vasıtasıyla toplumları Evanjelist anlayış çerçevesinde dönüştürmeyi hedeflemişlerdir.²⁴²

İran özelinde, Fars toplumunun Aryan kökenine dayanması misyonerler tarafından bu coğrafyada faaliyet alanının genişlemesinde önemli bir araç olarak algılanmıştır. Özellikle Amerikalı misyonerler, İran halkını tarihsel kökenlerinden dolayı kardeş toplum olarak algılamışlardır.²⁴³ Sosyal Darwinist bir anlayış çerçevesinde İran halkının sorunu etnik kökeninden kaynaklanmamaktaydı. Misyonerlere göre, İran toplumunun sıkıntısı dini

²⁴⁰ Ahmad Mansoori, "Evangelizing the Orient: American missionaries in Iran, 1834-1934", Doktora Tezi, Ball State University, Indiana 1986, s.6

²⁴¹ Mansoori, a.g.e., s. 9

²⁴² Mansoori, a.g.e., s. 10

²⁴³ Misyonerlik faaliyetlerinin İran sahasında XIX. yüzyılda başladığı düşüncesini öne sürmek eksik bir değerlendirme olacaktır. İran sahasında misyonerlik faaliyetlerinin ilk örnekleri XVI. yüzyılda Portekizli Katoliklerin faaliyetleri oluşturmuştur. Bu misyonerler, özellikle Nasturilerin ve Ermenilerin, Katolik mezhebini benimsetme faaliyetleri yürütmüşlerdir. İlk Protestan misyonerlik faaliyetlerinin başlangıç noktasını ise Moravyan Kilisesi'ne mensup olan iki Alman'ın 1747 tarihinde, Kaçar Devleti'ne gelmesi oluşturmuştur. Protestanlık mezhebine bağlı olan İngiliz Kilise Misyonerlik topluluğunun mensubu olan Henry Martyn 1811 tarihinde, Hindistan'dan bu devlete gelmiş ve Yeni Ahit'in Farsça'ya çevrilmesi hususunda etkinlik göstermiştir. Davis Mark Matthew, "American Missionaries in Iran 1890-1940", The Ohio State University, Doktora Tezi, 2001, s.61

inançtan kaynaklanmaktaydı ve bu sıkıntı eğitim vasıtasıyla giderilebilirdi. Eğitim kurumları vasıtasıyla İran halkı, Batı'nın teknolojisini ve rasyonel düşüncesini kavrayabilir ve böylece düz bir gelişim çizgisi içinde ilerleyebilirdi. Bu düşünce, İran sahasındaki misyonerlik faaliyetlerinin nüvesini oluşturmuştur.²⁴⁴

İngiliz misyonerlik hareketi faaliyetleri çerçevesinde, Kilise Misyonerlik Topluluğu eğitim ve sağlık alanlarında en etkili misyonerlik grubunu oluşturmuştur. Bu örgüt faaliyetlerini, özellikle İran coğrafyasının güney bölümünde yoğunlaştırmıştı. Bu yapı, merkezini 1869 tarihinde İsfahan şehrinde kurumsallaştırmıştır. Bir diğer önemli İngiliz misyoner grubu olan Steward Memorial College; Tahran, Şiraz, Yezd ve Kirman şehirlerinde eğitim faaliyetlerini yoğunlaştırmıştı. London Society for Jews isimli misyonerlik grubu ise Hamedan, İsfahan ve Yezd şehirlerinde faaliyet göstermiştir. Bu topluluk aynı zamanda, Tahran'da kız ve erkek öğrenciler için bir de okul açmıştı.²⁴⁵

1840 tarihinde, Fransa ise Lazaristler aracılığıyla Urumiye şehrinde misyonerlik faaliyetlerini kurumsallaştırmaya başlamıştı. Fakat Fransa'nın misyonerlik faaliyetleri bu şehir ile sınırlı kalmamıştı. Lazaristler, Tahran'da 1862 tarihinde St. Lui isimli okulu kurmuşlardır. Bu okula kaydettikleri, 15 öğrencinin yarısı Müslüman ailelere mensuptular. Fakat Müslüman öğrenciler, okulun dini eğitiminden muaf tutulmuşlardır. 1867 tarihinde St. Joseph isimli okulu açarak, İran'da misyonerlik faaliyetlerini derinleştirme noktasında önemli adımlar atmışlardır. 1866 tarihinden itibaren St. Vincent-de-Paul örgütü, İran'ın muhtelif şehirlerinde okullar açmaya başlamıştı. Beş yıl süren eğitimi başarıyla tamamlayan öğrenciler, Fransız ilköğrenim temsilcisine denk gelen diploma almışlardır. Bu okulun açılmasını takip eden iki sene içerisinde ise Fransız Katolikler; Tahran, İsfahan, Urumiye ve Tebriz şehirlerinde kızların eğitim alabileceği okullar açmışlardır. Sadece, Urumiye şehrindeki kız okulunda 150 öğrencinin eğitim gördüğü kaydedilmiştir. Bir diğer misyonerlik örgütü olan Alians-de-France, 1900 tarihinde Tahran'da bir misyonerlik okulu açmıştı.

²⁴⁴ Mansoori, a.g.e., s.13

²⁴⁵ Mansoor Solemanai, "The Educational Impact Of American Church Missionaries On The Educational Programs Of Iran (1834-1925 C.E.)", Doktora Tezi, Kaliforniya, 1980, s. 37

Fransız misyonerler de, Amerikan misyonerler gibi, Farsça'dan da yararlanmak suretiyle eğitim vasıtasıyla kalıcı kültürel bağlar oluşturmayı hedeflemiştir.²⁴⁶

İran'da, Amerikan misyonerlik hareketinin başlangıç noktasını 1834 tarihinde Amerikan Yabancı Misyoner Komisyonu Kurulu'nun (American Board of Commissioners for Foreign Missions) mensubu olan Justin Perkins ve eşinin, Urumiye şehrine gelmesiyle başlar.²⁴⁷

Amerikan misyonerlik faaliyetlerinde özellikle Nasturilerin kültürel merkezi olan Urumiye şehri merkez konumunda olmuştur. Ayrıca Urumiye şehrinde Ermeni azınlıkların yaşamlarını sürdürmesi de Amerikan Protestan misyonerleri için önem arz etmektedir. ABD misyonerlerinin, Müslüman nüfus ile ilgilenmemesinin sebeplerini ise, mürtetlerin yani dinden dönenlerin ölüm cezasına çarptırılmaları ile Hristiyanların güdümüne girenlerin mallarına el konulması cezası oluşturmuştur. 1883 tarihine kadar olan süreçte ABD'nin, İran ile diplomatik ilişkisi bulunmaması sebebiyle Perkins ile misyonerlik faaliyetlerinin bir parçası olan Asahel Grant (ö.1844), İngiltere Konsolosluğundan korunma hakkı elde etmiştir. Bu devletin İran ile ilişkilerinin gerildiği dönemde ise Amerikan misyonerler, Rusya'nın elçileri tarafından desteklenmiştir.²⁴⁸

Batı'nın kültürel alanda hâkimiyet kurmasında etkili olan eğitim kurumları, ulema ve Kaçar Devleti idaresi arasında gerilimin artmasına yol açmıştı. Aslında ulema sınıfının eğitim üzerindeki etkisi, toplumla güçlü bağ kurmasında büyük etkiye sahip olmaktaydı. Ayrıca din adamları, Batı tarzı eğitim anlayışının, gençleri kültürel ve dini açıdan olumsuz yönde etkileyeceğini düşünmüşlerdir. Fakat din adamları, eğitim alanında farklı bir kültürel yapının taşıyıcısı olan bu okullara yönelik fiili bir muhalefet hareketi içinde olmamıştır. Bununla birlikte, eğitim vasıtasıyla Batı kültürünün çocuklar ve gençler üzerindeki etkisi bu sınıfın eline iyi bir propaganda kozu vermişti. Ulema her zaman olduğu gibi, mevcut idareye karşı bir muhalefet hareketi başlatmak için şartların olgunlaşmasını beklemişti. Şartların olgunlaşması demek toplumun geniş bir kesiminin de desteğini almak

²⁴⁶ Soleimani, a.g.e., s.38

²⁴⁷ Davis, a.g.e., s. 64

²⁴⁸ Davis, a.g.e., s.65

anlamına gelmekteydi. Bu strateji, ulemanın siyaset ile ilişkisini belirleyen altın bir formül niteliğini taşımaktadır.

Ulemanın siyasi ve toplumsal daha aktif bir şekilde rol almasının kapısını ise 1891 tarihinde başlamış olan ve altı ay devam etmiş olan Tütün İsyanı açmıştır. Bu isyan sürecinde geleneksel yapının en güçlü temsilcisi olan ulema sınıfı hem toplum üzerindeki etkisini artırma fırsatı yakalamış hem de siyasette uzun bir süre fiili olarak bulunma şansı elde etmiştir. Tütün İsyanı'nın, yanı sıra Feth Ali Şah döneminde, Mirza Hüseyin Ali'nin yeni bir din olarak lanse ettiği Bahailiğin ortaya çıkışı ve bu yeni dinin Batı devletleri tarafından da desteklenmesi de, ulemanın Kaçar Devleti siyaseti üzerindeki etkisini arttırmasında etkili olmuştur.

2.5. TÛTÛN İSYANI

Nasireddin Şah döneminde, Batı ile ekonomik ilişkileri kuvvetlendirmek ve bu yolla devletin yeni gelir kaynakları elde edilmesi amacıyla atılmış olan en önemli adımlardan birini verilen imtiyazlar oluşturmuştur. Dönemin İran tarımının en önemli ürünleri arasında yer alan tütünün, üretimini ve pazarlamasını bir İngiliz şirkete devredilmişti ve bu üründen kazanç sağlayan çiftçiler ile tüccarların çıkarlarını zedelemiştir. Tütün imtiyazı, 1890 tarihinde Talbot isimli tüccarın sahibi olduğu şirkete 50.000 tümen karşılığında ve yıllık 10.000 tümen almak suretiyle verilmişti. Talbot ile Kaçar idaresi arasında yapılan ve tütün ile bağlantılı üretim, pazarlama ve ihracat faaliyetlerini bu şirketin imtiyazına bırakan anlaşma kısa süre içerisinde, toplumda milli duyguların yükselmesine ve büyük tepkilerin doğmasına yol açmıştır. Nitekim bu anlaşma tütün üreticilerinin ve tüccarlarının bütün kaderini, tek bir şirkete bırakmaktaydı. Tüccarlar, Kaçar Devleti'nin de desteğini almış olan şirketin işlerini kolaylaştırmak bir yana, işlerini zorlaştırmak için ellerinden gelen her türlü zorluğu çıkartmaktaydılar. Bu durum, kısa süre zarfında şirketin temsilcilerinin de dikkatini çekmişti. Tütün ticareti ile uğraşan bu işten önemli gelirler elde eden

tüccarlar, kendilerine danışılmadan yapılan bu antlaşmaya tepkilerini ortaya koymak amacıyla etkili bir yöntem bulmuşlardır: Ulemanın desteğini almak.²⁴⁹

Şubat 1891 tarihinde İngiliz Tütün Şirketi'nin (British Tobacco Company) yetkilileri, İran'a gelmişti ve Tütün İsyanı'nın öncülü olarak ilk hareketlilik Tahran şehrinde başlamıştı. Tütün imtiyazına yönelik, ilk toplumsal hareketlilik Tahran'da başlamıştı. Bu süreçte Tahran'ın en meşhur müçtehid olan Mirza Hasan Aştıyani, bu mesele ile ilgilenmeyi bir vazife olarak görmüş ve şu vurguyu yapmıştır: "İmtiyaza yönelik muhalefette, Samarra'da bulunan Merci-i Taklid ile birlikte hareket etmekte; ulemanın ve halkın birlikte başkentte hareket etmesi hususuna büyük önem vermekteyiz."²⁵⁰

Protesto hareketleri, kısa sürede İran'ın diğer büyük şehirlerine de yayılmıştı. Şiraz, bu protestoların yoğunlaştığı şehirlerin başında gelmiştir. 26 Nisan 1891 tarihinde, reji şirketinin yetkililerinin toplumsal tepkinin büyüdüğü yer olan Şiraz'a gelmesiyle birlikte, bu imtiyaza yönelik tepkinin ilk adımları da atılmaya başlandı. Ulemanın camiye gitmemesi ve vaaz verme görevini ihmal etmeleri, bu tepkinin ilk adımlarını oluşturmuştur. Bu olayların neticesinde, Şiraz'da başlayan toplumsal hareketliliğin önderliğini yapan ve bu şehrin önde gelen müçtehitleri arasında yer alan Ali Ekber Falasari, Kaçar idaresi tarafından Irak'a sürgün edildi ve dönemin Merci-i Taklid-i olan Mirza Şirazi'nin yanına yerleşti. Fakat Kaçar idaresinin toplumsal tepkiyi sona erdirme konusundaki girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. İtirazlar sadece kendisini sokakta göstermemişti. Mektuplar da tepkinin gösterilmesinde önemli bir araç olmuştur. Bu mektuplar vasıtasıyla esnaf, bu imtiyazın ülkenin menfaatine olmadığı vurgulanmıştır. Burada şu husus vurgulanmadır ki, ulema tek taraflı olarak protestoların merkezinde yer almamıştır. Ulemanın önderlik etmesinde, esnafın ve tütün üreticilerinin talebi de büyük etkiye sahip olmuştur.²⁵¹

Falasari'nin aynı yıl içinde Irak'a sürgüne gönderilmesi, Şiraz halkının öfkesini bir kat daha arttırmıştı. Halkın dükkânlarını tekrar kapatması ve bu ulemanın

²⁴⁹ Ali Morshedizad, Besic ve İkdam-ı Siyasi der Nohzet-i Tonbeku, *Daneş-i Siyasi Dergisi*, 2011, Sayı.6, s. 180

²⁵⁰ Morshedizad, a.g.e., s.182

²⁵¹ Ali Sultaniyan, Sened-i ez Tehrim-i Tonbeku Tevessut-u Ulema-i Esfehan (Esfehan: Pişrov der Tehrim-i Tonbeku), *Peşuheş der Tarih Dergisi*, Sayı 1, 2011, s.45

Şiraz şehrine dönmesini talep etmelerine, Kaçar idaresi çok sert cevap verdi. Devletin sert müdahalesi neticesinde, çok sayıda insan ya öldürülmüş ya da yaralanmıştı. Şiraz'taki olaylar bastırılmıştı fakat protestolar, Tebriz şehrinde başlamıştı.²⁵²

Tebriz'de halk Müçtehit Mirza Cevad Aga Tebrizi liderliğinde kenetlenmişti. Şirketin monopol durumuna gelmesine yönelik Tebriz halkının tepkisini, Müçtehit Tebrizi, idareye çekmiş olduğu bir telgraf ile ifade etmişti. Tebriz'de şirketin yetkilileri, Müçtehit Aga Mirza Yusuf'un şu fetvayı verdiğini ifade etmişlerdir: "Tütün ekme ve pazarlamak kâfirliktir. Hangi Müslüman, bu kuralı çiğnerse dinden dönmüş ve kâfirdir."²⁵³

Eğer merkezi idare Tahran'da başlayıp, Şiraz şehrine sıçrayan toplumsal tepkiyi söndürebilseydi veya ulema ile anlaşabilseydi olayların diğer şehirlere sirayet etme ihtimali de düşük olacaktı. Fakat iki tarafın da sert tutumu olayların İran'ın farklı şehirlerine yayılmasına yol açtı. Artık olayları, merkezi idare ve İngiliz şirketi kontrol altına alamamaktaydı. Tebriz'e sıçrayan toplumsal tepki, kısa süre zarfında kendini İsfahan şehrinde de göstermişti.

İsfahan'daki gösterilerde de diğer şehirlerde olduğu gibi, müçtehitler öncü rol oynamıştı. Aga Necefi (Şeyh Muhammed Naki Razi), kardeşi Şeyh Muhammed Ali ile birlikte İsfahan'da ki tütün protestosu gösterilerinde örgütleyici bir rol oynamışlardır. Aga Necefi ve kardeşi Şeyh Muhammed Ali'nin öncü rol oynadığı protesto gösterileri, Şirazi'nin tarihi öneme sahip olan fetvasının çıkmasında da etkili olmuştur. İsfahan'daki olaylar esnasında, tütün üreticileri 12.000 çuval tütünü yakmak suretiyle şirketin kazancını düşürme politikası izlemiştir.²⁵⁴

Bu süreçte müçtehit olan Aga Necefi'nin, Merci-i Taklid olan ve Samarra'da yaşayan Muhammed Hasan Şirazi'ye göndermiş olduğu telgraf hem fetvanın çıkmasında hem de ulema arasındaki işbirliğinin güçlenmesinde etkili olmuştur.

Tarih: 19 Rebiyülahir 1309 (22 Kasım 1891)

²⁵² Takhsid, a.g.e., s.67-68

²⁵³ Morshedizad, a.g.e., s.183

²⁵⁴ Takhsid, a.g.e., s.73

İsfahan'dan- Mübarek ve değerli şahsınızı bilgilendirmek için bu telgraf yazılmıştır,

"Geçtiğimiz Perşembe ve Cuma günleri sokaklara ilamlar yapıştırılmıştır ve Batılıların bu bildirilere ses çıkarttığı görülmüştür. Halkın ise Mosalla Camisi'nin olduğu caddede toplandıkları ve son iki gündür haklarını geri istediklerini tespit ettik. Köle durumuna düşmek halkın rahatsızlığının temel sebebini oluşturmaktadır. Devlet idaresi de bu gelişmelerden sıkıntı duydu. Kaçar idaresi, "Rakin El-Malik" Mescidine süvari birlik göndermek ve silah göstermek suretiyle topluluğun dağılmasını ve yürümesine mani oldular. Müçtehitler, Cuma Camisinin minberinde, evlerinde ve derslerde neler söylüyorlardı? Bu şirketin ana merak konusuydu. Bu yerlerde, tütün ekiminin haram olduğu ve Batı'nın " Kâfir ve katli vacip" "Necis" olduklarını ilan ettik. Aynı zamanda bu Frenkler bilinmeyen bir dil konuşmakta, bilinmeyen kelimeler kullanmaktadırlar. Vaazlar ve ilamlar yoluyla meseleyi halka anlattık. Frenklerle hareket eden bir grup insanı ise desteklemeyi bırakmaları için tembihledik. Bu imtiyazı kanun dışı bir hareket olarak nitelendirmekteyiz. İlamlar vasıtasıyla sessiz kalmamaktayız. Mübarek şahsınızdan bir tavsiyede veya ikazda bulunmanızı rica ediyoruz, sessiz kalmanız yavaş yavaş toplumun Frenk Dünyası'nın kölesi olması gibi büyük sorunlara yol açabilecektir. Mübarek şahsınızın vereceği hükme itaat etmeye, tebaanız olarak iftihar edeceğiz."²⁵⁵

Hadise o kadar hızlı bir şekilde yol almıştı ve boyutu o kadar büyümüşü ki; liderlik artık müçtehitlerden, Merci-i Taklid'e geçmişti. Dönemin Merci-i Taklid-i konumunda olan Ayetullah Mirza Muhammed Hasan Şirazi'nin kısa ama niceliğine kıyasla etkili olan fetvası, şehirleri hareketlendiren ve tüccarların günlük ticari yaşamı askıya aldığı Tütün imtiyazına son darbeyi vurmuştu. 3 Ekim 1891 tarihinde Merci-i Taklid tarafından kaleme alınan ve yakın dönem İran siyasi tarihinde sembolik açıdan tarihsel öneme sahip olan bu kısa fetvanın içeriği şu ifadelerden oluşmuştur: " Bismillahirrahmanirrahim. Tütün ve tütün ürünlerinin kullanımı İmam'a ve Allah'a karşı savaş açmaktır." Şiiliğin İsna Aşeriye (On İki İmamcılar) fırkasına göre gaipte bulunan On İkinci İmam Mehdi adına çıkarılmış olan ve tütünle ilgili her türlü faaliyeti yasaklayan bu fetva kısa süre içinde İran toplumunda çok etkili olmuştur. Bu fetvanın etkisi konusunda, Şah'ın Fransız asıllı doktoru Feuvrier şu ifadeleri kullanmıştır. "Kerbela'dan gelen bu fetva büyük bir etkiye sahip olmuştu. Bütün tütün dükkânları kapatılmıştı, tütün ekim alanları kullanılmaz olmuştu, şehir ve kasabalarda sigara kullanan görülmez olmuştu. Bu fetva, müçtehitlerin toplum üzerindeki gücünü etkileyici bir şekilde göstermiştir."²⁵⁶

²⁵⁵ Ferhad Modares, Çonbeş-i Tonbeku ve Peyda-i "Merdum" der Arse-i Siyaset, *Camışinasi-i Tarihi Dergisi*, Sayı 15, 2020, s. 197

²⁵⁶ Takhshid, a.g.e., s. 78

Tütünün üretimini, pazarlanmasını ve tüketimini yasaklayan fetva, Şah'ı endişeye sevk etmişti. Zira bu protestolar ve fetva, İngiliz Tütün Şirketi'nin ekonomik kazancını derinden sarsmıştı. Kaçar hükümeti, Ayetullah Şirazi'ye bu fetvayı geri çekmesi için bir heyet te göndermişti. Fakat hükümetin bu girişimi nafile bir çaba olarak kalmıştı. Buna karşılık 19 Ekim 1891 tarihinde Kaçar Devleti idaresi, dönemin vezirleri ile sadrazamı Emin üs Devle ile önde gelen müçtehitlerin katılacağı bir toplantı tertip etmiştir.

Meşrutiyet döneminde de etkili olacak Şeyh Fazlullah Nuri, Aga Seyyid Muhammed Tabatabai ve Abdullah Behbahani gibi dönemin güçlü müçtehitlerinin katıldığı toplantıda, Behbahani dışındaki müçtehitler fetvayı destekleyici bir tavır içinde olmuşlardı. Bu toplantı, Mercii Taklid müessesinin birliği sağlama konusundaki bir kez daha gücünü göstermişti. Şah başka bir yöntem daha denemişti. Şah, Mercii-i Taklid'in temsilcisi olan ve bu toplantılara katılmış olan Mirza Hasan Aştiyani'ye iki seçenek sunmuştu: Ya kamuya açık bir yerde sigara içecekti ya da Tahran'ı terk edecekti. Şirazi ikinci şıkkı tercih etmişti.²⁵⁷

Şah bu sorunu çözebilmek için farklı yöntemler denemişti. Fakat hiç bir yöntemden istediği sonucu elde edememişti. Toplumdaki tepki ve kargaşa devam ediyordu, ulema da geri adım atmıyordu. Artık tek bir seçeneği kalmıştı: İngiliz şirketine verilen tütün imtiyazını kaldırmak. 26 Ocak 1892 tarihinde verilen tütün imtiyazı kaldırılmıştı. Aştiyani'de, Mercii-i Taklid Şirazi'ye konuyu bildirdi ve hükmü ortadan kalkan fetva da tarihe karıştı.²⁵⁸

Tütün isyanının başarıya ulaşmasının formülünü tüccarlar ve ulema arasındaki işbirliği oluşturmuştur. Bu formülün içeriğini ise dini ve ekonomik çıkarlar temelinde, yabancılara karşı duyulan güvensizlik meydana getirmiştir. Bu formül, Meşrutiyet Devrimi'ne giden yolun da başlangıç noktasını oluşturmuştur.

²⁵⁷ Farzad Jahanbein, Fehm-i Tekamil-i Ulema der Tovlid-i Nizami-i Siyasi-i Adalethane-i ez Tehrim-i Tonbeku ta Muhaceret-i Kubra, *Mutalat-ı Pişrofte-I İslam ve İnan Dergisi*, Sayı 2, 2018, s.85

²⁵⁸ Takhshid, a.g.e., s.78

Tütün İsyanı ile mutlakiyete dayalı idari anlayış kanunlar ile sınırlandırılmış idari anlayışa bırakmasının da yolunu açmıştır.²⁵⁹

Tütün İsyanı bitmişti fakat etkileri bu tarihten sonrasında da devam etti. Ulema, İran siyaseti üzerindeki etkisi arttırma fırsatı elde etti. Muhammed Şah, selefleri olan Şahların aksine, ulemanın siyaset üzerindeki etkisini kırmak istemişti. Fakat işler, Şah'ın istediği gibi gelişmedi. Ülkenin ekonomik ve askeri gücü zayıftı. Zaten Kaçar Hanedanlığının da halk arasında güçlü bir desteği bulunmamaktaydı.

Ulemanın halk nezdindeki etkisini kırması da mümkün olmadı. Tam tersine, ulemayı siyasi ve toplumsal meselelerde etkisiz hale getirmeye çalıştı, ama hem verdiği imtiyaz neticesinde ortaya çıkan Tütün Protestosu ile ulema ile halk arasındaki ilişki daha fazla kuvvetlendi hem de kendisi tahttan oldu.

Tütün Protestosu ile ulemanın birleştirici özelliğe sahip olan liderlik gücü iyice ortaya çıkmıştı. Şeyh Murtaza Ensari'den sonra Mercii Taklid olan Mirza Hasan Şirazi, bu sürecin bitmesinde kilit bir rol oynamıştır. Aga Necefi, Falasari, Şeyh Fazlullah Nuri ve Mirza Hasan Aştıyani gibi bu dönemde öncü rol oynamış ulemalar, Mirza Hasan Şirazi'nin önderliğinde halkın, Kaçar idaresi ve imtiyaz sahibi İngiliz Tütün Şirketi karşısında büyük bir zafer kazanmışlardı. Bu zafer sonrasında ulema, siyasi meselelerde daha güçlü bir aktör konumuna gelmiştir.²⁶⁰

Aslında, Tütün İsyanı'nın, Kaçar Devleti'nin idari anlayışında köklü bir değişiklik oluşturma hedefi yoktu. Fakat Tütün İsyanı ile açığa çıkmış olan yabancı devletlerin ekonomik ve siyasi etkisine yönelik toplumsal tepkinin aktif hale gelmesi, İran siyasi tarihinde de yeni bir dönemin başlamasının önünü açmıştır. Bu sürecin başlamasında, Kaçar Hanedanlığının merkezi gücünün zayıf olması da ayrıca etkili olmuştur. Nitekim zayıf olan Kaçar Devleti, Batı Dünyası'nın ekonomik ve siyasi etkisini engelleyemediği gibi, bu devletlere verdiği tavizlerle farklı toplumsal kesimlerin ekonomik açıdan zarar görmesine yol açmıştı. Geliri

²⁵⁹ Deray Mino, "Religion and Nationalism in Iran 1951-1953: Dr. Muhammad Musaddiq and Ayatullah Abul-Qasim", Mc Gill University, Montreal, 1995, s.10

²⁶⁰ Takhshid, a.g.e., s.80

ve rekabet gücü azalan esnaf, zanaatkâr ve toprak sahiplerinin gelirinin azalması, ulemayı da ekonomik yönden olumsuz etkilemiştir. Çünkü bu iki sınıfın gelirlerinin azalması, ulemanın zekât ve humus gelirlerinin de düşmesine yol açmaktaydı. Aynı zamanda, vakıflar başta olmak üzere, ulema sınıfının etkili olduğu müesseselere verilen yardımlarda da maddi düşüşler meydana gelmekteydi. Bununla birlikte din adamları, dini ve kültürel açıdan öteki olan Batı'nın kültürel etkisinden de büyük rahatsızlık duymaktaydı. Merkezi yapısı ve ekonomisi zayıf Kaçar Devleti bu sorunları çözemeyeceğine göre, toplumun kendi yöntemlerini bulması gerekmektedir. Tütün İsyanı, İran idari yapısının yeniden düzenlenmesinin önünü açmıştır. Bu isyan sonrasında toplum siyasi alanda daha belirleyici olmak ve siyaset ile ekonomi alanlarında baskın konumda bulunan Batı Dünyası ile mücadele etmek amaçları doğrultusunda yeni politikalar geliştirmiştir. Bu politikalar doğrultusunda ulema ve aydın sınıf, Batı coğrafyası dâhilinde ortaya çıkmış olan parlamento, demokrasi, anayasa ve liberalizm gibi kavramlara dayalı bir siyaset anlayışını benimseme stratejisini ortaya çıkartmıştır. Bir diğer ifade ile kaos ve yeni fikirler ile karşılaşma dönemi olarak adlandırılabilir. XIX. yüzyıl İran tarihinde tecrübe edilen yeni kavramlar, toplumun talep ve isteklerini daha net bir şekilde ifade edebilmesinin de yolunu açmıştır. Bu temel üzerinde ortaya çıkmış olan ve İran toplumu ile geleneksel yapısını en güçlü temsilcisi olan ulema sınıfının ilk defa tecrübe edeceği ve İran modernleşme tarihinde önemli bir yere sahip olan yeni siyasi dönem, Meşrutiyet Dönemi olarak adlandırılmıştır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde ulemanın, İran toplumu üzerinde belirleyici bir aktör olarak konumu incelenecektir.

2.6. BAHİLİK ve KAÇAR DEVLETİ

Bahailik; İran'da, Mirza Ali Muhammed tarafından yeni bir din olma iddiasıyla ortaya çıkan bir akımdır. Mirza Ali Muhammed'in ölümünden sonra ise onun yerine geçen Mirza Hüseyin Ali, bir süre sonra kendi peygamberliğini ilan etmiş ve Bahailik dinini kurmuştur.²⁶¹

²⁶¹ Muhammet Fatih Demirkan, Dini Hareketlerin Bir Çeşidi Bahailik, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt 28, Sayı 3,2017, s.393

Mirza Ali Muhammed, Şiraz da tüccar bir ailenin çocuğu olarak 1 Muharrem 1235 (20 Ekim 1819) Şiraz'da doğmuştur. 2 sene Buşehir'de çalıştıktan sonra, Kerbela'ya dini eğitim almak amacıyla gitmiştir. Bu şehirde, Seyyid Kazım Reştî'den dini eğitim almıştır. Reştî vefatına kadar, o dönem dâhilinde gücünü arttırmış olan Şeyhilik²⁶² hareketinin lideri konumunda bulunmuştur. Reştî'nin 1844 ölümünden sonra, Şiraz'a dönen Mirza Ali Muhammed gaybetteki 12. İmam ile ilişkisi olduğu iddiasında bulunmuş ve kendini Bab (Kapı) olarak nitelendirmiştir.²⁶³

Bab Mirza Ali'nin bu hareketine, sonradan "*Subhi Ezel*" adını alan Mirza Yahya Nuri²⁶⁴ ile sonradan Bahauallah adıyla anılan Mirza Hüseyin Ali'de katılmışlardır.

²⁶² Şeyhilik Şeyh Ahmed el-Ahsai (ö.1826) tarafından kurulmuş ve XIX. yüzyıldan itibaren özellikle İran ve Irak'ta etkili bir grup haline gelmiştir. Şeyhiyye, Şîa'nın dinî doktrin ve usulü konularında farklı düşünceler ileri sürenlerin oluşturduğu bir ekoldür. Öz, 2010: 84 Şeyhilik tarikatı, On İki İmam anlayışını İlahi iradenin zuhur etmesi olarak yorumlamaktadır. Bu anlayışa göre eğer On İki İmam olmasaydı, Allah hiçbir şeyi yaratmayacaktı. Gaybet-i Kübra'dan sonra, On iki İmam'ın nurunu ve Peygamber'in nurunu aksettirecek bir kamil Şii'nin olması gerektiğine inanmışlardı. Şeyhilere göre, Şeyh Ahmet El-Ahsai, o dönemde kamil Şii olarak tecelli etmiştir.ŞeyhAhsai'nin halifesi olan Kazım Reştî ise Şeyhiliğin görüşlerini daha açık bir şekilde ifade etmiştir. Kazım Reştî'ye göre, zevahir ve batını olmak üzere iki çağ vardır. Zevahir çağ dönemi, 18. yüzyılda sona ermiştir. Şeyh Ahmed ise, batını çağın öncüsüdür. Kazım Reştî Mehdi'nin gelişinin yaklaştığını belirtmiş ve bu süreçte boş durulmaması gerektiğini belirtmiştir. Kazım Reştî, talebesi Molla Hüseyin Buşre'ye görüşlerini yayma emrini vermiştir. Molla Hüseyin, Şiraz'a gitmiş ve burada Mirza Ali Muhammed ile karşılaşmış ve Mirza Ali Muhammed kendisinin Bab olduğunu söylemiştir. Molla Hüseyin de ikna olarak ,Mirza Ali Muhammed'in Bab olduğunu kabul etmiştir. Fakat Şeyhilerin bir kısmı, Ali Muhammed'e biat etmemiş ve Şeyhilik içinde iki gruba ayrılmıştır. Metin Bozkuş, Bahailiğin Arka Planı ve Söylemi üzerine Bir Değerlendirme,(Sivas Örneği), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2,2002, s.142-143

²⁶³ John Francis Foran, "Social Structure and Social Change in Iran from 1500 to 1979",Doktora Tezi, University of California, Berkeley, 1988, s.424

²⁶⁴ Hüseyin Ali el-Mazenderani en-Nuri, 2 Muharrem 1233 (12 Kasım 1817) tarihinde Tahran'da, İran şahının sarayında maliye işlerinden sorumlu önemli bir mevkiye sahip bulunan Mirza Abbas Buzurg'un oğlu olarak dünyaya geldi. Saraya mensup olmanın sağladığı imkânla çocukluğunda iyi bir tahsil gördüyse de Bahailer tarafından ümmi olduğunu ispat etmek için herhangi bir mektep ve medreseye gitmediği söylenir. Babasının ölümünden sonra yirmi yaşlarında iken saraydan ayrılarak çeşitli yerleri dolaşmaya ve dini meselelerle uğraşmaya başladı. 1844 yılında şahsen hiç görmediği Bab Mirza'nın görüşlerini benimsedi. Dokuz yıl sonra ise kardeşi Mirza Yahya en-Nuri ve ailesiyle birlikte Bağdat'a sürgün edildiler. Mirza Hüseyin Ali burada kardeşiyle arasında Bab Mirza'nın vekilliği konusunda çıkan anlaşmazlık üzerine gizlice Bağdat'tan kaçarak iki yıl boyunca Süleymaniye dağlarında münzevi bir hayat yaşadı. O'nun bu tavrı Babiler arasında gittikçe büyüyen bir tesir uyandırdı ve Bağdat' a döndüğü zaman Babiler' in büyük çoğunluğu kendisinin etrafında toplandı; hatta İran'dan da birçok ziyaretçi geldi. Mirza Hüseyin Ali, Bağdat'taki âlimlerin şikâyeti ve İran hükümetinin ricası üzerine bu defa İstanbul'a sürgün edildi. Bu sürgünden önce, Bahailer'in daha sonra Bağ-ı Rıdvan" adını verecekleri Bağdat yakınlarındaki Necip Paşa bahçesinde yakın taraftarlarına kendisinin Bab'ın önceden haber verdiği Allah'ın ortaya çıkaracağı zat" ("Men Yüzhiruhullah) olduğunu ilan ederek Babiler'i kendisine uymaya çağırdı (21 Nisan 1863). Bu iddia Babiler arasında büyük yankılar uyandırdı. Bahailerin bir kısmına göre Bab "Allah'ın ortaya çıkaracağı zatın kendisinin ölümünden 2001 yıl sonra zuhur edeceğini, o zamana kadar başka bir zuhur olmayacağını söylemiş ve yerine Subh-i Ezel diye isimlendirdiği Mirza Yahya en-Nuri'yi vasi ve halef tayin etmişti. Mayıs 1863'te Bağdat'tan hareket ederek önce İstanbul'a getirilen Mirza Hüseyin Ali, Mirza Yahya en-Nuri ve yakınları, burada dört ay tutulduktan sonra Ocak 1864'te topluca Edirne'ye sürgün edildiler. Mirza Hüseyin Ali, burada açıkça ortaya attığı "*Men Yüzhiruhullah*" olma iddiasını yineleyerek Bütün Babiler' kendi etrafında toplanmaya davet etti. Bahauallah" (Allah'ın ululuğu, güzelliği, nuru, rahmeti ve lütfu) adıyla anılan Mirza Hüseyin Ali ve taraftarlarını da Akka'ya kimseyle görüşmemeleri ve başka yerlere gitmemeleri şartıyla sürgün etti. Akka'da önce Akka Kalesi'ne hapsedilen, ancak daha sonra Akka surları dışına

Bab, 1500 veya 2001 yıl sonra “*Men Yüzhiruhullah*” yani Allah’ın ortaya çıkaracağı kimsenin geleceğini ve o zamana kadar başka zuhur olmayacağını ileri sürerek, yerine Mirza Yahya Nuri’yi vasi tayin etmiştir.²⁶⁵

Bahailiğin ahlaki ve içtimai esasları Mirza Hüseyin Ali’nin (Bahauallah) büyük oğlu Abdülbaha (Abbas Efendi) tarafından şu on iki başlık altında toplanmıştır: 1. İnsanlık âleminin birliği 2. Gerçeğin araştırılması 3. Bütün dinlerin birliği; 4. Birliği sağlamak için dinin lüzumu 5. Din ve ilim arasındaki ahenk; 6. Kadın erkek eşitliği; 7. Her türlü din, ırk, millet, vatani, siyasi ve benzeri taassupların insanlar arasında anlaşmazlıklara, düşmanlıklara ve hatta savaflara sebep olduğu için terkedilmesi; 8. Dünya barışına bağlılık; 9. Genel ve mecburi öğretim; 10. Aşırı zenginlik ve fakirliği kaldırarak içtimai meselelerin dini esaslarla çözümlenmesi; 11. Yardımcı bir milletlerarası dilin kullanılması; 12. Milletlerarası bir mahkemenin kurulması.²⁶⁶

Bahailik dininin üç temel üzerinde güçlendiği söylenebilir: a) Bab’ın beklenen İmam olduğunu savunan grup b) Sufiler ve Şeyhiler tarafından yeni ruhani lider olarak algılanması c) Sosyal değişimi savunan reformcular ve devrimcileri etkilemesi. İlk iki madde özellikle ulema ve esnaf arasında güçlenmesinin nedenini oluştururken, üçüncü madde ise entelektüel kesim üzerinde etkili olmasının nedenini oluşturmuştur. Bab’ın dinini kabul etmiş olan köylüler için hem politik hem dini nedenler bulunmaktaydı.²⁶⁷ Bahailiğin yeni bir dini, adalet ve eşitlik kavramlarını ön plana çıkartması ile otoriteye karşı dik duruş sergilemesi sayesinde, halkın bir kısmı üzerinde karizmatik bir etkiye sahip olmuştur. Bahailik yapısı gereği, geçmişe odaklanmamaktaydı. Geleceğe

---

çıkmasına izin verilen Mirza Hüseyin Ali ise Babiler’i Bahai adı altında kendi etrafında toplamayı başarmış ve gerek eserleri gerekse görüşleriyle onların varlıklarını sürdürmelerini sağlamıştır. Mirza Hüseyin Ali, 2 Zilkade 1309 (29 Mayıs 1892) tarihinde son olarak yerleştiği Akka ovasındaki el-Behce adlı konakta öldü. Fiğlalı, a.g.m., s.466

²⁶⁵ Foran, a.g.e., s.425

²⁶⁶ Ethem Ruhi Fiğlalı, Bahailik, *DİA*, Cilt 4, İstanbul, 1991, s.466

²⁶⁷ Bahailik (Babilik) hareketi, kırsal kesimden gelen genç medrese talebelerinin önemli bir kısmı üzerinde etkili olmuştur. Bununla birlikte görüşleri itibarıyla, ayrı bir din olarak da kabul edilmesi gereken hareketin mensupları arasında, alt sınıftan medrese talebelerinin ve mollaların bulunması da dikkat çekicidir. Bu durum, söz konusu dönemde dini hiyerarşinin alt tabakada disiplini henüz sağlayamamış olduğunun da önemli bir göstergesidir. Bununla birlikte Bahailiğin, önceki Şeyhi grupların hâkim olduğu bölgelerde daha başarılı olması, ulemanın baskısından bunalan bu kitlelerin, söz konusu harekete yöneldiklerinin önemli bir işaretidir. Babilîğe, Şeyhiliğin politize olmuş şekli olarak ta bakmak mümkündür, çünkü liderlerinin siyasi hadiselere karşı duyarsızlığından şikâyet eden Şeyhilerin, daha sonra politik olarak daha aktif olan bu harekete katıldıkları görülmüştür. Uyar, a.g.e., s. 178

yönelik uhrevi hikâyesi de pek fazla yoktu. Daha çok bugüne odaklanmıştı ve toplumun dönüştürülmesi açısından bu dinin önemli bir avantajı bulunmaktaydı.²⁶⁸

Bahailiğin ortaya çıkışı, Kaçar idaresi ve ulema bu yeni dini İran coğrafyasında ciddi bir tehdit olarak algılamıştır. Bahailerin İran idaresi ve toplumu açısından tehdit unsuru olarak algılanmasını dört madde halinde açıklanabilir: Öncelikle Bahailik söylem ve amaçlarıyla, mevcut siyasi ve ekonomik sistem açısından bir tehdit unsuru olmuştur.²⁶⁹ Bahailik feodal sisteme ve yabancı sermaye tarafından toplumun köleleşmesine yol açacak uygulamalarına da muhalefet etmekteydi. Her ne kadar özel teşebbüse karşı çıkmasa da, Bahailiğin eşitlikçi ve fakiri gözeten söylemleri, mevcut ekonomik düzene karşı çıkış olarak algılanmıştır. Bahailiğin ekonomik düzene yönelik muhalif söylemleri, Batı'nın ekonomik nüfuzu karşısında dezavantajlı konumda bulunan zanaatkâr ve tüccarlar ile feodal sistemde köle durumunda bulunan köylüler açısından dikkat çekiciydi.²⁷⁰

Dini açıdan, Müslümanların bir kısmının bu dini benimsemesi açısından tehdit oluşturmuştur. Bahailik her şeyden önce dini bir harekettir ve bu din kendini bir yenilenme inancı olarak tanımlamaktaydı. Yeni bir kitap ve gaybetteki İmam ile özel ilişkisi bulunduğunu iddia eden Mirza Ali Muhammed açık bir şekilde, ulemanın geleneksel dini ve politik söylemlerine karşı çıkmaktaydı. Bir diğer tehdit unsurunu ise Bahailerin önde gelen isimlerinin, Batı devletleri ile güçlü münasebetleri oluşturmuştur.²⁷¹

Bununla birlikte, Bahailik geleneksel toplum yapısını kırarak söylemler de geliştirmişti. Bahailerin devrim niteliğindeki söylemleri tahmin edilebileceği gibi

²⁶⁸ Foran, a.g.e., s. 430

²⁶⁹ Abdullah Şahbazi, Costarha-i ez Tarih-i Bahaigiri Der İran, *Tarih-i Muasır Dergisi*, Sayı 27, 1963, s.42

²⁷⁰ Babilik hareketi aynı zamanda, yabancı tüccarlardan da destek görmüştür. Babilğin faizi destekler pozisyonda olması ve ticari yazışmalara müdahale edilmemesi, mülk güvenliğinin sağlanması ve serbest ticaret gibi liberal ekonomik değerleri savunması, yabancı tüccarların bu yeni dine olan ilgilerini arttırmıştır. Babilik, vergi konusunu ise, gelirin yeniden dağıtılması meselesi olarak değerlendirmiş ve ürün fazlasının fakir olan insanlara dağıtılması görüşünü savunmuştur. Ayrıca Bab, %19 oranında vergi almıştır. Bab, inanmayan insanların mülküne el konulması gerektiği görüşünü de savunmuştur. Ancak bu mülklerin, inandıkları zaman eski sahiplerine verilmesi gerektiğini de belirtmiştir. Foran, a.g.e., s.425

²⁷¹ Şahbazi, a.g.m., s.43

ulemanın bir hayli tepkisini çekmişti. Bahailik, kadın-erkek ilişkisine de yeni bir perspektif getirmiştir. Erkeğin, kadından üstün olmadığı görüşünü savunan Bahailik, erkeklerin ikinci kadınla evlenebilmesi için ilk eşinden izin alması gerektiğini dini bir kural olarak kabul etmiştir. Ayrıca Bahailik inancına göre eğer erkek kısırsa, kadın da ikinci evliliğini yapabilmesi için kocasından izin alma hakkına sahiptir. Bahailik ortaya koyduğu yeni görüşlerle, geleneksel yapı karşısında yeni bir ekonomik ve sosyal düzeni getirme iddiasını taşımıştır.²⁷²

Bahailik ile yürütülen mücadelenin baş aktörü ulema sınıfı olmuştur. Müçtehitler Bahailik ile mücadelede kendilerini dinin ve İran halkının milli çıkarlarını koruyan unsur olarak görmüşlerdir. Bu kapsamda, ulema toplumsal ve dini gücünü korumaya devam ederken, diğer taraftan Babilik gibi heretik ve yenilikçi hareketlere karşı mücadeleyi esas görevi arasında kabul etmiştir. Bab'ın özellikle başlangıçta masum görünen iddialarından vazgeçerek, yeni bir vahyin habercisi olduğunu iddia etmesi ise ulemanın, Bab'a karşı tepkisini daha fazla güçlendirmiştir.²⁷³

Bahailerle mücadeleyi savunan ulema arasında Hücetü'l İslam Molla Muhammed Mamekani, Mirza Bakır Tebrizi, Aga Seyyid Zonusi, Hac Molla Muhammed Nagi Baragani, Şahit Salib, Hac Mirza Ali Asker, Said b. Muhammed, Müçtehid Mirza Muhammed Hüseyin Mazanderani, Molla Murtezi Kulli, Bahailerin ciddi bir tehdit olduğunu düşünmüşler ve mücadele edilmesi fikrini savunmuşlardır. Bu grupta yer alan müçtehitler kendilerini "*Kâfirler Karşısı*" olarak tanımlamış ve bu din mensuplarıyla mücadele etmenin dini bir vazife olduklarını belirtmişlerdir. Mesela Müçtehit Ensari bu konuda takipçisi konumundaki mollalara, Bahailer ile mücadele için icazet vermiştir. Müçtehit Ensari 1852 tarihinde Babilikle mücadele için şu fetvayı vermiştir: "Kuran'ı Kerim'i değersiz gösteren, surelere savaş açan ve Ehlibeyt'i değersiz gösteren bu kâfirlere karşı cihat farzdır. Kuran'a karşı çıkartılan El-Beyan, Humus'u ve dinin hükümlerini yasaklamakta ve kâfirliği yaymaktadır."²⁷⁴

²⁷² Foran, a.g.e., s.426

²⁷³ Uyar, a.g.e., s.72-73

²⁷⁴ Muhammed Fakir Midani, Berres-i Nakş-ı Ulema der Barhordba Mesele-i Bahiyet ve Bahaiyat, *Tarih-i der Ayne-i Pejuheş Dergisi*, Sayı 2, 1971, s.91

Bahailik Hareketi, birbirinden ayrı iki safha şeklinde kendini gösterdi: Barışçıl Seferberlik (1844-48) ve Açık Başkaldırı (1848-1852) dönemleri. Bab'ın seferberlik safhasındaki mesajı ulema karşıtı olmakla birlikte, Bab doğrudan siyasi iddiada bulunmamıştır. Aslında Bab, ulemaya karşı siyasi otoritenin desteğini almaya çalışmıştı. Hatta bazı idareciler, Bab'ı destekleyen konumda olmuştu. Örneğin, Hac Mirza Agasi ulemaya karşı, Bab'ı destekler konumda olmuştu.²⁷⁵

1848-1850 tarihleri arasında gerçekleşmiş ayaklanmalar, hareketin tarihi açısından dikkat çekicidir. 1848 tarihini Babiler, Muhammed Şah'ın vefatı üzerine ayaklanma için en uygun zaman dilimi olduğu düşüncesiyle tercih etmişlerdi. Meydana gelen isyanda, hareketin önde gelen mensuplarından şair Kuretü'l-Ayn, kalabalığın içinde örtüsünü atarak kıyametin geldiğini ve şeriatın hükmünün bittiğini ilan etti.²⁷⁶

Merkezi idareye karşı çıkışı ifade eden bu isyanlar Mazenderan (1848-49), Zencan (1850), Neyriz (1850 ve 1853) ile Tahran'da (1852) ortaya çıkmıştır. Bahaîler yüksek bir motivasyona sahip olmalarına rağmen, etkili bir silahlı güce sahip değillerdi ve bu nedenle silahlı direnişi uzun süre devam ettiremediler.²⁷⁷

Hükümet için bu isyan hareketlerini bastırmak askeri açıdan zor olmamıştı. Fakat bu isyanlar başka bir özelliği ortaya çıkartmıştı: Geleneksel din anlayışının temsilcisi olan ulema ile Bahailik hareketinin siyasi hırslarından memnun olmayan Kaçar idaresini, bu dine karşı birleştirmişti. Bir diğer ifadeyle Bahailik, ulema ile merkezi idarenin, kendisine yönelik bir muhalefet ve düşmanlık zemininde güçlü bir ilişki kurmasını sağlamıştır.²⁷⁸

²⁷⁵ Behrooz Moazami, *İran'da Devlet, Din ve Devrim 1796'dan Bugüne*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s.212

²⁷⁶ Uyar, 2004, a.g.e., s.175

²⁷⁷ Yaşanan bu saldırlar karşısında tepkisiz kalmayan Babiler de karşı harekete geçmeye karar verdiler. Bab, Molla Hüseyin'e haber göndererek ona hediye etmiş olduğu yeşil sarığı giyip siyah bayrağı çekerek karşı harekâta başlamasını istedi. Bab'ın kendisine gönderdiği yeşil sarığı başına dolayıp Allah'ın dünyadaki vekilinin geldiğinin alameti saydıkları siyah sancağı çekerek yanına aldığı iki yüz iki Babî ile Cezireyi Hadra'daki (Yeşil Ada) Kuddüs'un yardımına giden Molla Hüseyin'in sorumsuz hareketleri, Bab'ın talimatı üzerine ezanın sözlerinin değiştirilerek okunması ve kelimeyi şehadet'e "Seyit Ali Muhammed, Nebil (Hz. Muhammed)'den evvel Ali nefhai ilahinin aynasıdır." şeklinde ilaveler yapılması ülkenin genelinde baş gösterecek olan çatışmaların ateşleyicisi olmuştur. Yasin, a.g.e.,s. 68

²⁷⁸ Foran, a.g.e.,s. 424

Bahaîlere karşı olan tepkinin büyümesinde, Nasıreddin Şah'a yapılan suikast girişiminin de çok büyük etkisi olmuştur. Bab'ın idam edilerek öldürülmesinden sorumlu tuttıkları Şah'ı öldürmek üzere 15 Ağustos 1852 tarihinde Niyaveran'a gelen Babiler, Şah sabah gezintisi için at sırtında saray bahçesinden çıktığı anda ellerindeki silah ile Şah'a bir el ateş ederler. Şah'ın yaralanmasıyla neticelenen bu olay sonrasında Babilere yapılan baskılar daha da artmıştır. Ülkenin neredeyse tamamında, halkın en alt tabakasındaki vatandaştan saraydaki yöneticilere kadar herkes bu olayı da bahane ederek Babilere karşı büyük bir hınçla saldırıya geçmiştir.

Bahaîlerin, Batı devletleriyle olan ilişkisi ise bu grubun merkezi idare ve ulema tarafından baskı görmesinin bir diğer ana nedenini oluşturmuştur. Ulema Bahaîliği sadece Şiiliğe karşı bir hareket olarak algılamamış, aynı zamanda sömürgeci güçleri için kullanılan bir grup olarak görmüştür. Ulema, Yahudileri ve Bahaîleri sömürgeci güçler tarafından kullanılmakla itham etmişlerdir. İranlı tarihçi Feridun Ademiyyat (ö.2008) şu ifadeleri kullanmıştır: "Bahaîler, İran sahasında İngiliz siyasetinin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Bahaîlerin, İngilizler ile geliştirdiği ilişki sonraki dönemlerde bu coğrafyada etkinliğini arttırmış olan ABD'ye de bir miras olarak kalmıştır."²⁷⁹

Bahaîler, Batı devletlerinin Kaçar Devletinde açmış oldukları sefarethanelerde de görev almışlardır. Mirza Ali Bahai ve Mirza Ali Suphi Ezel, Rusya sefirliğinde sekreter olarak görev almışlardır. Bahauallah'a en yakın isimlerden biri olan ve Bahailik inancının kurumsallaşmasında önemli bir yere sahip olan Hacı Mirza Muhammed Tagi'nin de (ö.1909) Rusya sefaretliği ile yakın ilişki içinde olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda Mirza Muhammed Tagi ile kardeşi ve oğlu, Rusya kökenli şirketlerin temsilciliklerini de yapmışlardır. Bahauallah'a²⁸⁰ yakın olan bir

²⁷⁹ Şahbazi, a.g.m.,s. 25

²⁸⁰ Bahaîlerin, Batı Dünyası ile ilişki içinde olması sadece İran sahası ile sınırlı kalmamıştır. Bahauallah'ın oğlu olan Abdülbaha(ö.1921), 1911-13 tarihleri arasında idareciler ile görüşmek üzere Paris, Londra ve Bristol şehirlerine gitmiştir. Abdülbaha, bu ziyaretinde ve Doğu'nun yeni ortaya çıkmış olan dininin önderi olarak "Peygamber" sıfatıyla ağırlandı. Bu görüşmeler sadece, Avrupa'da idareci konumunda bulunan kişilerle sınırlı kalmamıştır. Bu kişilerin yanında, masonlar da Abdülbaha'ya ilgilerini esirgememiştir. Bununla birlikte Abdülbaha'ya, 1875 tarihinde New York'ta ırk, din veya itikat farkı olmaksızın Dünya dinleri ve metinleri ile doğanın gizemlerini araştırmak amacıyla kurulmuş olan Oryantalist zihniyete sahip olan Teosofiya Derneği tarafından da özel bir ilgi gösterilmiştir. Bu dernek Abdülbaha'yı rehber olarak tanımlamıştır. Abdülbaha Avrupa seyahati ile Bahailiği, Batı'da tanınması ve korunmasını

diğer isim olan Mirza Muhammed Ali Varga(ö.1896) ise Tahran'da, Rusların kurmuş olduğu Bank-ı İstikrazi'de görev almıştır. Kardeşi Veliulah Han ise Rusya elçiliğinde memur olarak istihdam edilmiştir. Dönemin meşhur Bahaîleri arasında yer alan Ebu Hasan Elbahai'de, İngiltere'nin bankası olan Bank-ı Şahinşah'te görev almıştır. Özellikle Kaçar döneminde kurulmuş olan Batılı devletlerinin elçilikleri, Bahaîler için önemli bir çalışma alanı olmuştur.²⁸¹

Bahaîler ile Batı devletlerinin ilişkisi o kadar derinleşmiştir ki, hapse atılan Bahaîler için bu devletlerin temsilcileri adeta bir avukat gibi davranmışlardır. Örneğin, Kuzey İran'da bu dinin mensuplarına yönelik tutuklama faaliyetleri olduğunda, Rusya ve Fransa'nın konsolosları serbest bırakılmaları için girişimde bulunmuşlardır. Konsoloslar bu girişimlerinden ise olumlu sonuç elde etmişlerdir. Dolayısıyla elçilikler, Bahaîler açısından bir sığınak görevi yapmıştır.²⁸²

Bahaîler, İngilizler ile uyum içinde olmuşlardır. Britanya, Bahaîler ile güçlü ilişkiler oluşturmak suretiyle dinlerini yayma çabalarını desteklemiştir. Bu strateji ile İngiltere, ulemanın toplumsal gücü karşısında bir denge kurmaya çalışmışlardır. Nasıreddin Şah'ın ölümü sonrasında ise İslami kavramlar üzerinden toplumu tahrik edecek şekilde dinlerini yaymak için uygun bir zemin oluşturmaya çalışmışlardır. Mesela cihat kavramının ret etmişler ve bu kavramın günümüzde geçerli olmadığı iddiasında bulunmuşlardır. Aynı zamanda toplumun köhnemiş fikirlere sahip sınıf olarak nitelendirdiği ulemadan uzak kalmaları için çaba göstermişlerdir.²⁸³

Nasıreddin Şah'dan sonra Kaçar Hanedanı'nın başı olan Muhammed Şah döneminde de Britanya'nın, Bahaîlere olan ilgisi azalmamıştır. Hatta Bahaîliğin yayılması ve en azından Zerdüştlere bu dini benimsemesi yönünde çaba göstermiştir. Bab'ın ve Bahaîlerin önde gelenlerinin bir kısmının göç ettirilmesi, Bahaîlerin gizli çevreler ile ilişki geliştirmelerinde önemli bir paya sahip

---

amaçlamıştır. Meryem Sadıki Pori, Nakd-ı ber Tarih-i Nigar-ı Bahaiyat, *Faslname-i 15 Hordad Dergisi*, Sayı 55, 1972, s. 136

²⁸¹ Mahbuba İsmaili, Engilistan ve Gosteriş Fırka-i Bahaiyat der İran: BaTakidberAsr-ı Pehlevi, Sayı 24, *Name-i Tarih-i Pejuhan Dergisi*, s.50

²⁸² Şahbazi, a.g.m., s. 31

²⁸³ İsmaili, a.g.m., s. 51

olmuştur. Dini inançlarının devam etmesi ve öğretilerinin toplum geneline yayılabilmesi için Masonlar ile güçlü bir irtibat halinde olmuşlardır. Masonlar, Bahaîlerin modern olarak adlandırılabilir düşünceleri desteklemişler ve bu düşüncelerin yayılmasında bu din mensuplarını önemli bir araç olarak görmüşlerdir. Nasıreddin Şah döneminde Bahaîlerin ağır bir baskıyla karşı karşıya kalması ve fikirlerinin yayabilecek özgür bir mecra bulamamaları, ortak düşüncelere sahip oldukları Masonlarla işbirliği yapmalarının başlangıç noktasını oluşturmuştur. Meşrutiyet döneminde de Masonların etkili olduğu encümenler içerisinde, Kaçar idaresine yönelik muhalefetini devam ettirmiş ve Britanya ile ilişkilerini de sürdürmüştür. Bu dönemi de Şiiliğini İran sahasındaki etkisinin azaltılması için bir fırsat olarak görmüşlerdir. Kaçar idaresi, Masonlar ile Bahaîleri birbirinden ayırmayıp, bu iki grubu “Britanya’nın Silahları” olarak nitelemiştir.²⁸⁴

Bahaîler ve Masonların, Britanya sefirliği ile bağlantı içinde olmaları ise bu ilişkinin sembolü konumunda olmuştur. Kaçar idaresinin ve mecliste bulunan ulemanın, Bahaîler ile mücadelesi Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Kanun-i Esasi’nin 20. maddesinde, dine zarar veren fikirlerin önleneyeceği belirtilmiştir ki, bu madde dine zarar veren gruplar arasında yer alan Bahailer ile mücadelenin yasal zeminini oluşturmuştur. Bu çerçevede Bahaîliğin başta kutsal kitabı olmak üzere yazılı eserleri de dine zarar veren çalışmalar olarak değerlendirilmiş ve toplum içinde yayılması engellenmeye çalışılmıştır. Meşrutiyet karşıtı görüşleriyle bilinen müçtehit Şeyh Fazlullah Nuri’de bu konuda Meşrutiyet’i destekleyen müçtehitler ile birlikte hareket etmiş ve Bahaîleri, İngilizlerin çıkarları doğrultusunda çalışan sapkın bir grup olarak nitelemiştir.²⁸⁵

Ulema, Bahaîlerin güçlenmesi ve dini bir kurum olarak toplumun büyük kısmında kök salmasında mani olmuştur. Ulemanın toplum içerisinde dini, kültürel, ekonomik ve hukuk alanında hâkim konumunda olması, Bahaîler ile mücadelesinde elini güçlendiren zemini oluşturmuştur. Bahaîlerin güçlenme eğilimi göstermesi ise, Mirza Taki Han ile ulema arasında ittifakın oluşmasını

²⁸⁴ Şahbazi, a.g.m., s.32

²⁸⁵ İsmaili, a.g.m., s.53

sağlamış ve konu İslam'ın kurtulmasını sağlayacak milli bir mesele olarak algılanmıştır. Konunun en önemli yönlerinden birini de merkezi idare ile ulema arasında kurulmuş olan Bahaî karşıtı ittifak oluşturmuştur.

3. BÖLÜM

İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİNDE KUM ULEMASININ ETKİSİ

3.1 MEŞRUTİYET DEVRİMİ ARİFESİNDE GERÇEKLEŞMİŞ ÖNEMLİ TOPLUMSAL OLAYLAR

XX. yüzyıla İran zayıf ekonomisi, sorunları çözme ve çevre üzerinde etkisi sağlama noktasında yetersiz kalan merkez idare ve Batı'nın ekonomik etkisi karşısında tepkili bir toplum yapısıyla girmişti. Yani, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ağırlaşmış olan ekonomik ve siyasi problemler, bu yüzyılın başında İran toplumunun temel meselesini oluşturmuştur. Bir diğer ifadeyle, İran toplumu yeni yüzyıla kaos ve karmaşa içinde girmişti. Geleceğini arayan toplum doğal olarak yeni siyasi ve çözümler arayışına girmişti. Bu arayışlar bir önceki yüzyılın son döneminde kendisini göstermişti. XIX. yüzyılın son 10 yılında yaşanan iki önemli hadise, İran Meşrutiyet Devrimi'nin arifesi olarak adlandırılabilir.

Ayetullah Şirazi'nin 1890-1891 yılları arasında yaşanan süreçte Tütün Yasağı hakkında verdiği fetva toplumsal tepkinin ilk önemli yağını oluşturmuştur. Bu fetva, İran'da Meşrutiyet hareketlerini fitilleyen başlıca kıvılcımlardan ilkidir.²⁸⁶ Aslında İran'da Tütün Yasağı fetvası Kaçar Hanedanlığının zayıflamasına paralel olarak siyasi ve sosyal alanda yaşanan boşluğu dolduran Şii ulemanın siyasi iktidarının tescili anlamına gelmektedir. Yenilikçi İranlı aydınlar bu fetvanın ardından siyasi değişimler konusundaki düşüncelerinde ısrarlı olmaya başlamışlar, bu bağlamda vatanperverlik düşünceleri şekillenmeye ve hatta çok açık olmasa da nasyonalist görüşleri savunmaya başlamışlardır. Prof. Katuzyan bu açıdan Tütün Protestosu'nu

²⁸⁶ Kaan Dilek, İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri, *Akademik Ortadoğu Dergisi*, İstanbul, Cilt 2 ,Sayı1, 2007, s.51

Meşrutiyet devrimi için başarılı bir alıştırma olarak değerlendirmekte ve İran tarihindeki ilk siyasi kalkışma olarak görmektedir.

Meşrutiyet hükümeti istemlerini fitilleyen ikinci önemli kıvılcım ise Nasıruddin Şah'ın öldürülmesi olmuştur. Bahailik inancını benimsemiş olan Mirza Rıza Kirmani'nin 1895 yılında tabancasından çıkan kurşun Kaçar hanedanının Nasıruddin Şah'ı öldürmüştür. Nasıruddin Şah'ın öldürülmesiyle İran coğrafyasında, merkezde ve diğer vilayetlerde çözümler başlamıştır.²⁸⁷

Nasıruddin Şah'tan sonra saltanata oturan veliahdı Muzafereddin Şah beceriksiz ve güçsüz bir kişiliğe sahipti. Muzafereddin Şah'ın iktidara geldiği dönemde, İran halkı daha organize bir yapıya sahipti ve köhne bir yönetim tarzına sahip olan Kaçar Hanedanlığı'nın iktidarını sınırlamaya hazır bir konumdaydı. Toplumun talepleri, mutlak iktidara dayalı olan sistemin değişip, toplumun yönetimde aktif rol alması temelinde şekillenmekteydi.

Muzafereddin Şah döneminde, Kaçar ekonomisinin problemleri ağırlaşmak suretiyle devam etmekteydi. Geleneksel üretim ekonomisinin krizde olması, ekonomik durgunluk ve Nasıreddin Şah döneminde halktan alınan vergilerin miktarının artırılması İran toplumunda büyük bir hoşnutsuzluğa yol açmıştır.²⁸⁸ Yabancı sermayenin, İran'ın ulusal geliri üzerinde hâkimiyet kurması ve elde

²⁸⁷ Dilek, a.g.m., s.52

²⁸⁸ Kaçar idaresinin bütçesinin zayıf olması, bütçenin zayıflamasında Rusya ve Britanya'dan alınan borçların da büyük etkisi olmuştur, Kaçar ekonomisinin zayıf olmasının makro ölçekteki örneğini oluşturmuştur. Kaçar Devleti'nin zayıf ekonomisi, beraberinde işsizlik sorununun da büyümesini de beraberinde getirmişti. XX. yüzyılın başlarında İran coğrafyasından, Rusya'ya göçmen olarak giden işçi sayısı 300.000'i bulmuştu. Bu süreçte Muzafereddin Şah'ın, devletin gelirlerini arttırmak için arazi vergisini artırması ise toplumdaki tepkiyi bir kat daha arttırmıştı. Muzafereddin Şah'ın ekonomi politikasıyla, halkın ekonomik talepleri taban tabana zıttı: Muzafereddin Şah, ekonomi üzerindeki yabancı etkisini kırmaya yönelik bir strateji izlemediği gibi, halkın günlük geçim sıkıntısıyla da fazla ilgilenmemekteydi. Halkın talepleri ise bu politikaların tersi yönündeydi. Elizabeth Koojori-Saatchi, "The Culture of Revolution: Revolutionary Transformation in Iran", Yüksek lisans Tezi, University of Nevada, LasVegas, Ağustos 2010, s.55

ettiği gelirlerin bir kısmını kendi ülkelerinde değerlendirmesi İran toplumunda, Şah'a olan tepkiyi daha fazla arttırmaktaydı.²⁸⁹

Devletin hazinesinin resmen boşaldığı dönemde Muzafereddin Şah, öncelikle maliyeyi güçlendirme yolunu tercih etmiş ve bu amaç için İngiltere ve Belçika'dan borç para bulmak için müzakerelerde bulunmuştur. Ama bu çabadan istediği neticeyi elde edememiştir. Muzafereddin Şah bir kez daha Rusya'nın yolunu tutmuştu. Rusya İmparatorluğu Bank-ı Şahinşah aracılığıyla, Muzafereddin Şah'a %5 faiz oranıyla ödemesi şartıyla 25 milyon ruble borç vermeyi kabul etmişti. Fakat Rus yönetiminin bu borç için ağır şartları da vardı: Kuzey İran'daki gümrüklerin gelirleri ipotek olarak gösterilecek ve başka bir Avrupa devletinden borç alınmayacaktı. Şah, Rusya ile borç konusunda anlaştıktan sonra Avrupa'ya gitmek üzere yola çıktı. Bu dönemde, Belçika'ya verilen gümrük tavizleri de toplumda büyük tepkiye yol açmıştı. Bu imtiyazlar belki Muzafereddin Şah idaresi için mali açıdan faydalıydı, fakat toplumda gümrükler üzerinden verilen imtiyazlar tepkilerin büyümesine yol açmıştı. Bu tepkinin bir de dini boyutu vardı: Müslüman olmayan nüfusun, Müslüman halk üzerinde tahakküm kurması halktaki tepkiyi daha fazla köpürtüyordu. İşin bu boyutu ulema sınıfının da sınırlarını daha fazla germekteydi.²⁹⁰

Özellikle, Belçikalı Nous'a verilen gümrük imtiyazı tüccarların tepkisini bir kat daha arttırmıştı. Bu isme verilen gümrük imtiyazı, Meşrutiyet döneminin oluşmasına ivme kazandırmıştır. Muzafereddin Şah'ın, 1901 tarihinde, Rusya ve Belçika ile gümrükler konusunda tavizi içeren ikinci bir antlaşmaya imza atması meselenin daha fazla derinleşmesine yol açmıştı. Bu antlaşma, yerli tüccarların ve zanaatkarların büyük zarar görmesine, rekabet kabiliyetlerinin neredeyse ortadan kalkması anlamına gelmekteydi. Örnek olarak, kamuoyunda Rusya'ya verilen gümrük tavizi, bu devletin Türkmençayı Antlaşması (1813) sonrasında

²⁸⁹ Saatchi, a.g.e., s.54

²⁹⁰ Sohrab Salihi, *Iran ve Do Çonbeş Der Nim-i Kurn (Meşrute ve Neft)*, Emirkebir Yayınevi, Tahran,1975, s.70

elde etmiş olduğu en önemli siyasi kazanç olarak tasvir edilmiştir. Bu antlaşma ile J. Nous, Kaçar Devleti'nin gümrüklerinin idaresinden sorumlu olmuştur. Bu dönemde Nous'un ulema elbisesi ile fotoğraf çektirmesi ise toplumun ve ulemanın, yabancılara yönelik tepkisini daha fazla arttırdı.²⁹¹ Gümrüklerin başına getirilen Belçikalı J. Nous'dandin adamlarına ait bir elbiseyle fotoğrafı yayınlanmasını halk ve ulema sınıfı, Müslümanlara ve İslam'a hakaret olarak değerlendirmişlerdir.

Meşrutiyet'in arifesine tekabül eden 1903 tarihinde, Tebriz ve Tahran'da Belçikalıların almış olduğu imtiyazları protesto amacıyla ulemanın öncülüğünde toplum meyhaneleri, okulları ve misafirhaneleri tatil etti. Ulemanın bu protestolarda öncü rol oynaması Batı'nın sadece ekonomik alanda sağladığı ekonomik imtiyazlara yönelik değil, kültürel alandaki hegemonyasına yönelik bir tepkinin ifadesi olarak ortaya çıkmıştır. Batı'nın, geleneksel ekonomik yapı dâhilinde yaşamını sürdüren toplumun ekonomik çıkarlarını zedelemesinin bir ifadesi olan Tebriz olayları, merkezi idare ile halk arasındaki gerilimin de artmasına yol açmıştır. Kaçar idaresinin sert müdahalelerde bulunması ve 14 talebeyi Erdebil'e sürgün edip, bu şehirde tutuklatması ulema ile merkezi idare arasında var olan gerginliğin artmasına yol açmıştır.²⁹²

Fakat Ayetullah Behbahani duruma hemen müdahil oldu ve tutuklanıp sürgüne gönderilen 14 talebenin, serbest bırakılmasını sağladı. Ayetullah Abdullah Behbahani'nin bu girişimi ile mesele kısa sürede çözüldü. Fakat bu kısa süren hadise, hem ulemanın artan etkisini hem

²⁹¹ Bijan Jazani, *Inkilabı Meşrutiyet-i Iran: Niruha-ve Hedefha*, Sazman-ı Fedain Yayınevi, Tahran, 2009, s:85

²⁹² Kirman, Meşhed, Kazvin ve Şiraz gibi İran'ın diğer şehirlerinde de rahatsızlıklar gün geçtikçe artmıştır. Bu esnada gerçekleşen en dikkat çekici olaylardan biri de şüphesiz İran'ın borçlandığı Rus bankasının şehrin ortasında virane bir medrese binasıyla eski bir kabristanın arazisini satın alması ve burada banka binası yapmak istemesidir. Burada ilginç olan kabirlerin bozularak burada bina yapılmasına Şeyh Fazlullah Nuri'nin dışında ulemeden hiç kimsenin cevaz vermemesidir. Olayları duyan Necef uleması yaşananlardan rahatsızlığını bildirmiştir. Ayetullah Behbahani ve Tabatabai her yerde bu olay hakkında minberlerden halka seslenmiştir. Aslında ulemanın halkın bir kez daha devletle karşı karşıya gelmesi için fırsat bildiği bu olay, Hacı Şeyh Muhammed Vaiz'in halkı tahrikiyle ve banka binasının halk tarafından yıkılmasıyla sona ermiştir. Ayrıca Muzafereddin Şah'ın bankanın uğradığı zararın karşılanacağını bildirmesi, halk ve ulemayla uğraşmalarını gerektiğini söylemesi de çok ilginçtir. Çünkü halk bu olaydan sonra siyasi ve sosyal olaylar karşısında devletle karşı karşıya gelmekten artık eskisi kadar çekinmemiş ve daha sert tavır almaya başlamıştır. Dilek, a.g.m.,s.56

de merkezi idarenin sosyal ve siyasi meseleler karşısındaki acizliğini bir kez daha göstermişti.²⁹³

Muzafereddin Şah idaresinin, ne Irak ulemasından istediği desteği alabilmiş, ne de Tahran'da bulunan Tabatabai, Seyyid Abdullah Behbahani ile Aga Necefî'den de destek bulabilmiştir. XX. yüzyıl, İran coğrafyası ulema ile Kaçar idaresi arasındaki büyük kopuşa sahne olmuştu. Bu kopuş, ulemanın sessiz kaçmasıyla devam etseydi, İran idaresi açısından belli bir ölçüde sürdürülebilir olabilirdi. Fakat ulemanın sesli bir şekilde muhalefetini dile getirmesi, zaten mali açıdan zor durumda olan Kaçar idaresinin daha fazla zorlanmasına neden olmuştur.²⁹⁴ Bu süreçte Necef ulemasının, Kaçar idaresini tekfir etmesi durumun merkezi idare açısından vahametini net bir şekilde göstermektedir. Hatta bu dönemde ulema hareket alanını genişletmek amacıyla, İngiltere ile ilişkilerini geliştirme stratejisini de ortaya koymuştur. İngiltere ise ulema ile ilişki kurarak, Kaçar Hanedanlığı üzerinde nüfuz sahibi olan Rusya'nın da hareket alanını sınırlandırmak istiyordu.²⁹⁵

Bu konuda Ahmed Kesrevi "Halk Muzafereddin Şah'ı saf ve güçsüz olarak görmekte ve bütün kötülüklerin başında Emin'udDevle'nin bulunduğunu düşünmektedir. Bu dönemde İran'da işler iki grubun kontrolündeydi: İlki hiçbir şekilde söz söylenemeyen Saray ve Şah'ın etrafında yer alanlar ve diğeri halkı ayaklandırabilecek din adamlarıydı. Emin'ud-Devle her iki grupta da düşmanlara sahipti, bu şahıs etrafındaki ulemaya para vererek, çevresindekilerin gönlünü alarak içlerine devam ediyordu. Öyle bir dönem gelmişti ki hazine boşalmış ve

²⁹³ Jazani, a.g.m., s.86

²⁹⁴ Devletin idarecileri ise Kum, İsfahan, Şiraz ve Tebriz'de bulunan ulema ile ortak bir yol haritası oluşturmaya çalışmış fakat bu çabaların da muvaffak olamamışlardır. Ulemanın tepkisi bir kez daha İran sınırları içinde kalmamış, Atabat bölgesinde bulunan Şii müçtehitler de mektuplar vasıtasıyla, Şah'a karşı muhalefet içinde olmuşlardır. Ulemanın Muzafereddin Şah dönemindeki ilk tepkilerinin somutlaştığı konu, Rusya'dan alınan borçlar olmuştu. Rusya'dan alınan borçların hangi miktara ulaştığı ve bu devletin Bahailer ile ilişkisi, hem İran'daki hem de Atabat bölgesinde yaşayan ulemanın, Kaçar idaresine yönelik temel sorusu konumundaydı. Ulema, Bahailerin Rusya tarafından korunduğuna emindi. Özellikle, alınan borçlar neticesinde Kaçar Devleti üzerindeki etkinliğini arttırmış olan Rus Çarlığı, Bahailer ile daha rahat ilişki kurmanın yolunu da açmış durumdaydı. Salihi, a.g.e., s.70

²⁹⁵ Salihi, a.g.e., s.71

etrafına para dağıtamaz hale gelmişti, içte ona aşırı düşmanlık besleyenler artık ondan para alamayan ve onun kandırmacalarına inanmayanlardı” diye yazmaktadır.²⁹⁶

Yine Rusya ve Japonya arasındaki savaştan Rusya'nın mağlup olarak ayrılması Tahran'da ciddi bir etki yapmıştır. İran'da Meşrutiyet taraftarları Rusya'nın savaşı kaybetmesindeki en önemli nedenin Rusya'daki istibdat hâkimiyeti olduğunu düşünmektedirler. Oysa Japonya'da da meşrutiyet hükümetine sahip bir siyasi yapı varlık göstermektedir. İranlı aydınların yaptığı gibi saltanata sahip olmak tek başına yenilginin nedeni olarak açıklanamayacaktır. Ama o dönem İran'da insanların istibdat ve otoriter yapıyla karşı karşıya olmaları olayları hep bu ekseninde değerlendirmeye itmiştir.

İran'da Meşrutiyet rejimi taraftarları arasında büyük etki yapan gelişmelerden biri de 1905 yılında Rusya'da yaşanan inkılâptır. 1905 Rusya inkılâbı İran'da hemen etkisini göstermiştir. Özellikle Kafkaslar üzerinden İran'a gelen fikir akımlarıyla meşrutiyet düşüncesinde yeni anlayışlar hız kazanmıştır. Henüz klasik ulema hattında yer alan Takizade, Devletabadi ve Musavat gibi yenilikçi aydınlar bu fikirlerden oldukça etkilenmişlerdir. Demokrat ve Sosyal Demokrat düşüncelere sahip gençler bu fikirler karşısında radikalleşerek özellikle Tahran, Tebriz, Gilan ve Meşhed şehirlerinde mücadele içinde bulunmuşlardır. Fakat bu grubun, toplum üzerindeki etkisi daha sınırlı bir şekilde gerçekleşmiştir.²⁹⁷

Toplumun yabancı etkisine yönelik tepkisi ve Batılıların fütursuzca davranması neticesinde toplumsal tabanı genişleyen ulema sınıfı 16 Şevval 1323 (14 Ekim 1905) tarihinde ulemanın, talebelerin ve halk Abdulazim türbesine (haremine) bir ziyaret gerçekleştirirler. Bu ziyarette büyük müçtehitlerden Tabatabai, Behbahani, Hac Seyyid Murtaza, Mirza Mustafa, Sadır, Seyyidel Cemal Efcai, Şeyh Muhammed Sadık

²⁹⁶ Dilek, a.g.m., s.56

²⁹⁷ Dilek,a.g.m., s.57

Kaşani ve Şeyh Muhammed Rıza Kummi, halkla birlikte bir araya geldiler. Bu harekete menfi bir gözle bakan Şeyh Fazlullah'ın oğlu Şeyh Mehdi ise babasının aksine samimi bir şekilde bu hareketi desteklemiştir. Burada gerçekleştirilen toplantıda, şu kararlar alındı: ²⁹⁸

- 1) Kum yolu askeri müdahalelerle kapatılmayacak
- 2) Hac Mirza Muhammed Rıza'nın Refsencan'dan, Kirman'a dönüşüne müsaade edilecek
- 3) Tahran'da bulunan Marvi Medresesi'nin (1816) Hac Şeyh Murtaza tarafından restore edilmesine izin verilecek
- 4) İran'ın her tarafına adaletخانه yapılacak
- 5) Mösyö Naus'un gümrükler üzerindeki imtiyazı kaldırılacak
- 6) Alaud Devle'nin Tahran üzerindeki hâkimiyeti kaldırılacak
- 7) Ülke içerisinde İslamiyet'in etkin olduğu bir kanun geçerli olacak
- 8) Tümenin değerini düşmesinin önüne geçilecek²⁹⁹

11 Ekim 1905 tarihinde gerçekleşen bir hadise ise olayların büyümesinin ikinci aşamasını oluşturmuştur. Bu tarihte biri yaşlı olmak üzere iki şeker üreticisinin, fiyatları düşürülmesine karşı çıktıkları gerekçesiyle, Naus Devle tarafından falakaya yatırılması toplumsal tepkiyi daha fazla arttırmıştır. Bu olay neticesinde, 2000 civarında ulema, öğrenci ve tüccar Abdulazim Türbesi'ne gitmişlerdir. Burada toplanan kitlenin iki temel talebi bulunmaktaydı: Şah'ın otoriter yönetim anlayışının değişmesi ve yasalar karşısında herkesin eşit olması. ³⁰⁰

1906 yılının Yaz ayında gerçekleşen olay ise, Kaçar idaresi ve toplumun farklı kesimleri arasında iplerin tamamen koptuğunu net bir şekilde göstermiştir. Bu dönemde İngiltere'nin maslahatgüzarı Grant

²⁹⁸ Jazani,a.g.e., s.88

²⁹⁹ Jazani,a.g.e., s.88

³⁰⁰ John Francis Foran, "Social Structure and Social Change in Iran From 1500 to 1979", University of California, Berkeley,1988, s.456

Duff, 14.000 civarında tüccar, öğrenci, ulema ve zanaatkârdan oluşan topluluğun Britanya Elçiliği'nin bahçesinde oturma eylemine izin vermişti. İngiltere açısından, bu fûrum önemli bir nimetti, zira Muhammedin Şah Rus Çarlığına yakın durmaktaydı. Buna karşın İngiltere ise Kaçar idaresi karşıtı olan halk ile ilişkileri sağlam tutarak, İran siyasetinde belirleyici bir aktör olmayı hedeflemiştir. Bu geniş kitle talepleri ise belliydi: Aynu'd Devle'nin görevden alınması, kanunlara saygı gösterilmesi ve Kum'a giden ulemanın geri çağırılması.³⁰¹

Oturma eyleminin başlama gerekçesi ise bir mahkûmu kurtarmak isteyen bir öğrenci grubunun üzerine hükümet güçleri tarafından açılan ateş sonucunda öğrencilerin arasında bulunan Abdülhamit adında bir öğrenci hayatını kaybetmişti. Bu öğrencinin cenaze töreni Şah karşıtlarının protesto gösterisine dönüşmüştü. Cenazenin Cuma Camisi'ne götürülmesiyle esnaf da kepenk indirerek protesto gösterilerine katıldı. Olayların çıkmasına engel olmak isteyen hükümet, asker gönderdi; ancak bunarağmen olayları kontrol edemedi. Bu olayın gerçekleşmesi sonrasında daha sonra meşrutiyetkarşıtı cephede yer alacak olan meşhur Merci-i Taklitlerden olan Şeyh Fazlullah Nuri bilekendi taklitçilerinin baskısı ile Cuma Camisi'ne gitmek zorunda kalmıştır. Karşıcephede ise Şah, rahatsızlığını açık bir şekilde ulemaya bildirmesine ve sorununçözümü konusunda çaba sarf edeceğini söylemesine rağmen sorunun kaynağı olarakgörülen sadrazamı görevden almaya bir türlü yanaşmıyordu. Halk, pazarda ölü birseyidin gömleğini bayrak haline getirerek ve kefen giyerek gösteriler gerçekleştirdi. Hz. Hasan ve Hüseyin'in de isimlerinin flamalarda taşındığı gösteriler geleneksel Şii gösteri eylemlerine dönüştürülmüştür. Güvenlik güçleri tarafından kalabalığındağıtılması için halkın üzerine ateş açıldı ve bu ateş sonucunda birçok insan hayatınıkaybetti. Adalet isteklerine kanla karşılık verilmesine rağmen Behbehani, sağduyuçağrılarını yapmaya devam etmiştir. Şii ulemanın bu aşamada hükümetten beklediklerien önemli istekleri; Aynu'd-Devle'nin azledilmesi

³⁰¹ Foran, a.g.e., s.457

ve adaletin kurulmasıydı. İstekleri karşılanmayan ulema Atabat'a gitmek üzere şahtan izin istedi.³⁰² Fakat ulema daha sonra karar değiştirmiş ve Kum şehrine gitmiştir.³⁰³

Bu olaylar, toplumun farklı kesimlerinin anayasaya dayalı olarak Şah'ın idaresinin kısıtlama taleplerinin daha fazla güçlenmesini sağlamıştır. Ağustos 1906 tarihinde Şah'ın, gönülsüz de olsa, Meşrutiyet'e dayalı yönetim biçimini kabul etmesinde etkili olan sınıfları açıklamak, hem Meşrutiyet döneminin hem de Kum ulemasının bu süreçteki önemini anlaşılmasında önemli bir role sahiptir.

3.2 MEŞRUTİYET DEVRİMİNİN GERÇEKLEŞMESİNİ SAĞLAYAN DİĞER TOPLUMSAL GRUPLAR

3.2.1 Aydınlar

Feth Ali Şah'ın son döneminden başlamak üzere İran'da yeni bir kavram çıkmıştır: Aydınlar. Batı tarzı eğitim modeliyle yetişmiş olan bu kesim, İran halkının aksine, Batı'nın modern fikirlerini ve kavramlarını yakından tanımaktaydı. Bu grup Meşrutiyet dönemini, siyasi, toplumsal ve ekonomik yapısının modernleştirilmesi için uygun bir zemin oluşturduğunu düşünmüşlerdir.³⁰⁴ Meşrutiyet dönemi aydınlarını birleştiren kök, Kaçar idaresinin eskimiş ve yetersiz idare anlayışının dönüştürülmesi ile toplumun eğitim ve bilgilendirilme yoluyla yetiştirilmesi olmuştur.³⁰⁵

³⁰² Osman Karacan, "1906 İran Meşrutiyeti", İnönü Üniversitesi, Malatya, Yüksek lisans Tezi, 2013, s.175

³⁰³ Karacan, a.g.e. ,s.176

³⁰⁴ İran'da ilk aydınların ortaya çıkışı, reformcu devlet adamı kimliğiyle tanınan Abbas Mirza'dan yaklaşık 10 sene öneye dayanır. Bu dönemde ortaya çıkan aydınlar, İran toplumunun geri kalma sebepleri ve modernleşmenin nasıl gerçekleşeceği konusunda kafa yormuşlardır. Fakat bu dönemde ortaya çıkan modernleşme fikirleri toplum içinde geniş bir ses getirememiştir. Geleneksel yapının, eğitim dâhil her alanda, etkili olduğu bu dönemde, toplumsal ve siyasi yapıyı değiştirecek yeni bir felsefi bakış açısının yaygınlaşması pek mümkün değildi. Bu dönem aydınlarının düşüncelerinin yaygınlaşmasında, Kaçar idaresinin despot yönetim anlayışı ve toplumun bu düşünceleri anlayabilecek bir entelektüel birikime sahip olmamaları ciddi bir engel oluşturmuştur. Bununla birlikte, aydınlar arasında net bir programın oluşturulamaması da ayrı bir problem meydana getirmiştir. Sacid Omidpour, Meşrute ve Ruşenfikran: Demokratilizasyon ya Liberilizasyon, Peşuhaşa-i Siyasi ve Beynel Milli Dergisi, Tahrân, Sayı 4, 2008, s.72

³⁰⁵ Seyyid Muhiddin Halhali, Berresi-i Cereyanha-i Fikr-i Asr-ı Meşrute, *Tarihname-i Harezmi Dergisi*, Sonbahar 1975, S.1, s.92

Batı Dünyasındaki gelişmeler, aydınların fikir hayatının şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Geleneksel İran düşüncesinde, Allah'ın iradesi merkezi bir yere sahipti. Bu bağlamda ulema sınıfının düşüncesinde doğal olarak İlahi iradeyi ret etmek mümkün değildi. Yönetici sınıf ise kendisini Zillullah (Allah'ın Gölgesi) olarak nitelendirmeye özen gösteriyordu ve toplum da fazlasıyla kaderciydi. Batı düşüncesinden etkilenmiş olan aydın sınıfı ise İlahi iradenin belirleyici gücü yerine insanlığın tarihsel ilerleyişi kavramını düşüncelerinin merkezine oturtmuşlardı. İnsan iradesinin hayata geçmesi ise; Kaçar idaresinin despotik anlayışının, ulemanın toplum üzerindeki etkisinin ve yabancı devletlerin etkisinin kırılması ile gerçekleşebilirdi. Aydın sınıfına göre Kaçar idaresinin etkisinin kırılması eşitlik ve özgürlük kavramlarının gelişmesine bağlıdır. Ulema sınıfının etkisinin zayıflatılmasının yolu ise rasyonel ve bilimsel düşüncenin gelişmesinden geçmekteydi. Bu sınıf, Batı'nın sömürgeci politikalarının ortadan kalkmasının da bu faktörlere bağlı olduğunu düşünmüştür.³⁰⁶

Toplumsal değişimi isteyen üç ana gruptan birisi olan aydın sınıfının, diğer iki grup olan ulema ve tüccarlardan ayıran önemli bir faktör bulunmaktaydı. Ulema ve tüccarlaranayasa vasıtasıyla merkezi idarenin sınırlandırılması gibi daha sınırlı değişimi talep ederken, aydınlar daha geniş bir alanı kapsayan değişiklikleri gündeme getirmişlerdir. Aydın sınıfı, sorunun sadece sistemsel değişiklik ile çözülemeyeceğini, toplumun zihinsel dönüşümünün de önemli olduğunu belirtmişlerdir.

Aydın sınıfının üç temel talebi bulunmaktaydı: Anayasaya dayalı bir siyasi değişim ile despotik yönetim anlayışının değişmesi, din adamlarının otoriter etkisinin azaltılması ve yabancı devletlerin etkisinin ortadan kaldırılması.

Fakat bu özellik aydın sınıfının, diğer iki grup ile ayrıştığı anlamına gelmemektedir. Aydın sınıfını, toplumun geri kalanı ile bir araya getiren

³⁰⁶ Mehrdad Kia, "Toward a Theory of Intellectual Formation: The Case of Iranian Intellectuals, 1850-1900", Doctorate, University of Wisconsin – Madison, 1986, s.139

ana faktör, toplumun siyasi sistemin değişmesine yönelik talepleri oluşturmuştur. Dolayısıyla bu gruplar aralarındaki farklılıkları bir araya bırakıp, ana hedefleri olan meşruti yönetim modelini hayata geçirmek için ortak hareket etmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla İran Meşrutiyet Devrimi; liberal reformcuların (aydınların), ulemanın, tüccarların, zanaatkârların, işçilerin ve öğrencilerin bir araya geldiği hibrit bir koalisyon sonucunda gerçekleşmiştir.³⁰⁷

Aydın sınıfı ayrıca milliyetçiliğin, seküler düşünce yapısının ve anayasacı anlayışın gelişmesinin modern ve güçlü bir İran toplumunun ortaya çıkması açısından olmazsa olmaz şartları arasında görmüşlerdir. Aydınlar açısından, milliyetçiliğin gelişmesi sömürgeci bir anlayışa sahip olan Batı ile mücadele kapsamında vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Sekülerizm ise ulema sınıfının gücü karşısında adeta bir panzehir olarak algılanmıştır. Anayasacı anlayış ise, hem din adamları hem de aydınlar ve toplumun diğer katmanları arasında despotik rejim ile mücadele için tartışılmaz bir faktör olarak değerlendirilmiştir.

Milliyetçilik kavramına ise aydınlar özel bir önem vermiştir. Aydınlar, İran halkının haklarının savunulması ve toplumsal bütünlüğün sürdürülmesi için milliyetçi anlayışın güçlenmesini gerekli görmüşlerdi. Bu grup için İslam Dünyası politik bir yapıyı ifade etmemekteydi. Kaçar Devleti'nin coğrafi sınırı ise politik bir yapıyı ifade etmekteydi. Bu bağlamda aydınlar, bu politik yapının Batı tarafından sömürsüne karşı önlemlere yoğunlaşmışlardı. Güçlü bir ordunun kurulması, yeterli bir iletişim ağının kurulması ve eğitimi düşüncenin önemli bir parçası olarak görmüşlerdir.³⁰⁸ Aynı zamanda, aşiretlerin ve toprak ağalarının otonom güçlerinin ortadan kaldırılmasını gerekliliğini de bu kapsamda değerlendirmişlerdir. Aydınlar tarafından "*Bağımsız Modernleşme*" olarak tanımlanan milliyetçiliğin etkisini gösterebilmesi ise, geleneksel rejimden vazgeçilmesi ve toplumun iradesine önem verilmesiyle gerçekleşmesi ile mümkündür. Aydınların milliyetçilik kavramına önem

³⁰⁷ Saatchi, a.g.e., s.56

³⁰⁸ Kıa, a.g.e., s.141

vermesi, tüccarlar tarafından da olumlu karşılanmıştır. Bu kavram özel mülkiyete saygı duymakta, güvenliğin sağlanması hususuna özen göstermekte ve özel gümrük tarifeleri ile avantajlı konumda bulunan ithal ürünler karşısında, bu sınıfın çıkarlarının korunması için gerekli önlemlerin alınmasını amaçlamıştır.³⁰⁹

Bu dönemde aydınlar açısından şu faktörler ön plana çıkmıştır:

1) Aydınların düşünsel ve örgütsel etkisi Meşrutiyet döneminde etkisini arttırmıştır. (Meclisin açılması ve fikirlerinin etkisini göstermesi bu durumun net bir göstergesidir.)

2) Bu sınıfı oluşturan düşünürlerin hemen hepsi seküler düşüncelere sahipti. İslam ve ulemanın toplum ve siyaset üzerindeki etkisine yönelik muhalefetleri bu dönemde belirgin bir şekilde ön plana çıkmıştır. Buna karşın, toplumun geleneksel yapısı ve ulemanın etkisi nedeniyle bu sınıf ile direkt çatışma içine girememişler, hatta taktiksel olarak ulema ile yakın ilişki içinde olmuşlardır.

3) Bu dönemde aydınlar ile modern milliyetçi kavramlar ön plana çıkmıştır. Vatan, millet ve ulus egemenliği gibi kavramlar hem Batı'nın nüfuz alanına yönelik mücadelede hem de İran toplumunun siyasi açıdan yeniden dizayn edilmesi hususunda önemli bir yere sahip olmuştur. Bu kavramların ortaya çıkartılması, Rıza Şah döneminde şekillenmiş olan modern devlet fikrinin de zeminin oluşturmuştur.

4) Aydınlar, sistemin ve toplumun modernleştirilmesi meselesini bir bütün olarak ele almıştır. Bu sınıf, Kaçar Devleti ve toplumunun iktisadi, siyasi ve düşünsel açıdan bir bütün olarak dönüştürülmesini hedeflemiştir.³¹⁰

Akademik literatürde, İran Meşrutiyet Devrimi'nin "*Batılılaşma Hareketi*" olarak tanımlanması dahi, aydınların bu dönemdeki düşünsel etkinliğinin ve meclis çalışmalarındaki faaliyetlerinin önemini net bir

³⁰⁹ Kia, a.g.e., s.142

³¹⁰ Halhali, a.g.m., s.111

şekilde göstermektedir. Çalışmanın bu bölümünde, Meşrutiyet Devrimi'nin gerçekleşmesinde tarihsel bir öneme sahip olan bu sınıfın katkılarını daha iyi anlayabilmek için, önde gelen aydınların düşünceleri ve bu sürece katkıları hususunda bilgi verilecektir.

Meşrutiyet döneminin ortaya çıkmasında ve bu dönemde ortaya çıkan fikri tartışmalarda, üç ana grup ortaya çıkmıştır: a) Aydınlar ile bu grubun etkisinde olan ve çağdaş eğitim görmüş olan öğrenciler b) Meşrutiyet'i destekleyen ulema sınıfı c) Meşrutiyet karşıtı ulema sınıfı. Aydın sınıfı ise kendi içinde üç gruba ayrılmaktaydı: a) Laikliği görüşlerinin temeline koymuş olan kesim. Mirza Ahunzade ve Mirza Aga Han Kirmani bu grubun önde gelen temsilcilerini oluşturmuştur. b) Protestanlık tarzı reformları destekleyen grup. Bu grubun önde gelen temsilcisi Abdulrahim Talibov olmuştur. c) Kurumsal anlamda güce sahip olan gizli gruplar: Malkom Han bu grup içerisindeki en ünlü kişi durumunda olmuştur. Üç grup birbirinden tamamen kopuk değildi. Aksine dinin ve monarşinin güçlü olduğu geleneksel yapının kırılması gerektiği konusunda hemfikirdiler. Bununla birlikte, aralarında yaklaşım konusunda farklılıklar bulunmaktaydı.³¹¹

a) Seküler Aydınlar: Bu grup, adından da anlaşılacağı üzere, siyasi ve toplumsal yaşamın tekrar oluşturulma sürecinde dinin merkezi rol oynamaması gerektiğini savunmuşlar ve Batı'nın toplum modelinin benimsenmesinin gelişmenin temelini oluşturduğu fikrini öne sürmüşlerdir. Bu gruba radikaller ismi de verilmiştir, zira Ahundzade'nin en güçlü temsilcisi olduğu seküler aydınlar toplumsal yaşamın dinden tamamen uzaklaştırılması gerektiğini savunmuştur.

Feth Ali Ahundzade(1812-1878): Feth Ali Ahundzade, 1812'de, Azerbaycan'ın 1828'de Rusya'ya ilhak edilen bölgesindeki Şeki (Nuha) kasabasında doğmuş Ahundzade 1848'deki Tahran elçiliği, 1863'teki İstanbul ziyareti ve resmi görevle Kafkasya'nın değişik şehirlerinde bulunması dışında hayatının geri kalan kısmını Tiflis'te geçirdi. Onun

³¹¹ Halhali, a.g.m., s.93

daha sonra gösterdiği entelektüel gelişme bu kozmopolit şehirde kurduğu çeşitli temaslarla gerçekleştirdi. XIX. yüzyılın ortalarında Tiflis sadece Kafkasya genel valiliğinin merkezi durumunda olmakla kalmayıp ayrıca tiyatrosu, okulları, akademileri, Rusça, Ermenice ve Gürcüce eserlerin basıldığı matbaaları ile canlı bir kültür merkezi olma özelliğine de sahipti.³¹²

Ahundzade'nin Tiflis'teki dostları arasında Aleksandr Çavçavadze, Grigoriy Orbeliani ve Georgiy Tsereteli gibi Gürcü edipler bulunmaktaydı. Bu yıllarda Abovian'ın, Ermeni edebi dilinin sadeleştirilmesi gerekliliği ve Kafkas halkının kültürel ve politik yönden Rusya'ya tabi olması lüzumu 'hususundaki görüşlerinin Ahundzade üzerinde büyük bir tesiri oldu.³¹³

İran'ın güneyinde doğmuş olan ve aslen Azeri Türkü olan Ahundzade, idarede akıl ve kanunun ön plana çıkartılıp, örf ve şeriata dayalı yönetim sisteminin terk edilmesi görüşünü savunmuştur.³¹⁴ Feth Ali Ahundzade de, kanuna dayalı bir Meşrutiyet idaresiyle istibdata dayalı yönetim anlayışının değiştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Özellikle anayasanın, mutlakiyete dayalı yönetim anlayışının sınırlandırılması için zorunlu olduğunu savunmuştur.³¹⁵

Feth Ali Şah bu konuyla ilgili olarak İngiltere'yi örnek göstermektedir: "İngiltere'nin siyasi düzeni içinde, kanunun sınırlandırıcı bir gücü bulunmaktadır. Toplumsal düzen de kanunla belirleniyor. Bu düzen içinde Lordlar Meclisi ve Avam Kamarası olmak üzere iki tane meclis bulunmaktadır. Anlaşmalarda, İngiltere Kralı'nın imza yetkisi olsa da, bu yetki kanunla sınırlandırıldığı için Kral'da istediği gibi karar verememektedir." Bu bağlamda Ahundzade, İngiltere'de geleneksel yapının liberalizmin değerleriyle dönüştürüldüğünü ifade etmiştir. Bireyin özgürlüğü ve hukuk meselesine büyük önem veren Ahundzade bu

³¹² Hamid Algar, "Malkom Han", Cilt 2, *DİA*, İstanbul, 1989, s.185

³¹³ Algar, ag.m., s.186

³¹⁴ Halhali ,a.g.m., s.94,

³¹⁵ Omidpour ,a.g.m., s.91

meseleyle bağlantılı olarak şunu söylemiştir: “Dünya’ya gelmiş olan her insan özgürlüğün nimetlerinden faydalanmalıdır.”

Ahundzade özgürlükleri fiziki ve düşünce özgürlüğü olmak üzere ikiye ayırmaktadır: “Fiziksel özgürlüğümüz despot yöneticilerimiz tarafından elimizden alınmıştır. Çünkü biz Şah’ın fermanı doğrultusunda yaşamak zorunda bırakıldık. Liberalizm bu hususta fikir ve ifade özgürlüğümüzün de teminidir. İnsanı hayvandan ayıran en önemli özelliği gelişme açık olmasıdır. Düşünce özgürlüğü de ilerlemenin ve gelişimin özgürlüğüdür. Medeniyetin gelişmesi, insanın düşünce gücünün ve yeteneklerinin ortaya koyabilmesini sağlamaktadır.”³¹⁶

Ahundzade aynı zamanda, milliyetçilik kavramına da uzak değildi. Vatani yabancıların egemenliğinden kurtarmak gerektiği düşüncesi, Ahundzade’nin milliyetçi yönünü ortaya koymaktadır. Ahundzade, İran halkının geri kalmasında Arapların da büyük etken olduğunu savunmuştur. Bu bağlamda Araplar için çıplak ve aç ifadesini kullanan Ahundzade, bu toplum için ayrıca “Bu haydutlar İran halkının mutluluğunu mahvetti” ifadesini kullanmıştır. Ahundzade, bu düşünceleriyle, İslam üzerinden Arap kültürünün, kadim İran kültürü üzerinde etki kurmasını eleştirmiştir.

Ahundzade, modern toplumun kadın-erkek eşitliği ile oluşturulabileceği tezini savunmuştur. Düşünür toplumun modernleşmesinde, kadınların toplumsal ve siyasi katılımının artırılması gerektiğini belirtmiştir.

Düşünür, siyasetin kanunla sınırlandırılması gerektiği düşüncesinin rasyonel düşüncenin doğası olarak nitelendirmiştir. Ahundzade, Şah’ın tavsiye eden konumunda bulunması gerektiğini savunmuştur. Ahundzade bu durumun gerçekleşmesi için anayasaya dayalı bir idare sisteminin tanzim edilmesi ve devletin gücünün, bireyin haklarını kısıtlamamasıyla gerçekleşebileceği düşüncesini taşımıştır. İşte bu noktada düşünür örf ve şeriatın, İran’ın gelişimini tıkadığını belirtmiştir.

---

³¹⁶ Omidpour,ag.m., s.92

Ahundzade, toplumun ilerlemesi için anayasada hiçbir şekilde İslami terimin bulunmaması gerektiğini savunmuştur.³¹⁷

Ahundzade, İran'ın gelişimi için alfabe hususuna da değinilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu düşünürü göre Fars alfabesinin, Arap harflerinden kurtarılması gerekmektedir. Ahundzade alfabe değişimi ile toplumun dinin ve Arap kültürünün etkisinden kurtulacağını savunmuştur.³¹⁸ Mirza Malkom Han'ın da desteklediği bu öneri ulemanın tepkisi nedeniyle hayata geçirilemedi. Ulema alfabe meselesini, İslam kültürünün korunmasının bir parçası olarak görmekteydi. Ahundzade, kültürel alandaki gelişim için toplumun dini kısıtlamalardan da kurtulması gerektiğini ifade etmiştir. Ahundzade, eğitim sürecinde aklın ön plana çıkartılması için müfredattan dinin arındırılması gerektiğini savunmuştur.

Ahundzade, vatan ve millet kavramlarına da ayrı bir önem vermiştir. Düşünürün milliyetçilik anlayışının temelinde eski İran'a olan sevgisi yatmaktadır. Ahundzade'nin İslam öncesi İran tarihine ve kültürüne olan sevgisi dinin, devlet işlerinden ayrılması gerektiği görüşünün belirginleşmesinde de önemli bir temel olmuştur. Ahundzade dinin sadece siyaset alanından ayrıştırılmasını savunmamış, bir bütün olarak yaşamın her alanından arındırılması gerektiğini savunmuştur. Ahundzade 'ye göre, Arap'ın kültürel etkisinden kurtulmak ve öze dönüş için bu faktörü temel şart olarak görmüştür.³¹⁹

Kirmani; taklit, takiye, İlahi teminat, kısas, hac ve başörtüsü, fıkıh ve ulema gibi dinle bağlantılı kavramlara sert bir tutum sergilemiştir.

³¹⁷ Halhali, a.g.m., s.94

³¹⁸ Malkom Han'a yazdığı bir mektupta, İslam davasının ortadan kalkacağı ve böylece kendisinin reform yapmak istediği alfabenin kendiliğinden kabul göreceği kehanetinde bulunmuştur. 1863'te yazdığı birrisalede ise İslam ülkelerinde büyük ölçüde görülen okuma yazma oranının düşüklüğünü, hareke kullanılmaması, Türkçe'nin bazı seslerini ifade edecek sesli harflerin bulunmaması, çeşitli şekillerde okunması dolayısıyla kaf harfinin Türkçe'deki belirsizliği ve noktalama işaretlerinin kullanımındaki elverişsizlik gibi Arap harflerinin yetersizliklerine bağlamıştır. Ahundzade aynı yılın temmuzunda tekliflerini arz etmek üzere İstanbul'a geldi ve bunlar aynı konuda benzer düşünceleri taşıyan Münif Paşa'nın başkanlığındaki Cem'iyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'nin iki toplantısında ele alındı. Algar, a.g.m., s.189

³¹⁹ Halhali, a.g.m., s.96

Kirmani din âlimlerini, yıkıcı ve savurgan, lanetli bir rüzgâra sahip ve ahlaki harap edenler olarak nitelendirmiştir. Kirmani, Meşrutiyet'in arifesinde öldürülmüştü fakat düşünceleri, özellikle ulemanın etkisini azaltmak isteyen liberaller arasında, etkisini güçlü bir şekilde hissettirmiştir.³²⁰

b) İlimli Aydınlar: Bu grubun en ünlü temsilcisi, İran düşünce tarihinde önemli bir yeri bulunan yazar Talibov'dur. Talibov, liberalizmin ilkelerini ve sosyal demokrasiyi ön plana çıkartırken, dini de inkâr etmemiştir. Bu noktada dini ritüelleri ret etmemekle birlikte, modern değerlere dayalı ilerlemeci bir düşünce temelinde toplum ve siyaset ilişkisinin yeniden yorumlanması gerektiği görüşünü savunmuştur. Dini ahkâmların da bu değerler temelinde yeniden yorumlanması gerektiğini düşünmekteydi.

Abdulrahim Talibov (1834-1911): 30 yaşındayken Tiflis'e giden Tebriz kökenli Talibov, burada Rus dili ve edebiyatı alanında eğitim gördü. Daha sonra Dağıstan'a geçen Talibov, üç ciltlik "Kitab-ı Ahmed" kitabının yanında "*Pendname-yi Markus Kayser-i Rum*", "*Mesa'ilü'l-hayat*" "*Fizik ve Doğa Bilimleri*"³²¹ ile "*Tarih-i Mutahassır-ı İslam*" gibi eserleri kaleme almıştır. Bu eserlerinin büyük kısmında, siyaset ve özgürlük gibi alanlardaki görüşünü ifade etmiştir. Talibov her ne kadar Rus edebiyatçılarının toplum ve siyasete bakış açısından etkilense de, Voltaire ve Ernest Renan gibi Fransız düşünürlerin görüş ve yaklaşımlarına da önem vermiştir.³²²

Mirza Abdürrahim 1888'de İstanbul'a, 1896'da Mekke'ye, 1901-1902 yıllarında da Berlin'e gitmiştir. Bu seyahatlerinde gittiği yerlerin kültürel ve ekonomik yaşamıyla, halkın gelenekleriyle yakından ilgilenmiş ve

³²⁰ Halhali, a.g.m., s.99

³²¹ Talibov çalışmalarında İran toplumunun yaşadığı meseleleri gündeme getirmiştir. Dönemin teknik gelişmeleri, halkın meseleler karşısında bilgilendirilmesi, cehaletle mücadele, istibdat yönetimine karşı çözüm önerileri, sömürgeyle mücadele, çağdaş değerleri tanıtmaya ve benimsetmeye, alfabenin yeniden gözden geçirilmesi ve kadınların özgürlüğü konuları Talibov'un çalışmalarında önemli yer tutmuştur. Talibov halkı bilinçlendirmek amacıyla üç ciltlik Kitap-ı Ahmed isimli bir eser oluşturmuştur. Talibov, ayrıca modern eğitimin devlet tarafından öncelikli politikaları arasında yer almasının ve toplumun ilerlemesinin ancak modern eğitim usulleriyle gerçekleşebileceğini savunmuştur. Bu doğrultuda, Talibov genç nüfusun eğitimi için maddi yardımda da bulunmuştur. Mirza Ali Manafi, *Mirza Abdulrahim Talibov*, Tebriz, 1967

³²² Halhali, a.g.m., s.100

gelecekte eserlerinde kullanmak üzere bolca malzeme toplamıştır.³²³ Mirza Abdürrahim, İstanbul'da bulunduğu sırada (1888) arkadaşlarıyla beraber Şahsevenadlı gizli bir gazete çıkarmıştır. Şahseven, İran hükümetini sert dille eleştiren bir mizah gazetesidir. Gizli yayımlandığı için 300 nüshayla sınırlı kalan gazete, zarflar içinde mektup süsüverilerek İran'ın belli başlı din ve devlet adamlarına, büyük tüccarlarına gönderilmiştir. Yayınyerinin tespit edilmesini önlemek amacıyla gazete çoğu zaman Paris ve Londra gibi Avrupa kentlerine gönderilmiş, İran'daki adreslere buradan postalanmıştır. Şahseven, İran basınında ilk mizah gazetesi olarak kabule dilmektedir

Talibov, Berlin seyahatinde Batı'yı daha iyi tanıma fırsatı bulmuştur. Eserlerinde Batı'nın teknik ve sanayi üretimi açısından gelişmesine karşılık ahlâksızlık, zulüm ve sömürü yuvası olduğuna dair bildirdiği görüşler, Berlin seyahatinde yaptığı gözlemlerinin bir sonucudur.

Abdurrahim Talibov, 1906 yılında İran'ın ilk Millet Meclisi'ne Tebriz'den vekil olarak seçilmekle beraber, meşrutiyetle monarşinin bir arada olamayacağını belirterek, Meclis'e gitmeyi reddetmiştir.³²⁴

Talibov'un görüşleri de, Malkom Han gibi, bireyin haklarının artırılması ve liberalizme dayanır. Kanunla merkezi idarenin gücünün sınırlanması, mutlakiyetçi rejim karşısında meşrutiyet idaresinin kurulması, özgürlük ve eşitliğin tesis edilmesi, kuvvetler ayrılığının benimsenmesi, dini hoşgörünün sağlanması ve medeni bir toplumun oluşturulması, Talibov'un görüşlerinin özetini oluşturmaktadır. Talibov'un da toplumsal eşitlik anlayışı, sosyalizmin ekonomik eşitlik kavramına değil liberalizmin ferdi hürriyet anlayışını ön plana çıkartmıştır ve toplumsal sorunların çözümü için hukukun üstünlüğü ilkesinin uygulanması gerektiğini belirtmiştir.

³²³ Mehdi Genceli, Mirza Abdürrahim Talibov'un Serüveni, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt1, Sayı 2, Sonbahar 2014, sf.156

³²⁴ Genceli, a.g.m., s.157

Talibov, İran için olması gereken yönetim şeklini şu şekilde tanımlamıştır: “Ülke, anayasa, Şah’ın atadığı bir senatörler ve millet tarafından seçilen bir meclis vasıtasıyla idare edilmelidir. Ülkenin siyasi meseleleri, bütçenin belirlenmesi, kanun çıkartılması ile savaşa ve barışa karar verilmesinde oluşturulacak meclis kararları etkili olmalıdır.”³²⁵

Talibov da, Ahundzade ve Malkom Han gibi siyaset, hukuk ve toplumsal konularda Batı’nın örnek alınmasını ve bu coğrafyadaki devletlerin gelişmişlik seviyesine ulaşabilmek için yeni kavram ve düşünceleri içselleştirmek gerektiğini düşünmüştür. Fakat Talibov’u bu iki düşünürden ayıran önemli bir fark vardı: Talibov, Ahundzade ve Malkom Han’ın aksine toplumun o dönemki kültürel yapısını dışlamamıştır. Bu doğrultuda Talibov, Batı’nın ekonomi, siyasi ve fikri gelişmelerini takip etmenin önemli olduğunu fakat Batı’nın sömürgesine karşı durmak için İran’ın ulusal kültürünü korumasının zorunlu olduğunu düşünmüştür. Bu noktada Talibov, vatan kavramının da, İran’ın kültürel bölge alanını vurguladığını belirtmiştir. Talibov, vatan kavramını güvenliğin sağlanması ve kültürün devamlığı için önemli görmüştür ve İran şehirleri ile sınırlamıştır ki, düşünürün bu özelliği, modern milliyetçilik anlayışını benimsediğini göstermektedir. Talibov aynı zamanda vatan kavramının güçlü olmasının, özgür toplumun da teminatı olduğunu düşünmekteydi.³²⁶

Talibov aynı zamanda, din hürriyetine de büyük önem vermiştir. Talibov’a göre herkes istediği dine inanmak veya hiçbir dine inanmamak konusunda özgürdür. Talibov her toplumun inancına saygı duyulması gerektiğini de ifade etmiştir.³²⁷

c) Kurumsal Güce Sahip Olanlar (Masonlar): Bu grubun önde gelen temsilcileri Mirza Malkom Han ve Mirza Yusuf Müsteşarüddeve olmuştur. Liberal düşünceleri ile ön plana çıkmış olan bu grup,

³²⁵ Omidpour, a.g.m., s.88

³²⁶ Halhali, a.g.m., s.102

³²⁷ Omidpour, a.g.m., s.90

Feramuşhane adı verilen örgütleri aracılığıyla toplum ile ilişki içinde olmuştur. Demokrasi, parlamento ve anayasa gibi liberal kavramları ön plana çıkartan bu grup, toplumun Batı'nın kültürel ve siyasi değerleri zemininde şekillendirilmesi gerektiği görüşüyle tanınmıştır. Bu grup, Batı'nın örnek alınması ile İran toplumunun aydınlanabileceği tezini savunmuşlardır.³²⁸

Malkom Han(1833-1908): İsfahan doğumlu İran Yahudisi olan Mirza Malkom Han, hem Nasıruddin Şah hem de Muzafereddin Şah döneminde İran siyasetinde düşünceleri ve faaliyetleriyle aktif bir isim olmuştur. Henüz 12 yaşındayken babası tarafından Fransa'ya gönderilen Mirza Malkom Han, yabancı dil bilgisinin sayesinde Hariciye Bakanlığında mütercim olarak görev almış ve bu süre zarfında Londra'da sefir olarak çalışmıştır.

Mirza Malkom Han, Londra'daki görevi esnasında Batı'nın gelişimini daha yakından takip etmiş, meclise ve anayasaya dayalı bir devlet anlayışının önemini daha iyi kavramıştır. Avrupa'daki siyasi ve fikri gelişmeleri, çıkarttığı Kanun isimli gazetesinde de yer vermiştir.³²⁹ Malkom Han İngiltere'de özgür bir şekilde İran'ın batıya göre geri kalmışlığını ve dönemin liyakatsiz devlet adamlarını eleştirerek, modernleşme, meşrutiyet, kanun-ı esasi, adalet ve hukuk, özgür düşünce hakkında bilgiler vermiştir. Bu gazete yasak olmasına rağmen İstanbul ve Kafkasya üzerinden gizli yollarla İran'a ulaştırılmıştır. Halk arasında dolaşan gazete, geri kalmışlığı dine bağlayarak batının rehber alınmasını telkin etmiş, Şahlık yönetimi altında ezilen halkın sesi gibi görünmüştür. Gazetenin her sayısının ilk sayfasında ittifak, adalet ve terakki gibi kavramlar yer almıştır.³³⁰

Mirza Malkom Han, Paris Müzakeresi için gönderilen Ferruh Han'ın heyeti ile birlikte Paris'e gittiğinde heyetten bazı kişilerle birlikte mason

³²⁸ Halhali a.g.m., s.111

³²⁹ Omidpour,a.g.m., s.82

³³⁰ Mikail Devebakan, "İran'ın Modernleşme ve Meşrutiyete Geçiş Sürecinde Önemli Bir Aktör: Mirza Malkum Han (1833-1908)", Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2018, s.71

teşkilatının locası olan Sincere Amitie ye bazı şartlarla üye olmuştur. Ancak bu locadan habersiz ve izinsiz bir şekilde Tahran'da Feramuşhane teşkilatını kurmuştur. Ferruh Han, İran'da kurulan Feramuşhane teşkilatından dolayı Mirza Malkom Han'dan rahatsız olmuştur.³³¹ Feramuşhane üyeleri teşkilat içinde öğrendiklerini bir sır olarak saklamak ve dışarı çıktıklarında her şeyi unutmakla mükellef tutulmuşlardır. Bu da üyeler arasında güvenliği sağlamıştır. Böylece, teşkilatta konuşulan her şey teşkilatta kalmıştır. Teşkilata mensup üyeler teşkilatın toplantılarında düşüncelerini özgür ve rahat bir şekilde dilegetirmekten kaçınmamışlar; bu da onların düşüncelerinin gelişmesi konusunda önemli bir araç olmuştur. Bu kurum, İran'da kurulmuş olan ilk Mason locası olma özelliğine sahip olmuştur.³³²

Mirza Malkom Han, Feramauşhane'de bazı düşünceler üzerinde durmuştur. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür: Var olan hazır durumu eleştirmek, hükümeti ıslah etmek, ülkeyi içte ve dışta geliştirmek, ilim konusuna önem vermek, modernleşmek.³³³

Her ne kadar Malkom Han'ın Feramuşhanesi 17 Ekim 1861 tarihinde kapanmış ve Malkom Han yurtdışına sürgüne gönderilmiş olsa da, bu gizli yapının destekçileri, kurumun ruhunun ve düşüncelerinin devam etmesini sağlamışlardır. Malkom Han'ın düşüncesinin takipçileri, İnsanlık Derneği (Camia-i Ademiyyat) isimli bir gizli örgüt kurmuşlardır. 1904-1908 tarihleri arasında aktif bir şekilde çalışmış olan, Tahran merkezli bu derneğin 350 civarında üyesi olduğu tahmin edilmektedir.³³⁴

³³¹ Devedbakan, a.g.e., s.75

³³² Devedbakan, a.g.e., s.76

³³³ Devedbakan, a.g.e., s.77

³³⁴ İran düşünce tarihinde yarı masonik toplumlar olarak ta adlandırılan, gizli örgütler Meşrutiyet'e giden süreçte fikri temellerin oluşmasında büyük öneme sahip olmuşlardır. İran siyasetinin eksik kalmış yönlerinin düzeltilmesine yönelik yeni çözüm önerileri getiren, bu yapıların üyelerinin ekseriyetle çoğunluğu Batı'nın değerlerine aşına eğitilmiş kişilerden oluşmaktaydı. Aynı zamanda reform yanlısı din adamları da bu yapıların üyeleri arasında görülmekteydi. Bu yapılar arasında en meşhur olanı ise Mirza Malkom Han ve oğlu Mirza Yakub'un etkin olduğu Feramuşhane olmuştur. Bu yapılar Nasıreddin Şah'ın 1896 tarihinde suikast sonucunda hayatını kaybetmesiyle, milli topluluklar (Encümen-i Milli) başlığı altında daha aktif olmuşlardır. Bu yapıların üyeleri; özgürlük, adalet ve eğitim reformu gibi konularda ortaya koyduğu görüşleri ile despotik yönetim anlayışı karşısında Meşrutiyet dönemi düşünce sisteminin kurumsallaşmasında tarihi bir öneme sahip olmuşlardır. Gizli örgüt olarak nitelenen bu yapılar, görüşlerini yaymak amacıyla 1905 yılının Şubat ve Mayıs ayları arasında bir dizi

Mirza Malkom Han'a göre, Avrupa'nın gelişmesini bilimde, ticarete ve endüstri alanlarında gerçekleştirdiği atılımlarla açıklamak yeterli değildir. Malkom Han'a göre, Avrupa'nın gelişmesinde daha temel faktörler etkili olmuştur. Malkom Han, Avrupa'nın gelişmesinin zeminini hukuk ve devlet idaresi alanlarında gerçekleştirdiği reformlar oluşturmuştur.³³⁵

Malkom Han'a göre, İran ticaret ve endüstri alanlarında som iki yüzyılda gözle görülür bir aşama kaydetmişti. Fakat rejimi son 300 yıllık süreçte hiç değişmemişti. Bu bağlamda Malkom Han'a göre, Kaçar idaresinin, hiçbir değişiklik yapmadan, Avrupa'nın hukukunu ve idari yapısını kabul etmesi bir zorunluluktur. Malkom Han'a göre, İran idaresi için en uygun yönetim tarzları Rusya ve Avusturya'da bulunan yönetimlerdir. Bu iki devlette monarşi güçlüydü fakat idari yapılarında yasama ve yürütme birbirinden ayrılmıştı. Ayrıca, monarşinin gücü bakanlıklar vasıtasıyla da sınırlanmıştı. Kaçar idaresinin dönüşümü için güçler ayrılığı ilkesinin getirilmesinin ve bir şura meclisinin kurulmasını savunmuştu. Yasama ve yürütme ilkesinin ayrılığı meselesi doğal olarak, Meşrutiyet kavramının tartışılmasında önemli bir zemin oluşturmuştur, çünkü bu mesele hukuk devleti kavramının da tartışılması anlamına gelmektedir³³⁶. Aynı zamanda köhnemiş idari sistemin dönüşümü için

---

toplantı gerçekleştirmişlerdir. Bu toplantılar esnasında ise, Meşrutiyet Devrimi'nin öncü müçtehitleri arasında yer alan Tabatabai ile de yakın temas içinde olmuşlardı.

İslamiyet'in söylem ve hukuk alanlarında etkili olduğu siyasi ve toplumsal yapı içinde, bu örgütlerin ulemeden destek talep etmesi kendi içinde bir paradoks oluşturmaktaydı. Bu örgütlerin, ulemeden destek istemesinin temel sebebinin Meşrutiyet karşıtı müçtehitlerin etkisini kırmak ve Meşrutiyet talepleri temelinde şekillenmiş olan siyasi hareket içinde liderlik rolü vererek, ulemanın toplum üzerindeki potansiyel gücünden istifade etmek. Bu yapıların, tek gündem maddesi doğal olarak ulema ile ilişkilerin kuvvetli tutulması değildi. İran toplumunun milliyetçi taleplerini değerlendirmek, eski bir rejimle yönetilen Kaçar Devleti'nin çevresinde bulunan zayıf devletlerden dahi ekonomik olarak geri kalması, başta ekmek olmak üzere gıda fiyatlarının yükselmesi, İran coğrafyasının koloni haline gelme tehlikesi ve kültürel alanda yaşanan sıkıntılar da bu örgütlerin temel gündem maddeleri arasında yer almıştır. Nader Sohrabi, "Constitutionalism Revolution and State: The Young Turk Revolution 1908 and The Iranian Constitutional Revolution of 1906 with Comparasions to the Russian Revolution of 1905", The University of Chicago, 1996, s.169

³³⁵ Sohrabi, a.g.e., s.153

³³⁶ Malkom Han, iki ayrı meclisin bulunduğu bir Meşrutiyet idaresini savunmuştur. Meclislerden birini ulusal meclisin oluşturması gerektiğini savunmuştur.) Bununla birlikte bir de temsilciler meclisinin oluşturulmasını savunmuştur. Bu temelde Malkom Han üç kuvvetin birbirinden ayrılmasını savunmaktadır: Kanunun çıkartma yetkisi, kanunları uygulama yetkisi ve kanunları düzenleme yetkisi. Malkom Han'a göre, devlet idaresinin sağlıklı işlemesi için kanun çıkartma yetkisi ile yürütme yetkisinin ayrılması şarttır. Bu kapsamda, herkesin hukuka tabii olması ve yasalar önünde eşit olmak ta Malkom Han açısından tartışılmaz bir faktör olmalıdır. Malkom

parlamentonun bulunması da olmazsa olmaz bir şart olarak reform yanlılarının karşısına çıkmaktadır. Zira parlamento; özgürlük, adalet ve eşitliğin gerçekleştirilmesinin sigortası olarak algılanmıştır.³³⁷

Malkom Han, mutlakiyetçi idare anlayışı ve anayasaya dayalı yönetim anlayışı arasındaki farkı şu şekilde ifade etmiştir: Mutlakiyete dayalı yönetim biçimleri cahil, kör, korkak, çekingen, köle bir halk yapısı ortaya çıkartırken; anayasacı yönetim biçimleri ise eğitilmiş, bilinçli, cesur, güçlü, hevesli, gururlu ve aydınlanmış bir toplum modeli ortaya çıkarmaktadır. Hatta aydınlar için kurulması hedeflenen yeni bir sistemin isminin olacağına çok büyük bir önemi yoktu. Aydınlar için önemli olan tiranlığa dayalı eski rejim (ancientregime) yerine konulacak sistemin ismi Meşrutiyet ya da Cumhuriyetçilik olarak adlandırılması bir mesele olarak görülmemekteydi.³³⁸

Hukuk meselesi üzerinde hassasiyetle duran Malkom Han, Fransa hukuku ve Şeriat hukukunu gerçekleştirmek suretiyle görüşünü net bir şekilde ortaya koymuştur. Malkom Han'a göre, Fransız hukuku toplumun ve devletin ihtiyaçlarını karşılayacak bir şekilde hazırlanmıştı. İkinci olarak, şeriat hukukunda birbiriyle çelişen ifadeler bulunurken; Fransız hukuku ise uyumlu, kısa ve dönemin koşullarını karşılayacak bir şekilde oluşturulmuştu. Bununla bağlantılı olarak, Fransız hukukunun dilinin daha sade olduğu saptamasında bulunmuştu. Malkom Han, Fransız hukukunun bütün din ve kültürlere hitap ettiği tespitinde bulunurken, şeriat hukukunun doğası gereği tek bir dinin mensuplarına hitap ettiğini belirtmiştir. Malkom Han ayrıca geleneksel idari sistemde, örfi hukukun da etkili olduğunu fakat bunların yazılı bir şekilde ifade edilmediğini belirtmiştir.³³⁹

Han bu faktörü toplumsal eşitliğin ve özgürlüğün temeli olarak görmüştür. Omidpour,a.g.m., s.85

³³⁷ Nadir Sohrabi, a.g.e., s.155

³³⁸ Sohrabi, a.g.e., s.171

³³⁹ Sohrabi,a.g.e., s.158

3.2.2 Tüccarlar

Tüccar sınıfı da, Meşrutiyet Devrimi'ne giden süreçte önemli bir sınıf olarak karşımıza çıkmaktadır. Merkezi idarenin zayıf olması ve şehirlerde devlet yetkililerinin güvenliği sağlama noktasında yetersiz kalması, tüccarların bu sürece dâhil olmalarında etkili bir neden olmuştur. Bununla birlikte tüccarlar Meşrutiyet Devrimi'ni; Rus, İngiliz ve diğer Batılı tüccarların, İran coğrafyasının ticaretinde etkili olmaları bu sınıfın XIX. yüzyıldan beri değişim arayışlarının bir ifadesi olarak algılamışlardır. 1904 tarihinde, Belçikalı tüccar Nous'un gümrük idaresinden sorumlu tutuma getirilmesi ve tüccarların gümrük tarifelerinde dezavantajlı konuma gelmesi ise tüccar sınıfının reform isteğini güçlendiren ayrı bir önemli etmen olmuştur.³⁴⁰

Tüccarların yabancılara ve dâhili istibdata karşı direnişlerinde, iktisadi menfaatleri net bir şekilde görünüyordu. Özellikle Mösyö Nous'un, Rusya lehine gümrük tarifelerini değiştirmesi, zaten ağır vergiler altında ezilen ve yabancı tüccarların elde ettiği imtiyazlar karşısında dezavantajlı konuma düşen tüccarların tepkisini bir kat daha arttırmıştı. Bunun neticesinde ise tüccarlar, şehrin ünlü din adamlarına gidip, onları yabancılardan nüfusu ve Şah'ın istibdat yönetimine karşı birleşmeye çağırırdı.³⁴¹ O dönem dâhilinde pazarın ülke ekonomisi içindeki payı çok daha yüksekti. Tüccarların ülke ekonomisinde belirleyici bir rolü vardı. Pazarın kapanması ülkenin bütün iktisadi faaliyetlerinin durdurulması anlamına gelmekteydi. Esnaf ve zanaatkarlar da, Meşrutiyet hareketi süresince Tahran, Tebriz ve İsfahan'da dükkanları defalarca kapatarak istibdat yönetimine karşı tepkisini göstermişti.. Bu sınıfın lonca sistemi vasıtasıyla örgütlü bir yapıya sahip olması da elini güçlendiren bir diğer önemli faktörü oluşturmuştur. Yani, tüccarlar da ekonomik ve

³⁴⁰ Sohrabi,a.g.e.,1996, s.182

³⁴¹ Murtaza Manshadi, Bazarganan-ı MeşruteHahan ve Çeşn-i Nevsazi-i Siyasi, *Peşuhaşname-i Ulum-i Siyasi Dergisi*, Sayı 3, Tahran, 1972, s.13

örgütlenme gücüyle, Meşrutiyet Devrimi'nin temel güçleri arasında yer almıştır.³⁴²

3.3. ULEMANIN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'Nİ DESTEKLEME SEBEPLERİ

Avrupa ülkelerinin, Kaçar Devleti'nin hâkimiyet sahasında ekonomik nüfuza sahip olmaya başlaması, bu devletin geleneksel üretime dayalı olan ekonomik yapısının sistemsel bir krize girmesine yol açmıştır. Kapitalist etki ayrıca, bu coğrafyadaki klasik idari yapının da sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Bu dönemde, İranlı aydınların da etkisiyle, ortaya çıkan siyasi tartışmalar beraberinde milliyetçilik, anayasacılık ve sekülerizm gibi modern düşünce akımlarının İran coğrafyasına girmesini sağlamıştır. Tartışmaların temel odağını ise, despot bir yapıya sahip olan Kaçar idaresinin yetki alanlarının kısıtlanması oluşturmuştur. Bu doğrultuda, merkezi idarenin kanun vasıtasıyla kısıtlanması İranlı aydınların ve ulema sınıfının birleşmesinde temel hususu oluşturmuştur. Bu politika en azından ulema sınıfı tarafından taktiksel olarak stratejik bir yol olarak kabul edilmiştir.³⁴³

Din adamlarının, devlet idaresi veya dış aktörler karşısında etkili bir muhalefet mekanizması olabilmesinde şu faktörler belirleyicidir: a) İranlı din adamlarının toplumun farklı katmanları ile güçlü ilişkisi olması ve kurumsal anlamda güçlü bir yapıya sahip olması, bu sınıfın siyasi meselelerde belirleyici olmasının temel nedenini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, ulema doğal olarak toplumsal meselelerde güçlü bir aktör konumuna getirmiştir. Bu sınıf, dini konularda otorite olmasının yanı sıra medreseler, camiler ve Hüseyniye anmaları gibi dini etkinlikler vasıtasıyla geleneksel yapıdaki İran toplumuyla doğrudan ilişki kurabilme avantajına sahipti. Dolayısıyla ulema, toplumu

³⁴² Manshadi, a.g.m., 1972,s.14

³⁴³ Feramuz Takhilo, Meşrute ve Cumhuriyet-i İslami: Nazeriye-i Siyaset-i Şia der Gozer-i ez Tekabul-ü Siyaset ve Teceddüd,*Pejuheşname-i Enkilab-i İslami Dergisi*, Tahran, Cilt 4, Sayı 6, 2010, s.66

yönlendirebilme yeteneğine sahip olmuş ve bu özelliği ile çıkarları zemininde önemli toplumsal meselelerde söz sahibi olabilmıştır. b) Ulemanın ekonomik gücü de, bu sınıfa bağımsız hareket edebilme gücünü sağlamıştır. Vakıflardan elde edilen gelirlerin yanı sıra zekât ve humus vergileri ile cami ve medreselerde toplanan bağışlar din adamlarının bağımsız ekonomik bir güç oluşturabilmelerini sağlamıştır. İktisadi bağımsızlık, bu sınıfın devlet idaresi karşısında, rahat hareket edebilmesini sağlamıştır. c) Ulemanın, dini konularda otorite olması ise bu sınıfın toplum ve siyaset üzerinde bir kuvvet olmasını sağlamıştır. Şer'i hukuku yorumlama hakkını tekelinde bulunduran din adamları, İran halkını oluşturan her ferdin hayatına dokunabilmıştır. Merciliğin, teorik olarak gaipteki 12. İmam'ın temsilcisi olarak görülmesi ise bu sınıfın tartışılmaz bir konumda olmasını sağlamıştır.³⁴⁴

Dönemin arkeolog, roman yazarı ve gazetecisi olan ve İran sahasında da çalışmalar gerçekleştirmiş Jane Dieulafoy (ö.1916), ulemanın bu dönemki etkisini şu şekilde açıklamıştır: “Dinin otoritesi olarak kabul edilen müçtehitler, doğal olarak âlim sıfatıyla halk ile yakın ilişki içindeydi. Geleneksel yapıdaki İran halkının saygı gösterdiği bu sınıf, çeşitli toplum tabakaları tarafından zalim hükümet karşısında koruyucu olarak algılanmıştır.” İran coğrafyasında modern tıbbın tanıtılmasında önemli bir kişi olan Avusturya kökenli doktor olan Jakop Eduard Polak (ö.1891) ulemanın toplum nezdindeki gücünü şu şekilde ifade etmiştir: “Fakirleşmiş ve düşkün hale gelmiş İran halkı arasında, din adamlarının çok fazla taraftarı vardır. Merkezi yönetim de mollaların gücünden çekinmekteydi. Zira mollaların toplumu, yönetime karşı kışkırtma potansiyeli bulunmaktadır.”³⁴⁵

Ulemanın toplum içindeki gücü ve bu gücün farklı şehirlerde etki gösterebilme potansiyeli, merkezi idarenin din adamlarını bu süreçte

³⁴⁴ Muhammed Bidagi ve Sadık Zibakalam, Nakş-ı Nihad-ı Merciyet ve Ruhaniyat-ı Şia der Gofman-ı Meşrute-i Tarih-i İran, *Ulum-i Siyasi Dergisi*, Tahran, 1977, Sayı 47, s.53

³⁴⁵ Bayek,2006, s.113

güçlü bir aktör olarak kabul etmek zorunda kalmasına yol açmıştır.³⁴⁶ Özellikle bu dönemin sembol isimleri arasında yer alan dönemin büyük müçtehitleri Seyyid Muhammed Tabatabai ve Seyyid Abdullah Behbahani'nin, İran coğrafyasının muhtelif şehirlerindeki ulema ile telgraf yoluyla güçlü bir ilişki ağı kurması, müçtehitlerin siyasi gücünün arttıran önemli bir faktör olmuştur.³⁴⁷

Din adamlarının tüccarlar ile güçlü ilişkisi, halkı mobilize etmelerinde kritik bir öneme sahip olmuştur. Tüccarların, XIX. yüzyılın ortasından itibaren Batı menşeli şirketler ve ürünler ile rekabet edememesi bu ilişkinin kuvvetlenmesinde temel faktör olmuştur. Bu problem, yerli zanaatkârlar ve tüccarları batma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştı. Bu problemle bağlantılı olarak yerli üretimi ve ticareti savunan, yabancıların ülke içindeki etkisindeki rahatsız olan ulema, ticaret erbabının güvencesi konumunda olmuştur.³⁴⁸

Geleneksel yapının modern fikirlerle karşılaştığı bu dönem, geleneksel fikir yapısına sahip ulema sınıfı açısından da çetrefilli bir dönemi ifade etmekteydi. Modern fikirlerin ve kavramların İran coğrafyasına taşındığı bu dönemde müçtehit ve mollalar, kendi dünyalarına bir hayli yabancı olan, hümanizm, sekülerizm ve rasyonalizm gibi kavramlarla karşılaşmıştır. Yeni süreçte, din adamları; özgürlüğün sınırı, toplumsal özgürlük, kadınların hakları ve toplum içindeki konumu ve ekonominin dönüşümü gibi yeni meseleleri tartışmak zorunda kalmıştır. Bu

---

³⁴⁶ Ulemanın Kaçar Devleti içinde, siyasi bir aktör olması Meşrutiyet Devrimi ile başlamamıştır. Toplum ile zaten güçlü bağları bulunan bu sınıfın, Kaçar siyasi tarihinde etkili bir siyasi bir aktivist olarak ortaya çıkışında Tütün (Tonbekü) İsyanı etkili olmuştur. Ulemanın, Tütün İsyanı (1890) döneminde Şah'a karşı bir politika izlemesi, Şah'ın geleneksel gücünün kırılmasına yol açmıştır. Özellikle, Mirza Muhammed Şirazi'nin "Tütün kullanmak, 12. İmam'a savaş açmaktır" fetvası, toplumun din üzerinden yönlendirilmesi ve Nasıreddin Şah'ın idaresinin zayıflaması bakımından sembolik bir öneme sahip olmuştur. Ulema gerçekten de, dini merkez olarak toplumu yönetebilmiş ve verilen tütün imtiyazının geri çekilmesini sağlamıştı. Merkezi idarenin, halk ile ilişkisi sadece askeri konular ve vergi toplanması ile sınırlıyken, ulema bizzat toplumun günlük yaşamının içerisindeydi ve halk din adamlarına daha fazla saygı duymaktaydı. Aylin Karnap, *Role of Ulama, Supreme Leaders, Artisans in the Iranian Revolutions and Their Impacts on Foreign Policy*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, İstanbul, 2011, s.174

³⁴⁷ Bidagi - Zibakalam, a.g.m.,s. 58

³⁴⁸ Abdul-Hadi Hairi, *Why Did the Ulama Participate in the Persian Constitutional Revolution of 1905-1909?*, Die Welt des Islams Dergisi, Cilt 17, Sayı 4,1977, s.150

tartışmalar, din âlimlerinin toplumun istekleri karşısında geri kalmaması bakımından oldukça önemliydi.³⁴⁹

Meşrutiyet döneminde, din âlimleri geleneksel yaklaşımlar temelindeki toplum ve siyaset tasavvurunu da bir kenara bırakmak zorunda kalmıştır. Bu süreç ulema için de sancılı bir dönemi ifade etmiştir. Geleneksel yapının modern değerler ile karşılaşması ile din ve demokrasi, din ve sekülerizm kavramları arasında kalan müçtehitler kendi arasında ikiye bölünmüştür. Ayetullah Naini gibi müçtehitler, demokrasi ve parlamenter rejimin ulema sınıfının hareket alanını genişletmesi bakımından faydalı görmüşlerdir. Hatta bu görüşü savunan din adamları, Meşrutiyet ve dinin birbiriyle çatışmadığını, Meşrutiyet'in İslam, İslam'ın ise Meşrutiyet'in aynısı olduğunu iddia etmişlerdir. Bu grup, kanunların İslam'a dayalı olacağı temelinde bir araya gelmiştir. Buna karşın Şeyh Fazlullah Nuri önderliğinde toplanan din adamları ise, demokrasi ve meclis gibi kavramların bizzat dinle çatıştığını, aksine halkın din ve din adamlarından uzaklaşacağını savunmuşlardır. Burada ortaya çıkan bir başka sıkıntı ise, İranlı aydınlar ve din adamları arasında olmuştur. Aslında farklı eğitime ve dünya görüşüne sahip olan iki sınıfın bir araya gelmesinde pratik bir amaç bulunmaktaydı: Despot ve yetersiz olarak niteledikleri Kaçar Hanedanlığının yetkilerinin hukuk ve meclis yoluyla sınırlandırılması. Fakat Meşrutiyet tartışmalarında görülmüştür ki, iki sınıf arasında şariat hukukunun kadın hakları, düşünce özgürlüğü, hukukun liberalleşmesi gibi kavramlar temelinde ortaya çıkmış olan çatışmalar üzerinde yaklaşım farklılıkları kısa sürede ortaya çıkmıştır. Muhammed Hüseyin Tebrizi, Meşrutiyet dönemi kanun tartışmalarıyla ilgili şu şekilde bir sınır çizerek muhalif tavır belirlemiştir: "İtaatin sınırlarını, Allah'ın kuralıyla sınıridir. Kişilerin kuralı da, Allah'ın kurallarından üstün değildir. Bu gerçekler ışığında en iyi hukukçular;

---

³⁴⁹ Bidagi - Zibakalam, a.g.m., s. 59

Peygamberler, İmamlar ve bunların özel temsilcileridir. Bunların dışındaki hüküm ise iftira ve hükümsüzlük hükmü olacaktır.”³⁵⁰

Şeyh Muhammed Fazlullah ise Meşrutiyet'e yönelik muhalefetini açık bir şekilde karşı çıkmakta ve şu ifadeleri kullanmaktaydı: “Açıkça söylüyorum, "Herkesi dinleyin ve devamsızlar benim olduğumu bilsin. "Bütün Müslümanların istediği Millet Meclisi'ni İslam'a dayandırmak istiyorum. Kuran'a, Muhammedi şeriat'a ve Caferî'nin kutsal dinine karşı yasa koymayın.” Dolayısıyla, Şeyh Muhammed Fazlullah'a göre, asıl olan fıkıh yani şeriattır. Örfi ve şer'i hukuka zarar verecek her girişim ve kanun, dine zarar verecek niteliktedir.³⁵¹

Bununla birlikte Meşrutiyet idaresinin önde gelen savunucuları olan Seyyid Muhammed Tabatabai (ö.1921), Seyyid Abdullah Behbahani (ö.1910), Mirza Hüseyin Tehrani (ö.1908), Molla Muhammed Kazım Horasani (ö.1911), ve Mirza Muhammed Hüseyin Naini (ö.1936) gibi müçtehitler ise adaletane³⁵² kurulmasının ve meclisin açılmasının, toplum içinde adaleti sağlayacağını savunmuşlardır. Aynı zamanda bu müçtehitler, meclisin tesis edilmesi ile yabancı devletlerin etkisinin kırılacağını savunmuştur. Fakat meclisin kurulması ulema açısından liberal bir bakış açısı ile değerlendirilemezdi. Müçtehitler için meclisin açılması; zalimlerin gücünün kırılması, mazlumun rahatlaması yani kötülüğün def edilip, iyiliğin gelmesi için elzemdir. Ulema bunun için, meclisin İslamiyet'e dayalı olması gerektiğini savunmuştur. Müçtehit Abdullah Mezanderani bu hususla ilgili şu düşüncelyi öne sürmüştür: “Eğer mutlak hâkim Masum İmam ret edilirse, o saltanat gayri meşrudur, zulüm idaresi demektir.” Dolayısıyla istibdat yönetimini anayasa ile sınırlandırmayı doğru bulan müçtehitler, hazırlanacak

³⁵⁰ Takhilo,a.g.m.,2010,s.72

³⁵¹ Takhilo, a.g.m.,2010,s. 74

³⁵² 1834 tarihinde bir adaletane kurulmuştu fakat etkili bir yapıda değildi. Müçtehitler de, hukuki işlerin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi amacıyla Kaçar idaresinden adaletane ismiyle nitelendirdikleri bağımsız bir adli yapının kurulmasını talep etmişlerdir. Ulemanın adaletane konusundaki en hassas noktasını ise, adaletanenin şer'i hukukun uygulanacağı bir kurum şeklinde tesis edilmesi gerektiği düşüncesi oluşturmuştur. Felah Hojjat, Adaletane-i Dovleti: Vezaret-i Adliye ya Meclis-i Şura-i Meclis, *Tarih-i İslam ve İnan Dergisi*, Sayı 85, 2009,s.59

anayasanın dini hükümler çerçevesinde değerlendirilmesini ve Şiiliğin On İki İmamcı (İsna Aşeriye) fırkasının ise resmi mezhep olarak vurgulanması gerektiğini savunmuştur.³⁵³

Mirza Muhammed Hüseyin Naini ise, içtihadın meselelerin çözümünde zaruri bir durum olduğunu ve bunun için meclisin açılmasının şart olduğunu öne sürmüştür. Naini, demokrasi ve din arasında bir bağ kurulması gerektiğini, ıslahatçı hareketlerin de bu zemin üzerinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Müçtehit Naini'de; anayasa, özgürlük ve eşitlik gibi kavramların fıkhi hükümlerden ayıklanarak düşünülmemeyeceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla müçtehitlerin, anayasal devlet kavramı ile Batı'nın ve İranlı aydınların modern ve anayasal devlet kavramından farklılaşmaktaydı. Fakat meclis ve anayasa gibi kavramların dahi müçtehitler tarafından savunulması, esasen dinin de modernleşmesi olarak tanımlanabilmektedir.³⁵⁴

İranlı din adamlarına göre, istibdat idaresi şeriatın gasbı anlamına gelmekteydi; dolayısıyla bir kanun hükümetinin kurulması akla ve dine en yakın olan çözümdü. Ayrıca adaletin sağlanabilmesi için de kanuna dayalı bir meclisin açılması gerekliydi. Ulema tarafından bu kapsamda, Şah'ın görev yetkilerinin yasalar ile sınırlanması, adaletin sağlanması için son derece önemliydi. Dolayısıyla ulema; ülkenin, Kaçar halkının ve ümmetin çıkarlarının korunması için anayasaya dayalı bir meclis-i şuranın açılmasını gerekli görmüştür. Bu yapı içerisinde nüfus sahibi müçtehitlerin mecliste bulunması, siyaset alanında ortaya çıkacak aksaklıkların giderilmesi açısından bulunması zorunlu olan bir sınıfı teşkil etmektedir.³⁵⁵

Bu noktada, Batı tarzı eğitim sistemi içinde yer almış olan ve modern fikirleri benimsemiş olan aydınlar ile toplumun geleneksel rehberi konumunda olan ulema sınıfı, Kaçar idaresinin despot yönetimini

³⁵³ Takhilo, a.g.m.,s. 74

³⁵⁴ Sadık Marzieh, Mefhum-u Endişe-i Naini, *Pejuheşka-i Ulum-i İnsani ve Mutalaat-ı Feheng-i Dergisi*, 2018, s.193

³⁵⁵ Takhilo, a.g.m., s.75

kısıtlama hedefinde birleşmiştir. Fakat bu mesele din adamları açısından son derece çetrefilli bir dönemi ifade etmekteydi. Geleneksel düşünceye sahip olan bu sınıfın kısa süre zarfında modern değerler ile bağlantılı bir siyasi yapı içine problemsiz bir şekilde dâhil olması kolay değildi. Hümanizm, sekülerizm gibi din dışı konular üzerinden siyaseti ve toplumsal meseleleri algılamak ulemanın tarihte ilk defa deneyimleyeceği bir mecra olmuştur.³⁵⁶

Ulemanın, modernleşme ile karşılaşması, durgun yapıdaki geleneksel düşüncenin, hızlı bir ilerleme kaydeden, durgun olmayan ve değişime açık bir düşünce sistemi ile karşı karşıya gelmesini ifade etmektedir. Bu yönüyle, ulema sınıfı kavramsal ve zamansal olarak yeni bir düşünce ikliminin içine girmiştir. Müçtehitler modernleşme kavramına bakış açısı, kavramsal olarak modernleşmeyi kayıtsız şartsız kabul etmek zemininde olmamıştır. Müçtehitler bu dönemde, modernleşme kavramına nasıl fayda sağlarız sorusu ışığında yaklaşmıştır. Aslen bu değişim süreci içerisinde geleneksel değerlerini ve kurumlarını değiştirme konusunda ise isteksiz davranmıştır. Yani modernleşme ulemayı, seleflerinden kopartmamış, kadim kültür ile ilişkisini noktalamamıştır. Zira böyle bir kopuş din adamları için İslami değerleri ret etmekle aynı anlama gelmektedir.³⁵⁷

Geleneksel yapıya sahip İran halkının, modern düşünceler ve kurumlar ile karşılaştığı bu dönemin en ilginç özelliklerinden bir tanesini geleneksel yapının temsilcisi olan ulemanın, Meşrutiyet'in ilanını sıkı bir şekilde desteklemesi oluşturmuştur. Modernleşmenin İran siyasi tarihine girmesi; bu coğrafyanın siyasi, felsefi, kültürel ve iktisadi dönüşümünü de gerekli kılmaktaydı. Fakat bu denli bir köklü bir dönüşüm, Meşrutiyet'in ilanını isteyen ulema içinde modernlik kavramı ile fikri çatışma içine girmesine yol açmıştır. Her şeyden önce, ulema Meşrutiyet dönemine kadar geleneksel yapı içindeki toplumu, dini önder olarak yönlendirebilmekteydi. Bu sınıf önemli toplumsal meseleleri dini

³⁵⁶ Bidagi - Zibakalam, a.g.m., s. 61

³⁵⁷ AbdulvahabForati, *Ruhaniyat ve Teceddüd*, Peşuheşk-i İlm-i ve İnsan-i Basimevi, Kum, 1973, s.54

referans göstererek, yorumlamakta ve halkın düşüncelerini bu yol ile dönüştürebilmekteydi. Modern değerlerin etkili olacağı bir siyasi sistem ise dinin etkisini zayıflatmaktaydı. Dolayısıyla, ulemanın Meşrutiyet dönemindeki ana hedefini, özellikle yasaların yapım sürecinde etkili olarak, dini dışlamayan bir siyasi dönüşümü hedeflemek oluşturmuştur.³⁵⁸

Bu kapsamda Batılılaşmanın etkisi ve merkezi idarenin de bu daire içine girmeye başlaması, yabancı devletlerin Kaçar Devleti üzerindeki ekonomik ve siyasi etkisi, merkezi idarenin despot yapısı ve sorunların çözümü karşısında yetersiz kalması, din âlimlerinin Meşrutiyet'i desteklemesinin temel dayanaklarını oluşturmuştur. Dolayısıyla kanun ve meclise dayalı bir idare ile Batı'nın İran coğrafyasındaki etkisinin kırılması ve İslami değerlerin korunması bu sınıfın Meşrutiyet hareketlerini desteklemesinin de motivasyonunu oluşturmuştur. Seyyid Muhammed Tabatabai öncelikle, halkın taleplerini de karşılayacak bir adaletane kurulması fikri üzerinde durmuştur. Tabatabai genel olarak şu düşünceleri taşımaktaydı: "Bizler, ülkemiz olan İran'ın gelişimi ve O'na yönelik tehditler üzerinde durmalıyız. Bu sıkıntıların aşılabilmesi için, adaletin tesis edilmesi ve halkın taleplerini yansıtacak bir meclisin kurulması gerekmektedir. Bu mecliste, fakir de Şah'ta eşit olacaktır, hukuki hakları koruncaktır. Biz bu reformları Şah ve devlet yetkilileriyle yapmak istiyoruz, Osmanlı, İngiltere ve Rusya ile değil. Burası benim devletim ve ben burada İslam'a hizmet ediyorum. Fakat devletimin yabancıların eline düştüğünü görmekteyim. Devletimi bu durumdan kurtarmak için elimden geleni yapacağım."³⁵⁹ Tabatabai'nin bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere, din adamları açısından anayasa devrimini gerçekleştirmek öncelikle, İran coğrafyasının, Batı'nın iktisadi, siyasi etkilerinden ve kültürel kurtarmak anlamına gelmekteydi. Bu ulemanın milliyetçi yönünü de ortaya koymaktaydı. Tabatabai ve diğer Meşrutiyet yanlısı müçtehitlerin, milliyetçilik anlayışı doğal olarak İslami

³⁵⁸ Salihi, a.g.e., 2010,s. 88

³⁵⁹ Hairı, a.g.m., 1977,s. 128

değerleri korumakla eşdeğer anlama gelmekteydi. Tabatabai, ayrıca Şah'ın halkın varlığını ve haklarını korumakla yükümlü olduğunu, şayet bunu yapamıyorsa görevden alınması gerektiğini ifade etmiştir.³⁶⁰

Mazandarani ise Meşrutiyet dönemiyle ilgili şu görüşleri savunmuştur: “Biz Meşrutiyet hareketine, İslam Devleti’ni korumak, tiranlığa dayalı yönetimi kısıtlamak ve dini kanunları uygulamak.” Bu bağlamda müçtehitler anayasal hareketi, 12. İmam'ın emirlerini korumak olarak da değerlendirmişlerdir. Dolayısıyla müçtehitler, Meşrutiyet hareketine karşı çıkanları; 12. İmam'a karşı çıkmakla; buna karşı Muhammed Şah'ın despot yönetimini ve bu süreçte Şah'ı destekleyen Rus Çarlığı'nı korumakla suçlamışlardır.³⁶¹

Meşrutiyet yanlısı müçtehitler söylemlerinde 12. İmam'a yer verirken, aslında kendilerinin de İmamların naibi (vekili) olduklarını vurgulamaktaydılar. Yani müçtehitler, Meşrutiyet'in ortaya çıkarttığı modern kavramları derinlemesine araştırma ihtiyacı duymamışlardı. Ulemanın Meşrutiyet tartışmalarında yer almasının bir diğer nedeni de yine din ve geleneklerle ilgiliydi: Halk zaten, Batı'ya fazlasıyla taviz vermiş olan idareye karşı tepkiliydi ve eğer müçtehitler bu dönemde yer almasaydı, idari ve hukuki sistem dinin dışlandığı Avrupa tarzı bir siyasi yapıya evrilebilirdi. Ulemaya göre bu durum, İslamiyet'i temsil etmekte yetersiz kalan despot yönetimin, bir başka materyalist idare anlayışı ile değişmesi anlamına gelmekteydi³⁶²

Yasama ve otorite arasındaki ilişkinin yeniden kurulması, modern Batı siyasi düşünce tarihinin en temel meseleleri arasında yer almıştır. Bu iki kavram arasındaki ilişki arasında kurulan bağ ise İslamiyet'i temel alan düşünürler tarafından farklı yorumlanmıştır. Batı Dünyası ulus-devlet yapısı içinde yasama ve otorite arasındaki ilişkiyi daha rasyonel bir temelde incelerken, İslamiyet'i temel alan düşünürler ve din adamları bu konuya birkaç sebepten dolayı ideolojik bir perspektif çerçevesinde

³⁶⁰ Hairi, a.g.m., s.131

³⁶¹ Amadi,a.g.m.,s.119

³⁶² Hairi, a.g.m., s. 146

yaklaşmışlardır. Öncelikle İslamiyet'i temel alan siyasal yaklaşımlar, doğası gereği Kuran'ı temel almaktadır. İkinci olarak, Siyasal İslam'ı temel alan düşünürler ve din adamları geleneksel düşüncenin taşıyıcısı olan medreselerde eğitim aldıkları için, Dünya görüşleri de bu eğitim çerçevesinde şekillenmiştir. Bu grup Allah'ın, inananlara sınırlı bir hâkimiyet alanı verdiği tezini savunmuştur.³⁶³

İranlı din adamlarının, Meşrutiyet'e bakışı bir nevi, XIX. Yüzyıl İslam Dünyasında ortaya çıkmış olan İslami modernleşme kavramını çağrıştırmaktaydı. Bu düşünce yapısı, geleneksel değerleri dışlamamakta, aksine dini değerleri modern kavramlarla yorumu şeklinde tasvir edilmektedir.³⁶⁴

İcma ile içtihadın demokrasi ve seçimler ile bağdaştırılması, bu kavramın temel saç ayağını oluşturmaktadır. Bu kapsamda, bu yüzyılın İslamcı düşünürleri ve din adamlarının bir kısmı, yöneticilerin baskılarının ortadan kaldırılabilmesi için icma ve içtihadın pratiğe geçirilmesi gerekmektedir. Bu yapı içerisinde, ulemanın ise danışman ve gözetmen sıfatlarıyla fıkıhın uygulanmasının kontrolünü sağlaması gerekir düşüncesi de önemli bir yere sahiptir.³⁶⁵

3.3.1 Kum Şehrini Meşrutiyet Dönemindeki Etkisi

Meşrutiyet döneminin arifesinde meydana gelen önemli olayların başında, ulemanın Tahran'dan Kum şehrine muhacereti gelmektedir. Müçtehitler ve bu sınıf ile birlikte hareket eden halkın bir kısmı; adalethanenin kurulması ve anayasanın kabul edilmesi için Kum şehrine gidip, Hz. Fatma'nın türbesinde faaliyetlerini devam ettirmeyi hedeflemiştir. 16 Haziran 1906 tarihinde, Seyyid Muhammed Tabatabai ve Seyyid Abdullah Behbahani önderliğinde 1000 kişilik bir grup Kum

³⁶³ İhsan Ferhadi, Tahlil-i Camiaşinaht-i ez Menafa-ı Guruhha-i İnkilab-i der İnkilab-i Meşrute, *Costerha-i Muasir-i Siyaset Dergisi*, Sayı 7, 2013, s.125

³⁶⁴ Penah, a.g.m., s.41

³⁶⁵ Mohammad Bagher Bazai, "Shiism and Politics in Iran: The role of Ulama and Shii Political Ideology in Contemporary Iran, with a Particular Referencet o the 1979-Islamic Revolution", Doktora Tezi, University of California, Santa Barbara, 1993, s.33

şehrine göç etmiştir. Bu göç, İran tarihinde Büyük Göç olarak tanımlanmaktadır.

İran'da Meşrutiyet hareketi müçtehit merkezli olarak başlamış ve ulema önemli bir kontrol merkezi olmuştur. 1906 tarihinin Haziran ayında, ulemanın merkezi idareye tepki olarak Tahran'ı terk etmesi ve Kum şehrine göç etmeleri halkın tepkisinin had safhaya ulaşmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Tahran'da da karışıklıklar artmıştı.³⁶⁶

Meşrutiyet taraftarı olan müçtehitlerin gelmesinden üç gün sonra ise Meşrutiyet karşıtı görüşleriyle tanınan Şeyh Fazlullah Nuri de bu şehre gelmiştir. Büyük göç beraberinde Meşrutiyet yanlısı gösterilerin artmasına yol açmıştı. İran coğrafyasının farklı şehirlerinde yaşayan dönemin büyük müçtehitleri ile telgraf yoluyla iletişime geçilmiştir. Bu iletişim Meşrutiyet yanlısı hareketlerin de kuvvetlenmesini sağlamıştır. Bu süreçte, Meşhed'in ve İsfahan'ın önde gelen müçtehitlerinden olan Aga Necefî İsfehani, Ahund Gorbanali Zencani gibi müçtehitler, Kum müçtehitleri ve bu şehre muhaceret etmiş müçtehitler ile sıkı bağ kurup, Meşrutiyet'in kabul edilmesine zemin hazırlamış olan ayaklanmalarda aktif olarak görev almışlardır.³⁶⁷

Kum, Kaçar halkı için ilmin merkezi ve güvenilir bir şehir olarak algılanmaktaydı. Bu kent aynı zamanda, İslam sonrası İran siyasi tarihinin düşünsel bakımdan şekillenmesi açısından da önemli bir şehir olmuştur.³⁶⁸ Hz. Fatma'nın türbesinin bulunması ise bu kenti, ulema ve

³⁶⁶ Kaan Dilek, İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri, *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, İstanbul, 2007, s.64

³⁶⁷ Abbas Naemi, *Muhaceret-i Ulema ve Merdum-u Tehran be Kum ve Agaz-ı Hicret-i Kubra der Nohzet-i Meşrute, Ulum-i İnsani ve Mütallat-ı Ferheng-i Dergisi*, Sayı 1, Tahran, 1972, s.22

³⁶⁸ Dini eğitimin ve bu alanda eserlerin üretildiği bir alan olan Havza-i İlmiye (İlim Havzası) Şiiler açısından bir kültür ve ilim merkezi olarak algılanmaktadır. Önemli din âlimlerini içerisinde bulunduran ilim havzaları, toplumla olan güçlü ilişkilerinin etkisiyle siyaset alanında da etkili olmuştur. İran coğrafyasında, Şeyh Saduk'un ve babasının Kum şehrinde dini faaliyetlerine devam etmesi, bu şehirde talebe yetiştirmeleri, bu şehrin ilim havzası olmasının da temellerini atmıştır. Kum şehri ile İran tarihine girmiş olan ilim havzası kavramı, süreç içerisinde Meşhed, İsfahan ve Rey gibi şehirlerde ortaya çıkmıştır. Bu ilim havzalarındaki dini faaliyetler bağımsız olmamış, dini çalışmalar da Şiiler için kutsal şehirler arasında yer alan Necef'in etkisi belirleyici olmuştur. İran'da bulunan ilim havzalarının güç merkezi olmasında dönemin siyasi gelişmeleri de belirleyici olmuştur. Örneğin, Safeviler döneminde İsfahan bir ilim havzası olarak ön plana çıkmıştır. Fakat bu durum, diğer ilim havzalarının atıl duruma düşmesine yol açmamış, diğer ilim havzalarında da İran düşünce tarihini ve dini yaşamını etkileyen önemli çalışmalar devam

toplum nezdinde farklı bir konuma getirmiştir. Meşrutiyet dönemine giden süreçte Kum şehri, önde gelen müçtehitlerin bu şehre göç etmesi ve anayasaya bağlı bir devlet oluşturma isteği için mücadelede de önemli bir merkez olmuştur. Bu özelliği ile Kum, Meşrutiyet döneminin getirdiği siyasi dönüşümde önemli bir kilometre taşını oluşturmuştur. Hatta Kum şehri ulemanın Meşrutiyet dönemine hazırlandığı şehir olarak da tanımlanmaktadır.³⁶⁹

Kum'da bulunan müçtehitler kimi zaman fiziki görüşmeler gerçekleştirmiş kimi zaman da telgraf ve mektup yoluyla gelişmelerden bu şehirdeki ulemayı haberdar etmiştir. Müçtehitler, bu yolla İsfahan, Meşhed ve Tebriz gibi şehirlerde yaşayan halkın da Meşrutiyet döneminde aktif olmasını sağlamıştır.

Ulemanın büyük göçünden önce, Tahran valisi Aynud Dogle, dönemin büyük hatiplerinden olan Seyyid Cemal'i 1906 tarihinin Muharrem ayında, halkı kıskırtmasından ve bir karışıklığa yol açmasından korkarak Kum şehrine sürgüne göndermiştir. Buna karşılık Ayetullah Behbahani ise Seyyid Cemal'i desteklemiş ve bu müçtehide 1000 tümen para vermek suretiyle Kum'a göndermiştir. Seyyid Cemal, Şubat 1906 tarihinde Mirza Muhammed Ali (Cemal Zade) ile birlikte Kum şehrine gelmiştir.³⁷⁰

Seyyid Cemal'i, halk ve talebeler coşkuyla karşılamıştır. Özellikle Kum'un önde gelen ve büyük bir itibara sahip olan Aga Seyyid Abdullah Seyyid Kummi, bu müçtehit ile yakından ilgilenmiştir. Seyyid Cemal'in Kum'a gitmesinde pratik bir nedeni vardı. Muzafereddin Şah ve Aylud Dogle, Tahran'da çok güçlü bir pozisyondaydı ve ulemanın halk ile toplanıp Meşrutiyet yanlısı taleplerini gündeme getirdiği Abdulazim Türbesi'ne baskı yapabilmekteydi. Devlet idaresinin baskı politikaları doğal olarak halk ve talebeleri bir ölçüde sindirebilmekteydi. Bu

---

etmiştir. Muzaffer Şahidi, Ulema-i Meraci-i MeşruteHaheh ez Agaz be Duvom-ı Meşrute, *Tarihname-i Enkilap Dergisi*, Sayı 7, 1975, s.52

³⁶⁹ Ali Ekber Hodarizade, *Kum ve Enkilab-ı Meşrute, Moskuye Dergisi*, Cilt 2 Sayı 7, Tahran, 1974, s: 93

³⁷⁰ Hodarizade, a.g.m., s. 95

konjonktürde, ulema açısından en uygun yol dini bakımdan önemli bir merkez konumunda bulunan Kum şehrine göç etmektir. Bu göç sadece müçtehitler ile sınırlı kalmamış, talebeler ve Tahran halkından da bu göç sürecine katılanlar olmuştur. Bu muhaceretin rehberliğini ise Seyyid Muhammed Tabatabai³⁷¹ ve Seyyid Abdullah Behbahani gerçekleştirmişti.³⁷²

Ayetullah Tabatabai Kum'da yapılacak mücadelenin önemini şu şekilde açıklamıştır: “Devletin kuzeyinin ve güneyinin ve diğer bölgelerinin bir araya gelmesi, hataların gözden geçirilmesi, zalim ve gasp eden saltanat anlayışının değişmesi için Meşrutiyet idaresi temelinde müzakerelerin yapılması şarttır. Memleketin istiklali için, İslamiyet'in ve Müslüman Dünyası'nın kâfirlerin etkisinden kurtulması için Meşrutiyet idaresini getirmek hepimiz için farzdır. Bunun için Müslüman halkın gafletten kurtulması gerekir. Müslüman halkın kaynaklarını yağmalayan çapulcu Frenklerin tesirinden kurtulmadan, halkımızın kalıcı olması mümkün değildir. Mazlum halkın kurtuluş için Batı'nın istismarcı siyasetine karşı durmalıdır. Batı Dünyası, halkımızı Hristiyanlaştırmak için ibadethanelerini açmakta, ezanımızı kilise çanları ile değiştirmeye çalışmakta ve kültürünü Müslümanlar üzerinde yaymaya çalışmaktadır. Bu tehlikeyi bertaraf etmek için İmamlar ve din âlimleri adına, mücadele etmeliyiz. İslamiyet'in gelişmesi ve nüfuz alanının genişlemesi için Batı'nın etkisini sonlandırmalıyız. Halk arasında eşitliği ve özgürlüğü sağlamak için fıkhi temelde bir kanunun getirilmesi gerekmektedir. Bu kanun memleketimizin istikbalini, camilerimizi ve mazlum halkımızı

³⁷¹ Özellikle adalethanenin tesis edilmesi hususunda Muzaferredin Şah ve Ayn'ud-Devle'nin isteksiz davranmaları, Behbahani ve Tabatabai'nin, merkezi idareye olan tepkisini daha fazla arttırdı. Olayların Mescid-i Cuma'ya kadar sıçrayıp, bu önemli mekâna askerlerin gelmesi SeyyidAbdulhamit isimli bir talebenin karışıklıklar esnasında öldürülmesi Behbahani ve Tabatabai açısından adeta bardağı taşıran son damla oldu. Bu hadiseler sonrasında, esnaf ve halkın diğer kesimlerinden oluşan kesim İngiliz sefaretine sığınıp, oturma eylemini başlattı. Behbahani ve Tabatabai ise kalabalık bir grupla Kum şehrine göç etti ve buradan halkı örgütlemeye devam ettiler. İbrahim Sefayi, *Rehberan-ı Meşrute*, Cavidan Yayınevi, 1964, s.211

³⁷² Naemi, a.g.m., s. 23

müdafaa etmelidir. Müslümanların esaretten kurtulması ve şariatımızın yaşaması için, idareden kanun yapma yetkisi alınmalıdır.”³⁷³

Aynu'd Dogle ise kendisine bağlı birlikleri, muhacirleri getirmek ve mümkünse onları tutuklamak için görevlendirdi. Aslında bu baskılar, muhacirler açısından zorlu bir süreci ifade etmekteydi ve içlerinde tükenmişlik hissi yaşayanlar vardı. Bununla birlikte, Kum şehrine gelmiş ve Hz. Fatma'nın türbesine sığınmış olan muhacirler geri adım atmadı. Müçtehitlerle beraber gelen bin civarındaki kişi türbenin etrafındaki evlere ve medreselere sığınmıştır. Ulema bu dönemde, Kum halkı ile iletişim içinde kalmamış, bununla birlikte telgraf yoluyla Tahran başta olmak üzere farklı şehirler ile iletişim sağlamıştır. Bununla birlikte, vaazlar da halkın Meşrutiyet talebinin güçlenmesinde süreklilik sağlaması bakımından önemli bir iletişim aracı olmuştur. Ulemanın halkı bilinçlendirmeye başladığı bu süreçte İsfahan, Tebriz ve Kirmanşah gibi şehirlerde de karışıklıklar ortaya çıkmıştı. Bu dönemde merkezi iktidar, halkı bastırmakta yetersiz kalmış ve toplumun Meşrutiyet taleplerini engelleyememişti.³⁷⁴

Haşim Muhit Safi bu dönemi bu şekilde açıklar: “Ulemanın Kum şehrine gelişi ile bu şehir Meşrutiyet döneminin arifesinde olayları yönlendiren merkez konumuna gelmiştir. Aga Seyid Abdullah Kummi, buraya gelen müçtehitler ile hemen ittifak kurmuş, ev sahipliği yapmıştır. Kum şehri, Meşrutiyet taraftarlarının sesini daha gür bir şekilde çıkartmasına olanak sağlamıştır. Kum şehrinde de ulemanın temel talepleri arasında adaletanehin kurulması vardı. Burada da Tahran ulemasının belirgin bir etkisi vardı. Tahran halkının da, Kum'un sakinleri arasında, yönlendirici bir gücü vardı. Halk, Meşrutiyet'in gerçekleşmesini toplumsal kurtuluş olarak görmekteydi.”

Meşrutiyet'in önde gelenleri halkı birkaç vasıta ile bilinçlendirmiştir: Şebnameler, vaazlar, encümenler, gazeteler ve yavaş yavaş oluşmaya

³⁷³ Sefayi, a.g.e., s. 212

³⁷⁴ Aminkoushki, a.g.m., s. 107

başlayan siyasi partiler. Özellikle, ulemanın vaazları okuma-yazma oranı düşük olan halkın, Meşrutiyet'in önemini kavraması açısından ayrı bir önemi olmuştu. Önde gelen müçtehitlerin fetva ve risaleleri Meşrutiyet dönemi toplumsal hareketliliğin önemli bir aşamasını oluşturmuştur. : Hutbe ve vaazlar ise ulemanın halk ile direkt temas kurmasının ve halkı örgütlemesinin en pratik yolunu oluşturmuştur. Ulemanın sade bir dil ile Meşrutiyet'in önemini, kanun devletinin önemini anlatırken dini rivayetler ve ayetlerden de faydalanmaları vaazların halk nezdindeki itibarını arttırmaktaydı.³⁷⁵ Bu özellikleri ile vaazlar, en az encümenler kadar Kaçar idaresinin istibdat yönetimi karşısında toplumsal örgütlenmede etkili olmuştur.³⁷⁶

Şebnameler ve ilamlar da encümenler tarafından, halkı bilinçlendirmek amacıyla kullanılmıştır. Bu yazılı metinlerde; devletin geri kalmasının sebepleri, buna yönelik çözüm yolları ve dönemin olaylarını içermeleri bakımından önemliydi. İlamlar ve şebnameler siyaset ile ilişkisinde edilgen konumda bulunan İran halkının bilinçlendirmesi ve siyasete katılımını aktifleştirmesi açısından da önemli metinlerdi. Ayrıca encümenlerin ve halkın mevcut idareye yönelik itirazlarını ifade etmekteydi. Şebnamelerde ayet ve hadislerden örnek verilmesi ve şer'i hükümlerin vurgulanması ile milli duyguların ön plana çıkartılması, halkın da ilgisini daha fazla çekmekteydi. Özellikle, ulemanın "Büyük

³⁷⁵ Hodorizade, a.g.m., s. 97

³⁷⁶ Meşrutiyet Fermanı'nın halk üzerindeki etkisinin artmasında, ulemanın ve camilerin bir kitle iletişim aracı olarak etkileri şu şekilde açıklanabilir: 1) Meşrutiyet hareketinin başlaması ve gelişmesinde ana aktörler arasında yer alan ulema, vaiz konumuyla; siyasi, kültürel ve iktisadi meselelerde halk ile doğrudan bağ kurabilmişler, toplumsal zihniyetin oluşumunda tarihi bir öneme sahip olmuşlardır. Bu dönemde, ulema sınıfı verdiği vaazlarda mazlum halkın, zalim hükümet karşısında koruyucusu olarak ifade etmişlerdir. Bu doğrultuda, kanun devletinin ve meclisin önemini halkın farklı katmanlarında kabul edilmesi sürecinde, ulema camileri önemli bir araç olarak kullanmıştır. Batı'nın modern kavramları doğal olarak ulema aracılığı ile değil, Batı tarzı eğitim görmüş olan aydınlar aracılığıyla gelmiştir. Fakat aydınlar da dini eğitim görmemişti ve halk ile olan ilişkileri son derece sınırlıydı. Burada, yeni fikirlerin geleneksel yapıdaki halk nezdinde kabul görmesi için, onların dilinden anlayacağı sınıfa ihtiyaç vardı. Bu sınıf ta doğal olarak halkın geleneksel değerleri ile örtüşen ulema sınıfı olmuştur. Ulema sınıfı için de, Meşrutiyet hedefine ulaşabilmenin en pratik mekânsal yolu camiler ve türbelerden geçmekteydi. Camiler halkın yeni düşüncelerle karşılaştığı tarihi mekânlar olmuştur. O dönem dâhilinde din ve gelenek temelinde yetişmiş bir İran halkı düşünülürken; kanun, özgürlük, eşitlik, vatan ve meclis gibi yeni kavramları tanımalarında dini bir mekân olarak camilerin tarihsel önemi olmuştur. İran halkı, camiler aracılığıyla sadece yeni kavramları tanımamış, ayrıca Meşrutiyet'in gerçekleşmesi için mobilize edilmişlerdir. Dolayısıyla, camiler başlı başına bir loca konumunda olmuştur. Hasan Zindaye, *Tesir-i Mescid der Enkilab-ı Meşrute-yi İran*, Peşuheşname-yi Peşuheş-i Tarih-i İslam, Sayı 4, 1972, s.121

³⁷⁶ Hodorizade, a.g.m., s.100

Göç” ismiyle adlandırılan göç ile Kum şehrine gittiği dönemden itibaren, halkın Meşrutiyet’e ilgisinin arttırılması açısından şebnameler kritik bir öneme sahip olmuştur. Ulemanın, halk ile ilişkisini anlamak açısından şebnameler büyük önem taşımaktadır.

23 Ekim 1906

Özgürlük, adalet ve eşitlik isteyen din kardeşlerimiz, Yüce Allah ve Reslulü'nin rızası için, hem kendiniz hem de din kardeşleriniz için birleşin. Namaz için cemaatleşmek, Allah katında ne kadar sevap olduğunu biliyorsunuz. Din kardeşlerinizle ve vatandaşlarınızla birbirinize destek için birleşmeniz cemaat olmanın gereğidir. İslam Devleti'nin temsilcisi olan Yüce Sultan'ın, halkın temsil edileceği bir meclisin açılmasını buyuracağına inanıyorum. Biz âlimlere de halkı bir araya getirmek farzdır. Halkın da iştirak edeceği Meclis-i Şura çalışmaları, meselelerimizin hal olması ve gelişmemizi sağlayacak olması bakımından sn derece önemlidir. Meclis-i Şura halkın kendisini ifade etme olanağı tanıyacaktır. Meclis-i Şura'da halkın temsilcilerinin yapacağı çalışmalarda kanunlar esas alınacak ve halkın meseleleri Sultan'a hemen arz edilecektir. Meclis'te mazlumların, yetimlerin ve kimsesiz kalmış kadınların hakları da zalimlere karşı korunacaktır. Garp devletlerinin meclis ile geliştiklerini bilmekteyiz. Meclis-i Şura ile ülkenin tamamı bir mutabakat içinde İlahi ahkâmlar içinde bir bütün halinde olacaktır.

Bizlere gece ve gündüz demden meclisin tesis edilmesi için çalışmak vaciptir, bunun için birlik olmak zorundayız. Bütün inananlara duyurulur!
377

Mescid-i Cuma'da Hazırlanan Bir şebname:

12 Haziran 1906

Halkı bilgilendirmek amacıyla yazılan bu metinde Cuma Camisi İmamının halka çağrısıdır: Eğer devlet idarecileri alenen gevşek bir tutum içinde olursa, devletimizin ve halkımızın istiklaline bir zarar olarak atfedip İslam toplumu olarak Hz. Hüseyin'in yaptığı gibi harekete geçmeliyiz. Atalarım ve yüce âlimler için ben bütün şartları zorlayacağım. 12. İmam ve seyyitler (Hz. Muhammed ve İmamların soyundan gelenler) için bütün mescit ahali ile ölümü göze alarak mücadeleye hazırım. İstibdat idaresine karşı mücadelede bilahare bütün erkekler dışarı çıkmak ve faal olmakla yükümlüdür. Allah'a şehadet eden herkes bana uymakla yükümlüdür. Aslen bu günler bizim için kutlu bir dönemdir. Müçtehitlerden de aldığımız haberlerle dinen de ne kadar doğru yolda olduğumuzu görmekteyiz.³⁷⁸

Kum uleması ve talebelerinin, Tahran uleması başta olmak üzere İran'ın muhtelif şehirlerinde bulunan ulema ile işbirliği gerçekleştirmesi, Meşrutiyet döneminin gerçekleşmesinde tarihi bir etkiye sahip olmuştur. Tahran ulemasının ve halkının Kum şehrine geldiği ve Büyük göç döneminde pek çok ulema da Kum'dan, Tahran'a gelmiş ve Tahran'daki halk gösterilerinin yönlendirilmesinde etkili olmuşlardır. Buna karşılık. Tahran'dan gelen müçtehitler ve talebeler de, Meşrutiyet'in ilan edilmesinde direniş göstermişlerdir.³⁷⁹

Kum'da ulemanın muhaceretinin uzaması ve Britanya Sefirliği bahçesinde oturma eylemlerinin devam edip, bu eyleme katılımın artarak devam etmesi, Muzafereddin Şah'ın endişelenmesine sebep olmuştur.³⁸⁰ Muzafereddin Şah hastaydı ve taleplere daha fazla karşı koyamadı. Şah, Aynu'd Devle'yi azletmiş ve O'nun yerine özgürlük taraftarı olan Mirza Nasrullah Müşiru'd Devle'yi atamıştır. Buna karşın Şah ulemadan, Kum şehrine dönmesini istemiştir. Fakat halk Şah'a güvenmiyordu.³⁸¹

³⁷⁸ İran Milli Kütüphanesi Arşiv Bölümü, No:1701-392

³⁷⁹ Abazri, a.g.e., s. 290

³⁸⁰ Abazri, a.g.e., s.291

³⁸¹ Naemi, a.g.m.,s. 25

Dönemin Kaçar devleti büyüklerinden olan Azdu'l Mülk, iki büyük Ayetullah olan Behbehani ve Tabatabai'yi bizzat Kum'a gelerek, Tahran'a davet etti. Bu isimler de telgraf yoluyla diğer şehirlerdeki müçtehitleri gelişmelerle ilgili ivedilikle bilgilendirdiler.

Buna karşılık Seyyid Muhammed Tabatabai'nin kardeşi olan Seyyid Sadık Tabatabai, Seyyid Abdullah Behbehani'nin damadı olan Seyyid Alaaddin Behbehani da Tahran'a geldi. Bu durum, Meşrutiyet taraftarı olan ulema arasında bir bölünme olmadığını göstermektedir. Tahran'a gelen müçtehitler, Meşrutiyet'i destekleyen İngiliz sefiri ve sonra Mirza Nasrullah Han ve Savaş Bakanı olan Kirman Mirza Şah ile görüşmüşlerdir.

Kum'da bulunan müçtehitler ise şu şartları öne sürmüşlerdir:

- 1) Meclis'in açılmasına dair güvence verilmesi
- 2) Tutuklanan Meşrutiyet taraftarlarına ve İngiliz Sefareti'ne sığınanlara yönelik genel af
- 3) Aynu'd Dovle'nin Tahran'a dönmeyeceğine dair güvence
- 4) Tahran'dan sürgün edilenlerin geri dönmesi
- 5) Meşrutiyet taraftarları arasında kargaşa esnasında hayatını kaybedenlere diyet ödenmesi ve mirasçılara haklarının verilmesi
- 6) Bütün mali işlemlerin resmi bir şekilde belgelenmesi

Görüşmeler neticesinde, Sadık Tabatabai ve Seyyid Alaaddin Behbahani, müçtehitlerin öne sürdüğü şartların kabul edildiğini, Kum uleması ile Behbehani ve Tabatabai'ye bildirmişlerdir. Fermanın yayınlanmasını takip eden dokuzuncu gün sonrasında, gerçekleşen bu duruma, İngiliz Sefaretine sığınmış olanlar olumsuz cevap vermişlerdir: "Şah'tan, tarafımıza yazılı bir garanti gelmemiştir ve Kum ulemasına bir

müracaatta da bulunulmamıştır. Bu şartlar altında İngiliz Sefirliğini terk edemeyiz.”³⁸²

Ulemanın, Kum şehrine dönmesi ancak Meşrutiyet talebinin kabul edilmesiyle mümkün olmuştu. İran Meşrutiyet dönemi içinde olayları ve gelişmeleri içinde Büyük Göç olarak adlandırılan bu hareket, Meşrutiyet hükümetinin kurulması ve anayasanın yazılması kararıyla sonuçlanmıştır. Buna karşın, Kum’da bulunan müçtehitler ise Tahran’a dönmeye karar vermiştir. Meşrutiyet’in kabul edilmesinde tek faktör ulema sınıfı olmamıştır. Ama bu sınıfın hem kendi içinde hem de toplum içinde güçlü bir organizasyona sahip olması, Meşrutiyet’in kabul edilmesini sağlamıştır. Fakat Meşrutiyet’in kabul edilmesi ulema sınıfı için yeni tartışmaları beraberinde getiren bir dönem olmuştur.³⁸³

3.3.2 Meclis’te Şer’î Hukukun Sesi Olarak Ulema

Meclisin açılmasıyla birlikte ulema sınıfı; Batı’nın değerlerini tamamen dışlamayan, Meşrutiyet’i destekleyenler ile meşrua ifadesi ile İslamiyet’in daha bütüncül bir şekilde meclisi kuşatması gerektiğini savunanlar olmak üzere iki farklı gruba ayrılmıştı.³⁸⁴ Ulema açısından Meşrutiyet dönemi, bu sınıfın yeni kavramlarla tanıştığı bir dönem olmuştur. Batı menşeli demokrasi, eşitlik, vatandaşlık ve sekülerlik gibi kavramlar, en azından sözcük olarak din adamlarının lügatine girmiştir. Fakat bu sınıfın almış olduğu eğitim ve toplum içinde edindiği misyon, modern değerleri içselleştirmesini engellemekteydi. Meşrutiyet taraftarı olan önde gelen müçtehitler arasında Ahund Horasani (ö.1911), Molla Abdullah Mezandarani (ö.1912), gibi isimler bulunmaktaydı. Fakat iki müçtehidin bu grup içinde ayrı bir yeri vardı. Ayetullah Seyyid Muhammed Tabatabai (ö.1921) ve Seyyid Abdullah Behbahani (ö.1910), sadece Kum’a göç etmesi veya Meşrutiyet’in ilanı konusunda

³⁸² Hodarizade, a.g.m., s.101

³⁸³ Dilek, a.g.m., s. 66

³⁸⁴ Ulema açısından Meşrutiyet dönemi, bu sınıfın yeni kavramlarla tanıştığı bir dönem olmuştur. Batı menşeli demokrasi, eşitlik, vatandaşlık ve sekülerlik gibi kavramlar, en azından sözcük olarak ulemanın lügatine girmiştir. Fakat bu sınıfın almış olduğu eğitim ve toplum içinde edindiği misyon, modern değerleri içselleştirmesini engellemekteydi. Salihî, a.g.m., s. 73

halkı bilinçlendirmesi konusunda ön plana çıkmamışlardı. Bu iki müçtehit, milletvekili değillerdi fakat mecliste aktif bir şekilde görev alarak, ulemanın görüşlerini aktarması bakımından da tarihsel bir öneme sahip olmuştur. Özellikle anayasa tartışmalarında, Tabatabai ve Behbahani, dinin korunması hususunda ulemanın gözünde stratejik bir öneme sahip olmuştur. Meclis Tahran'daydı ve bu iki önemli müçtehit, Tahran uleması idi. Dolayısıyla Tahran'daki medreselerin Meşrutiyet'i desteklemelerinde, bu iki müçtehit kilit rol oynamıştır.³⁸⁵

Meşrue ifadesi ile Meclis'i dünyevileşmekle suçlayan, Şer'i hükümler ortadan kaldırmakla eleştiren müçtehitlerin (muhafazakâr ulema) önde gelen isimleri Şeyh Fazlullah Nuri (ö.1909) önderliğinde hareket etmiştir. Mirza Muhammed Hasan Tebrizi (ö.1912), Muhammed Homami Reşti (ö.1908), Molla Muhammed Amili (ö.1912) ve Seyyid Ahmet Tabatabai (ö.1919) bu grubun önde gelen diğer din adamlarını oluşturmuştur.³⁸⁶

Meclis tartışmalarında ise Kum müçtehitlerinin etkisi Meşrutiyet'e giden sürecin aksine olmamıştır.

Müçtehitler yozlaşmış merkezi idarenin kısıtlanması, adaletin sağlanması ve İslami hassasiyetlerin korunması hedefleri temelinde Meşrutiyet dönemini değerlendirmiştir. Ulemaya göre, şer'i kurallar temelinde baskıya dayanan ve ülkenin sorunlarını çözmekte yetersiz kalmış olan hükümetin sınırlanması, toplumsal özgürlüğün de gerçekleşmesini sağlayacaktır. Bu sınıfa göre, din ile çatışmayan bir kanun ve meclis-i şura, toplumun farklı kesimlerinin de sorunların çözümünde aktif olmasını sağlayacaktır. Burada, müçtehitlerin denetleyici görevde olması ise büyük bir öneme sahip olacaktı. Fakat anayasa tartışmalarının yoğunlaştığı meclis çalışmalarında, şeriata aykırı olabilecek tartışmaların yapılması müçtehitlerin farklı pozisyon almasına yol açtı. Bu sebeple, müçtehitler de anayasanın yapım

³⁸⁵ Kadiri Abbas, MeşruteHahi ya MeşruteBazi (Tahlil ba Mahiyet ve Mefhum-i Meşrute-i İran ez Didgah-i Hafte Name-i Molla Nusreddin), *Ulum-i İnsani ve Mutalat-i Ferheng Dergisi*, Sayı.1, 2017, s.200

³⁸⁶ Salihi, a.g.e., s.74

sürecinde, özellikle belli maddelere, ciddi eleştirilerde bulundu. Bu tartışmalar kapsamında, yasaların fıkha uygun olup olmaması, müçtehitlerin temel meselesini oluşturmuştur.³⁸⁷

Diğer müçtehitler de olduğu gibi, Tabatabai'nin düşünce dünyasının gelişmesinde, O'nu yetiştiren din âlimlerinin büyük etkisi olmuştu. Ayrıca Tabatabai, İranlı aydınların yazılarından da belli ölçüde etkilenmiştir. Özellikle Talibov'un, İran'ın kültürel yapısına ve dine vurgu yapan açıklamaları, bu müçtehidin düşünce dünyasında büyük etkiler bırakmıştır. Zira Talibov Batı'nın değerlerini dışlamamış fakat bu değerlerin, İran'ın kültürel yapısıyla uyumlu olmasını savunmuştur. Fakat Tabatabai, bütün aydınlanmacı hareketlere aynı sıcaklıkta yaklaşmamıştır.³⁸⁸ Mesela Tabatabai, Avrupa burjuvazisinin bir yansıması olan ve Malkom Han'ın, Kaçar Devletinde kurulmasında öncülük ettiği Masonları tasvip etmemektedir. Tabatabai Masonları, Britanya başta olmak üzere Batı devletlerinin sömürgeci politikalarında kullandığı bir araç olarak düşünmekteydi. Masonlar da ulemanın toplum içindeki ağırlığının farkındaydı ve bu sınıf ile ilişkilerini olabildiğince iyi tutmaya çalışmışlardı. Hatta masonlar, Sadık Tabatabai ve oğlu ile yakın ilişki içinde olmuşlardı.³⁸⁹

Meclis açılır açılmaz, ulema kendi içinde ikiye ayrılmıştı. Bu ayrılmanın temelinde ise anayasanın oluşturulma süreci vardı. Ulemanın bakış açısını daha iyi anlayabilmek için, meclise olumlu bakan müçtehitler ile meclis çalışmalarının dine zarar verdiğini düşünen müçtehitlerin görüşlerini değerlendirmek faydalı olacaktır.

Seyyid Muhammed Tabatabai, Meşrutiyet'in istikrarı için halkın farklı kesimlerinin temsil edileceği bir meclisin olmasının, şart olduğunu düşünmekteydi. Ayrıca Tabatabai şahsını, Tütün İsyanında fetva veren Merc-i Taklit Hasan Şirazi gibi, siyasi ve toplumsal konularda fetva

³⁸⁷ Şahidi, a.g.m., s. 37

³⁸⁸ Muhammed Rıza Zahirin, *Seyyid Muhammed Tabatabai der Nohzet-i Meşrute, Costarha-i Siyasi-i Muassır Dergisi*, Tahran, Sayı 5, 1973, s.45

³⁸⁹ Zahirin, a.g.m., s.46

veren bir din âlimi olarak konuşlandırmak istemişti. Fakat Tabatabai açısından meclisin açılması hedeflediği istikrarın gerçekleşmesi için yeterli olmamıştı. Zira İran toplumunun demokrasi konusunda yeterli tecrübesi yoktu. Ayrıca müçtehit Tabatabai, Birinci Meclis döneminde, Batı'nın değerlerinin anayasada yer almasını isteyen aydınlar ile Meşrutiyet karşıtı ulema arasında kalmıştı. Meclisi dinden kopmuş bir toplum oluşturmakla suçlayan müçtehitlerin, propaganda ve faaliyetleri, bu müçtehidin de etkisinin kırılmasına yol açmıştı.³⁹⁰ Tabatabai, Batı tarzı bir demokrasiyi hedefleyen aydınlar ile İslami değerlerin temelinde bir siyaset güdülmesini amaçlayan ulema arasındaki ihtilafı doğal olarak çözememişti. Zaten Tabatabai'nin de anayasanın bazı maddelerine yönelik güçlü itirazları vardı. Tahran'da fiili olarak faaliyetlerini sürdüren müçtehit Şeyh Fazlullah Nuri'nin yanı sıra, Tebriz ve İsfahan gibi şehirlerde bulunan medreselerde görev yapan müçtehitler içinde de Behbahani ve Tabatabai 'ye yönelik güçlü tepkinin gelmesi, bu iki müçtehidin mecliste işlerini çıkmaza sokmuştu. Bu atmosfer içinde, iki müçtehit kısa süre zarfında mecliste hedeflediği istikrarı yakalayamamıştı.³⁹¹

Muhammed Hüseyin Naini de (ö.1936) dönemin önde gelen Meşrutiyet yanlısı müçtehitleri arasında yer almıştır. Medrese eğitimine İsfahan şehrinde başlamış olan müçtehit Naini, dini bilgilerini derinleştirmek amacıyla Necef şehrine gitmiş ve burada birkaç yıl kaldıktan sonra, Samarra şehrine dönmüştür.³⁹² Meşrutiyet taraftarı müçtehitleri arasında yer alan Muhammed Hüseyin Naini, Merc-i Taklitler arasında yer alan ve Tonbekü İsyanı'nın fetvacısı olarak bilinen Mirza Hasan Şirazi'nin talebeleri arasında yer almıştır. Bu müçtehit, Meşrutiyet döneminin ilk günlerinden itibaren, İslami esaslara dayalı bir meclis anlayışını savunmuştur. Mirza Hasan Şirazi, meşruti idareyi şu açıdan ele almıştır: Öncelikle İslami esaslara dayalı, toplumun görev ve

³⁹⁰ Ferhadi, a.g.m., s. 45

³⁹¹ Salihi, a.g.e., s. 92

³⁹² Hüseyin Refi, *Allame Mirza Muhammed Hüseyin Naini ve Defa-i Hokumet-i Meşrute, Mutalaat-ı Siyasi Dergisi*, Tahran, Sayı 29, 1976, s. 54

haklarını tanımlamış olan bir kanun ile bu kanunu denetleyecek bir mekanizma. Müçtehit Naini, böyle bir yapının oluşması için de bir danışma meclisinin (meclis-i şura) açılmasının şart olduğunu ifade etmiştir. Bu hususta Naini, İslami hükümlerin uygulanması için müçtehitlere özel bir görev düşmektedir. Özellikle denetim mekanizması, gayr-i dinin hükümlerin uygulanmasının önüne geçecektir. Kanunun Şah'ı sınırlaması, ulema için bu riski de ortadan kaldıracaktır. Naini, kanunu ise şer'i hukuk ve örfi hukuk olarak ikiye ayırmıştır: Şer'i hukuk, Peygamber'in ve İmamların hükümleri doğrultusunda ortaya konmuş yasaları ifade etmektedir. Örfi hukuk ise, İmam'ın gaybetten dönüşüne kadar olan süreçte, din âlimleri (müçtehitler) tarafından yasaların yorumlanması anlamına gelmekteydi.³⁹³

Naini, ayrıca Meşrutiyet döneminde Necefli müçtehitlerin desteğini almak amacıyla, telgraf ve mektup yoluyla bu müçtehitleri bilgilendirmiştir. Naini, Necef'te bulunduğu dönemde Meşrutiyet'i destekleyen müçtehitler arasında yer alan Horasani, Tahrani ve Mazanderani ile de tanışma fırsatı bulmuştu. Bu müçtehitler de Naini gibi, Meşrutiyet sürecinde Necef ulemasının desteğini almak için çaba göstermişlerdi. Müçtehit Naini, Meşrutiyet sürecini Kaçar Devleti siyasetinin din ile barışması olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Müçtehit Naini, meclisin halkı istibdattan kurtaracağını savunmuştur. Zira Meclis'in açılması ile birlikte, İran siyasetinin halkın iradesi ile şekilleneceğini ve toplumun tek bir kişinin idaresine bağlı kalmayacağını savunmuştur. Naini, İslami bir meclisin kurulmasının ayrıca istibdat yönetiminden ve Batı'nın nüfuzundan kurtulmanın yolunu açacağını düşünmekteydi.³⁹⁴

Naini bu kapsamda, İslam hukukuna dayalı bir hükümetin en kapsamlı yönetim anlayışını ortaya çıkartacağını ve toplumun ihtiyaçlarını

³⁹³ Nasır Cemalzade ve Mesut Nedafan, *Bazhah-i Tasvir-i Zihn-i Ulama ve Ruşen fikran Asr-ı Meşrute Ez Kanun, Siyasi-i Cihan-ı İslam Dergisi*, Sayı 3, 1980, s, 7

³⁹⁴ Cemal Rızayi, *Bazhah-i Endişeha-i Siyasi-i ve Fikh-i Şeyh Fazlullah Nuri ve Allame Muhammed Hüseyin Naini der Mevrud-i Nizam-i Meşrute, Tahsis-i Ulum-i Siyasi Dergisi*, Sayı 22, 1972, s.198

karşılama konusunda eksik bir alan bırakmayacağını savunmuştur. Müçtehit Naini tek kişi yönetiminin sadece halkın hakkını gasp etmediğini, gaybetteki 12. İmam'ın hakkını da gasp ettiğini iddia etmiştir. Naini, İslami hukukuna dayalı bir meclisin 12. İmam'ın dönüşüne kadar Şiiliğin korunmasında ve halkın kötülüğe düşmesini engelleyeceğini savunmuştur. Dolayısıyla müçtehit Naini için meclis kavramı, fıkıhın etkili olduğu bir siyasi yapıyı ifade etmektedir.³⁹⁵

Necef'te dini eğitim almış olan, Ahund Horasani (ö.1911) de, dönemin önde gelen Meşrutiyet taraftarı müçtehitleri arasında yer almıştır. Müçtehit Horasani kanun eksikliğinin, Kaçar Devleti'nin temel sorunlarının başında geldiğini savunmuştur. Müçtehit Horasani, bu sorunun temelinde ise yasaları uygulayacak bir İmam'ın olmamasından kaynaklandığını düşünmüştür. Horasani, gaybet sürecinde kanunun önemini iki açıdan ele almıştır: Öncelikle, oluşturulacak kanun insanların inancını korumasına yardımcı olacaktır. İkinci olarak ise, bu kanun toplumun temsilcilerinin durumunu da açık bir şekilde ifade etmelidir. Bu açıdan, Şah'ın yetkilerini kısıtlayacak bir anayasa zorunlu görülmektedir. Müçtehit Horasani yasa yapımı ve uygulanması şu görüşü savunmaktadır: Müçtehitler, Peygamber veya İmam değildir. Dolayısıyla, müçtehitler yasa koyucu değil, yasaların uygulayıcısı konumundadır. Bu özelliği ile müçtehitler, dini yasaların koruyucusu görevine sahiptir.³⁹⁶

Şeyh Fazlullah Nuri (ö.1909); devlete ait kanun, şahıslara özel kanun ve ticareti düzenleyen kanun gibi farklı kanun çeşitleri bulunduğunu fakat bu kadar çeşitli kanunlar üzerine düşünmenin gereksiz olduğunu savunmuştur. Şeyh Fazlullah'a göre, Müslümanların kanunu yüzlerce yıl önce belirlenmiştir. Bu alimin görüşüne göre, Kur'an, Peygamber'in ve İmamların uygulamaları ile hadisleri, İslam Dünyası'nın hukukunun

³⁹⁵ Muhsin Bahşeti, Tekabul-ü ve Teamul-ü Ahund Molla Muhammed Kazım Horasani ve Seyyid Muhammed Kazım Yezdi, der Enkilab-ı Meşrute, *Ulum-i İnsani Dergisi*, Tahran, Sayı 1,1969, s. 82

³⁹⁶ Bahşeti, a.g.m., s. 82

temellerini oluşturmuştur.. Dolayısıyla müçtehitlerin soyutlandığı bir yasal düzen, İslam toplumunu yansıtmamaktadır.³⁹⁷

Şeyh Fazlullah, Meşrutiyet dönemi anayasasının halkın çıkarlarını gözetecek, yerli bir anayasa olması gerektiğini savunmuştur. Şeyh Fazlullah'a göre, anayasa insanları haramdan uzak tutmalıdır. Şeyh Fazlullah Nuri, insan aklına dayalı olan seküler nitelikler taşıyan seküler ve Batı'yı örnek alan bir anayasanın boş bir yasa olduğunu ve İlahi yasayı dışladığını düşünmüştür.³⁹⁸

Şeyh Fazlullah'ın önderliğini yaptığı muhafazakâr ulema, anayasa çalışmalarında, İslam hukukunun göz ardı edilmesinin kendileri açısından tahrik edici ve ülkenin inanç sistemine bir saldırı olduğunu düşünmüştür. Şeyh Fazlullah Nuri ve bu müçtehit ile hareket eden müçtehitler, telgraf yoluyla meclisin fıkhi yorumları göz ardı etmemesi gerektiği konusunda uyarıda bulunmuşlardır. Şeyh Fazlullah, yasama konusunda şu görüşü ifade etmiştir: "Meclis yasa çıkarma konusunda ulemanın düşüncelerini göz önünde bulundurmalıdır. Özgürlük düşüncesi üzerinden zındık hareketlere ve halk içinde fesatlık çıkaracak düşüncelere karşı dikkatli olunmalıdır." Bu gruba mensup ulema için milli ifadesi, İslami değerlerin korunması olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Meclis-i Şura-ı Milli ifadesi, muhafazakâr ulema için İslami değerlerin (fıkhnın etkili olduğu) temelinde kurulmuş bir meclis anlayışını ifade etmiştir. Zira bu gruba mensup olan ulema sadece meclis değil, Necef'teki ulemayı da görüşleri çerçevesinde bilgilendirmiştir. Muhafazakâr müçtehitler, meclisi dünya işleri için Şer'i hükümleri terk etmekle suçlamışlardır. Bu müçtehitler, bağlantı içinde oldukları Necef'teki ulemaya da bu konuyla ilgili olarak endişelerini bildirmiştir.

³⁹⁷ Şeyh Fazlullah Nuri, ilk olarak adalethanenin kurulmasını talep etmiş ve hem büyük göçe hem de küçük göçe katılmıştır. İstibdat idaresinin değişmesini savunan Şeyh Fazlullah Nuri'nin, Meşrutiyet'e bakış açısında kısa sürede radikal değişiklik olmuştur. Bu değişikliğin temel sebebini ise, Batı değerlerini Kaçar Devleti siyasetine enjekte etmeyi hedefleyen aydınların bu sürece fiili olarak katılımı olmuştur. Ulemanın bir kısmının da, en azından kısa bir süreliğine, aydınları destekler konumda olması da, bu müçtehidin cephe almasını sağlamıştır. Bu süreçte, Şeyh Fazlullah Nuri'yi ön plana çıkartan en önemli faktör ise, bu müçtehidin hem Irak uleması içerisinde hem de İran halkı içinde güçlü bir etkiye sahip olmasıdır. Seyyid Ahmet Muasimi, Kanun-i Esasi-i Meşrute der Endiše-i Şeyh Fazlullah Nuri, *Şehr-i Siyaset Dergisi*, Sayı 11, 1976, s. 152

³⁹⁸ Cemalzade - Nedafan, a.g.m., s. 11

Necef uleması da telgraf yoluyla meclisi, şurayı unutmaması gerektiğini ve din adamlarının İslamiyet'in terk edilmesi konusundaki endişelerini ifade etmiştir.³⁹⁹

İslam'ın en kapsamlı din olduğunu ve bütün yasaları kapsadığı düşüncesi, Muhammed Hüseyin Tebrizi'nin Meşrutiyet dönemi anayasa tartışmalarına bakışının temelini oluşturmuştur. Müçtehit Tebrizi şer'i hukukun, Kur'an'a dayandığını, hem bu dünyayı hem de ahiret hayatını kapsadığını ifade etmiştir. Tebrizi ayrıca, diğer hukuk yapılarının ise yani olduğunu ve sonradan insanlar tarafından yapıldığı için eksik kalmaya mahkûm olduğunu düşünmüştür. Dolayısıyla, şer'i yasa dışındaki bütün yasaların, gayri dini ve insani olduğunu savunmuştur. Meclis'in ise, şer'i hukuku göz ardı ettiği düşüncesini taşımıştır. Tebrizi, ancak fıkıhın ve müçtehitlerin etkili olduğu bir meclis yapısının faydalı olacağını iddia etmiştir.⁴⁰⁰ Meclis çalışmalarına, 7 Ekim 1906 tarihinde, Tahran seçimleri tamamlandıktan sonra başlamıştır.⁴⁰¹

Alınan karara göre, Behbahani Yahudileri Tabatabai ise Ermenileri temsil etmiştir. Tüccar temsilcileri arasında yer alan Arbab Çemşid ise Zerdüştlerin temsilcisi konumunda olmuştur. Hatta söylentilere göre Çemşid, bu görevi alabilmek için Behbahani'ye rüşvet vermiştir. Bu süreçte meclisteki kimse, halk ile güçlü ilişkileri olan ulema ile çatışmamaya da özen göstermiştir.⁴⁰² Tahran uleması arasında yer alan Tabatabai ve Behbahani, Meşrutiyet taraftarı müçtehitlerin temsilcisi olarak görülmektedir. Zaten, bu iki müçtehit meclis çalışmalarına düzenli olarak katılmaktaydı. Tabatabai ve Behbahani'nin mecliste

³⁹⁹ Ali Ekber Hodarizade - Zehra Alizade, Berreis-i Tatbik-i Endişeha-i Siyasi-i Ahund Horasani ve Şeyh Fazlullah Nuri, *Meskuye Dergisi*, Sayı 8, 1972, s. 72

⁴⁰⁰ Nasır Cemalzade -Mesut Nedafan, a.g.e., s.12

⁴⁰¹ Halk isyanları sonucunda Şah, 9 Eylül tarihinde parlamento seçimlerine yönelik yasayı onaylamak zorunda kaldı. Seçimler iki aşamalı olacak ve 6 gruba dâhil olan insanlar seçime girebilecekti. Bunlar; şehzadeler ve Kaçar Hanedanı üyeleri, din adamları, feodal aristokrasi üyeleri, tacirler, zanaatkarlar, toprak sahipleri ve çiftçilerdi. Seçimlere belirtilen kesimlerin dışında herkesin katılmaması için vasıflı olma şartı ve yaş sınırı getirildi. Kadınların, köylülerin, işçilerin, şehirli yoksulların, bazı zanaatkarların ve küçük esnafın seçimlere katılma hakkı bulunmuyordu. Mihail Sergeyeviç İvanov (Ed.), *İran Tarihi: Eskiçağlardan 21. Yüzyıla*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s.295

⁴⁰² Ann Mordan Vanesa, "The Role of the Mujtahids of Tehran in the Iranian Constitutional Revolution 1905-1909", Doktora Tezi, University of London, 1984, s.184

bulunmaları, meclise dini kimlik kazandırması bakımından önemliydi. Tahran vekili olarak seçilmiş olan molla Hac Nasrallah Akhavi ise yine ulemanın görüşlerinin, meclise yansımada kritik bir isim olmuştur. Tahran ulemasından Mirza Muhsin ve Tebriz ulemalarından olan Cuma Khui de ilk meclisin etkili ulemaları arasında yer almıştır. Ulema her konuda aynı görüşleri paylaşan bir görüntü vermemiştir. Seçilmiş olan ulema, Tabatabai ve Behbahani ile ayrı düşmemeye önem vermiş ve diğer gruplarla da çatışmamaya çalışmıştır.⁴⁰³

Meclisin açılması ile birlikte toprak ağaları, tüccarlar ve ulema gibi geleneksel yapının temsilcileri İran siyasetinde etkisini artırma fırsatı elde etmişlerdi. Bu grupların temel amacı, ülke idaresinin, Kaçar Hanedanlığı ile paylaşmaktı. Bu kesimin en önemli avantajı ise, halk üzerinde güçlü bir ekonomik ve kültürel etkiye sahip olması olmasıydı. Bu yönüyle, geleneksel grupların, aydınlar ve merkezi yönetim karşısında önemli bir avantajı bulunmaktaydı: Sosyo-ekonomik açıdan ayrıcalıklı bir konumda olmaları.⁴⁰⁴

Meclisin açıldığı ilk haftalarda iki ana mesele ortaya çıkmıştı: Mali mesele ve anayasa tartışması. Mali meseleler meclisin öncelikli gündem maddeleri arasında yer almıştı. Devletin ve halkın gelirinin artması hususunda pek bir umut yoktu. Fakat bütçe olmadan da reformların yapılması mümkün değildi. Ayrıca, Kaçar Hanedanlığı da sorunları çözecek bir mali güce sahip değildi. Britanya ve Rusya'dan borç alınmasına, ulema güçlü bir şekilde karşı çıkmaktaydı. Meclis'in bu bağlamda, karşı çıktığı bir diğer husus ise Batı devletlerinden alınan krediler oluşturmuştu. Zira meclis üyeleri bu kredileri, Batı'nın İran coğrafyasındaki emperyal politikalarını gerçekleştirme amacıyla verilmiş ekonomik destekler olarak görmekteydi. Dolayısıyla meclis bu yönüyle milliyetçi bir yapıya sahipti. Meclis, Batı'nın ekonomik etkisini kırmak amacıyla milli bir banka kurmayı da amaçlamıştı. Fakat Kaçar Şahı'nın

⁴⁰³ Vanesa, a.g.e., s.185

⁴⁰⁴ Muhammed Rıza Afshari, "A Study of the Constitutional Revolution within the Framework of Iran History", Doktora Tezi, TempleUniversity, 1981, s. 207

engelleme politikasının yanında, İngiltere ve Rusya'nın karşı çıkması bu politikanın gerçekleşmesini engellemiştir. Milli banka projesi sadece, Batı'nın ekonomik etkisinin kırılması açısından değerlendirilmemiştir. Bu banka ile tüccarlar ve zanaatkarlar da, ekonomi üzerindeki etkinliklerini arttırmayı hedeflemiştir. Zira böyle bir gelişme, ülkenin bağımsızlığını tehlikeye atmak anlamına geliyordu. Tüccarlar da merkezi hükümetin bu parayı nasıl harcayacağı konusunda ciddi tereddüt içindeydi. Meclis, merkezi hükümete parayı nasıl harcayacağı konusunda kendisini bilgilendirmesini de şart koşmaktaydı. Dolayısıyla dışarıdan kredi alma meselesi kitlenmişti.⁴⁰⁵

Meclisin Maliye Bakanı olan Nasır el-Mülk merkezi hükümetin maddi gereksinimlerini karşılamak için yapılacak ödemeler için, meclisin kontrolünün şart olduğunu ifade etmiştir. Meclis için bir diğer mesele ise rüşvet ve yolsuzluklar olmuştur. Tabatabai, bu problemlerin çözümünün ise kolay olmadığını ifade etmiştir. Yabancı kredilere yönelik bir çözüm yolu olarak Emin el-Zarb, Hac Muhammed İsmail ve Erbab Cemşid gibi tüccarların mecliste önde gelen temsilcileri, hükümete de para verebilecek bir milli banka kurulmasını hedeflemiştir.⁴⁰⁶

Fakat bu amaca ulaşamamıştır, çünkü böyle bir bankanın kurulabilmesi için yeterli sermaye bulunamamıştır. Zaten tüccarlar arasında da böyle bir yatırıma istekli olan kişi sayısı da çok azdır.⁴⁰⁷

Meclisin ilk günlerde karşılaştığı bir diğer sorunun kaynağını ise İran halkının, meclis çalışmaları ve ülke yönetimi alanlarında tecrübe sahibi oluşturmuştur. Meclisi oluşturan tüccar, ulema, aydınlar ve zanaatkar gibi grupların, kurumsal bir tecrübesi yoktu ve merkezi idare ile ilişkiyi dengeleme konusunda da zorluklar yaşıyorlardı. Meşrutiyet'i kabul ettirmek kolay olmamıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise anayasa yazımı ve devlet idaresi gibi, tecrübeli olmadıkları alanlarda bir anda

⁴⁰⁵ Afshari, 1981: 210

⁴⁰⁶ Masume Estiyaghi, Ruygerd-i Sahtar-i Nihad-i Meclis-i Meşrute-i der İran, *Pejuheşname-i Siyasi Dergisi*, Sayı.3, 2013, s.42

⁴⁰⁷ Vanesa, a.g.e., s.189

kendilerini bulmaları, Meşrutiyet taraftarları için ayrı bir zorluğu oluşturmuştu.

Encümenlerin de meclis dışında varlığını devam ettirmesi, meclisin istikrarlı bir şekilde çalışmasının önünde de bir engel oluşturmaya başlamıştır. Bu grupların, İran siyasi tarihinde etkinliğinin artmasında encümenlerin önemli bir rolü vardı. Encümenler sadece Meşrutiyet öncesi dönemde, halkın Meşrutiyet öncesi dönemde mobilize olmasını sağlamamıştı. Bu gruplar aynı zamanda meclisin ve demokrasinin, despot rejim karşısındaki faydasını geniş kitlelere anlatma konusunda da etkili bir toplumsal kurum olmuştu.⁴⁰⁸ Özellikle, Meşrutiyet karşıtı encümenlerin varlığı bu konuda ciddi bir sorun oluşturmaktaydı. Ekim 1906 tarihinden itibaren ise, Meşrutiyet karşıtı silahlı gruplar Tahran'da boy göstermişti. Örneğin, Tullab Encümeni meclis dışında aktif olarak görev yapan encümenler arasındaydı. Bu gruplar zaman zaman, vekillere de gözdağı vermeydiler. Ayrıca encümenler, meclisi sabote etme potansiyeli sahipti. Bu gruplar Behbahani tarafından bastırılmaya çalışılmıştı. Encümenlerin bir kısmını, meşrutiyet ve meclis kavramlarına soğuk bakan Muhammet Ali Şah'a yakın gruplar oluşturmuştu. 1907 tarihinde, Şah'a yakın olan Encümen-i İthadiye adı verilen grubun 4000 üyesi olduğu tahmin edilmekteydi.⁴⁰⁹

Yasaların çıkartılması ve anayasanın işleyişi tartışmaları ise meclis dâhilinde sık sık gündeme gelmişti. Bu mesele ulema açısından da hayati bir öneme sahip olmuştu. Anayasa yazım sürecinde ve yasaların çıkartılması hususlarında, din adamları düşüncelerinin yeni yasada yer alması amacıyla halkla var olan güçlü ilişkisini bir araç olarak

---

⁴⁰⁸ Meşrutiyet döneminin şekillenmesinde, yeni fikirlerin toplum tarafından benimsenmesinde ve toplumsal örgütlenmede aydınların da etkili olduğu encümenler, farklı fikirlerin meclise de yansımaları sağlamıştır. Encümenlerin meclisin çalışmasında pek çok faydası olmuştur. Öncelikle Kaçar halkının farklı sınıfları ve meslek gruplarının hem Meşrutiyet taleplerinin dile getirilmesi hem de meclis çalışmalarında aktif bir şekilde yer almalarında encümenler kritik bir öneme sahip olmuştur. Otuz bin kişiden oluşan bu encümenler Kaçar devletinin iç politikasında da güçlü bir konumda olmuştur. Farklı düşünce yapılarını içeren encümenleri, bir araya getiren en önemli unsur ise halkın istek ve taleplerini yansıtacak bir meclisin kurulması isteği oluşturmuştur. Ferati, a.g.e., s.119

⁴⁰⁹ Hüseyin Müftehari, Çalış ve Mevâni-i Meşrutiyet ve Entihab-ı Şura-i Milli, *Pejuhaşa-i Tarih-i İran ve İslam Dergisi*, 1981, s. 27

kullanırken, aydın kesim de toplumdan destek aramak suretiyle pozisyonlarını güçlendirmeye çalışmıştır.⁴¹⁰

Ulema ve aydınlar arasında, en önemli farklılaşma anayasanın içeriği konusunda olmuştur. Zira anayasa, ülkenin yönetim tarzı ve kavramların içeriğinin şekillenmesi açısından önemliydi. İki grup da dünya görüşü çerçevesinde bir anayasa oluşturmayı hedeflemiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İran düşünce tarihine girmiş olan aydınlar, almış oldukları eğitim ve dünya görüşü çerçevesinde bir siyaset modeli oluşturmayı hedeflemiştir. Bu grup, köhnemiş bir siyasi ve ekonomik yapıya sahip olan Kaçar Devleti'nin, dönüşümünün ancak demokrasiye ve eşitliğe önem veren, seküler değerlerin dışlanmadığı adil bir yönetim tarzı ile gerçekleştirebileceğini savunmuştur. Bu düşünce yapısı nedeniyle aydınlar, Garbzede (Batı'yı sevenler) olarak adlandırılmıştır. Her ne kadar, içlerinde yaklaşım farklılıkları olsa da, aydınları birleştiren en önemli unsurlar ise eski rejim (ancient regime) ile başarılı olunmayacağı ve yeni kavramların İran siyasetinde yer bulması gerektiği düşünceleri olmuştur.⁴¹¹

İran ve Irak medreselerinde eğitim almış ulema sınıfı, İran'ın iç ve dış sorunlarının ancak fıkhi ve İmamların yolunu takip etmekle mümkün olacağını savunmuştur. Bu gruba göre dinin hukuk alanında etkili olması, Batı'nın kültürel ve ekonomik alandaki hegemonyasının kırılmasını sağlamanın yegâne yoludur. Dolayısıyla, ulema Meşrutiyet'i Batı'nın değerlerini temel alan bir ıslahat programı olarak değerlendirmemiştir. Ulema ıslahat kavramını, şeriatın (fıkhn) yeniden değerlendirilmesi şeklinde algılamıştır. Ulema, Şiiliğin Usuli (Akılcı) kavramı üzerinden bir Meşrutiyet okuması yapmıştır. Şeriata ters düşen bir kanun, müçtehitlerin kabul edebileceği bir husus değildi. Ulema için

⁴¹⁰ Mangol Bayat, *Iran's First Revolution: Shiism and Constitutional Revolution of 1905-1909*, Oxford University Press, 1991, s.143

⁴¹¹ Davoudi, a.g.e., s.208

Meşrutiyet, dini temsil etmeyen Şah'ın kısıtlanması anlamına gelmekteydi.⁴¹²

Yasa alanındaki muğlâklık; görev ve sorumluluklar, imtiyazlar ve demokrasi, dini azınlıklar gibi meselelerde çözüm yolu bulunmasını zorlaştırmaktaydı. Anayasa yazımının tamamlanamaması; Şah'ın meclisi etkisizleştirmek amacı için bir araç olmuştu. Bir diğer hassas konuyu ise yabancılara verilen imtiyaz oluşturmuştu.⁴¹³

Anayasa tartışmalarının önemli odak noktalarından birini ulema oluşturmuştur. Ulema, meşrutiyet ve meşrue taraftarları olmak üzere ikiye ayrılmıştı⁴¹⁴. Fakat meşrutiyet taraftarı olan ulema dahi, şeriatın etkili olduğu meclis sistemini savunmaktaydı. Behbahani bu konuyla ilgili mecliste yaptığı konuşmada şu ifadeleri kullanmıştır: “Her şeyin özgürlük alanı içinde değerlendirildiği, dini özgürlüğün de serbest bırakıldığı bir yasa bizim için kabul edilebilir değildir. Dini özgürlük, İslamiyet ile çelişmektedir.”⁴¹⁵

Zira Behbahani ve Tabatabai de, mukallitleri (takipçileri) ve Meşrutiyet karşıtı ulema tarafından baskı altındaydı. Meşrue ifadesi daha katı bir İslami yasa yorumunu içermekteydi ve modern değerleri tamamen dışlamaktaydı. Meşrue ifadesi denince akla gelen ilk isim ise Şeyh Fazlullah olmuştur.⁴¹⁶

7 Ekim 1907 tarihi itibarıyla, tamamlayıcı temel yasa meselesi de ulemanın gündeminde arasında yer almıştır. Bu hususla ilgili olarak ulema, milletvekilleri ile sık sık toplantılar gerçekleştirmiştir. Bu konuda

⁴¹² Cemalzade – Nedafan, a.g.m., s.15

⁴¹³ Afshari, a.g.e., s.208

⁴¹⁴ Seçilmiş olan ulema, Tabatabai ve Behbahani ile ayrı düşmemeye önem vermiş ve diğer gruplarla da çatışmamaya çalışmıştır. Kısa süre zarfında Meşrutiyet karşıtı olan Şeyh Fazlullah Nuri ise nadir olarak meclis çalışmalarına katılmıştır. Zaten bu müçtehidin, meclise güvendiği hususunda da net bir delil yoktu. Şeyh Fazlullah Nuri'nin oğlu Mehdi ise, bu müçtehidin adeta temsilcisi konumunda olmuştur. Molla Mehdi'nin meclis seçimlerinde usulsüzlükler saptaması ise, Şeyh Fazlullah Nuri'nin, Behbahani ile ilişkisinin gerilmesine yol açmıştır. Hakdari, *Hizb-i Meşrute-i İran*, Başkah-ı Edebiyat Basımevi, Tahran, 1977, s. 53

⁴¹⁵ İbrahim Sefayi, *Rehberan-ı Meşrutiyet*, Cavidan Basımevi, Tahran, 1964, s. 63

⁴¹⁶ Vanesa, a.g.e., s.199

din âlimlerinin hassasiyetini yasaların, şeriat ile uyumlu olması meselesi oluşturmuştur.

Din adamlarının itirazları özellikle belli maddelerde daha hale gelmişti. 8. madde, ulemanın tepkisinin belirginleştiği maddeler arasında yer almıştır. Bu yasa, İran coğrafyasında yaşayan bütün halkların eşitliğini vurgulamaktaydı. Ulemaya göre bu yasa, Müslümanlar ve Müslüman olmayanları eşitlemekte idi. Müçtehitler, bu yasanın direkt Kur'an hukukuna muhalefet etmek olduğunu savunmuştur. 19. madde de, ulemanın bir kısmının tepkisini çekmiştir. Bu yasa, devlet okullarının kurulmasını ve zorunlu eğitimi içermektedir. Ulema, bu maddenin şeriat ile çeliştiğini savunmuştur. Medreselerde eğitim ulemanın tekelindeydi ve ulema eğitim vasıtasıyla da toplum ile güçlü ilişki kurabilmekteydi. Ayrıca bu gruba göre ulemanın etkisinin kırıldığı bir eğitim sistemi, gençlerin kültüründen kopması tehlikesini de beraberinde getirmektedir. Diğer taraftan, bu maddeye beklenenin aksine ulema sert bir tepki göstermemiştir. Zira bu yasa seküler nitelikte eğitim veren okullara yönelikti ve bu okulların sayısı oldukça azdı. 21. madde ise, basın ve yayın özgürlüğünü teminat altına almaktaydı. Ulema, bu yasa ile dine zararlı yayınların artmasından endişe etmiştir. Fakat hangi kitapların dine zarar verip vermediği ise tanımlamamıştır.⁴¹⁷

Bu süreçte Şah ise, yasanın tasdiki için Ncef ulemasından destek almak için yasayı bu şehre göndermiştir. Meşrutiyet'e, görevine başladığı ilk günden itibaren karşı olduğunu saklamayan Muhammet Ali Şah, bu strateji ile ulema arasındaki bölünmeyi daha fazla keskinleştirmeyi hedeflemiştir. Tamamlayıcı temel yasanın meclise getirildiği gün, Şeyh Fazlullah vekiller önünde okunmasını talep etti, fakat bu talep yeni tartışmalara yol açacağı için kabul edilmedi.⁴¹⁸

⁴¹⁷ Vanesa, a.g.e., s.200

⁴¹⁸ Bu dönemde Meşrutiyet hareketine soğuk bakan Şeyh Fazlullah, siyasetine aktif bir şekilde devam etmekteydi. Şeyh Fazlullah kendisine bağlı 80 öğrenciyi maddi olarak desteklemekte ve bu gruba meşrutiyet karşıtı fikirlerini aktarmaktaydı. Şeyh Fazlullah Nuri, Meşrutiyet karşıtı politikasında yalnız değildi. Tebriz'in önde gelen müçtehitlerinden olan ve Meşrutiyet karşıtı fikirleri nedeniyle Tebriz encümeni tarafından da eleştirilen Hac Mirza Hasan ile Reşt şehrinde

Tamamlayıcı temel yasa konusu da ulema arasında tartışmalara yol açmıştı. Aslında yasanın 86. maddesinde, alınacak kararların din ile çatışmayacağı vurgulanmıştı. Fakat ulemanın şer'i hükümleri temel alan görüşlerinin, aydınlar tarafından ne ölçüde kabul göreceği belirsizdi. Ayrıca ulema kendi içinde bölünmüştü ve organizasyon sıkıntısı yaşamaktaydı.⁴¹⁹

Müçtehitler, anayasacı tavır gösteren liberal ve sosyal demokratları, Paris ve Londra'da olduğu gibi seküler nitelikte bir meclis oluşturmayı hedeflemekle suçlamıştır. Dolayısıyla ulema, bu grupları çatışma çıkarmakla suçlamıştır. Din adamları; aydınları, sosyalist ve liberalleri şu şekilde suçlamıştır: "Dış dünya ile ilişkiyi geliştirmek ve ekonomik sorunları çözme bahanesi ile fikhî ret ediyorlar" diye suçlamıştır.

Müçtehitler, ulusal yapıda bir meclis (meclis-i şura-i milli) ve buna bağlı bir idari sistem istemekteydi. Dian âlimleri, Şiiliğe dayalı bir meclis yapısının halkı iyiliğe sevk edeceğini, kötülükten sakındıracağını savunmuştur. Dolayısıyla İslam'a dayalı bir meclis sistemi, halkı şeytani düşüncelerden kurtaracaktır.

Müçtehitler; özgürlük, eşitlik, sekülerizm ve yasa gibi kavramlar aracılığıyla kâfirler olarak tanımladıkları, Batı Dünyası'nın değerlerini, Müslüman İran halkına dayattıklarını savunmaktaydı. Hatta Batı'nın, Bahaileri desteklemesinin altında bu amacın yattığını savunmuşlardır. Bu nedenle Meşrutiyet karşıtı müçtehitler, meşrua (şeriata dayalı) ifadesini ön plana çıkartmıştır. Meşrutiyet karşıtı ulemanın, Şah'ı destekleme sebebini de, Şah'ı geleneksel değerlerin koruyucusu şeklinde tanımlaması oluşturmuştur.⁴²⁰

---

bulunan müçtehit Hac Hummami de bu müçtehidini desteklemiştir. 30 Mayıs tarihinde, Şeyh Fazlullah tarafından desteklenen talebeler Meclis'e girmek suretiyle, meclis çalışmalarını sabote etmiştir. Meclise meşrutiyet karşıtı talebelerin gelmesi, toplumun farklı kesimlerini temsil eden vekillerle aralarında kavga çıkmasına yol açmıştır. Ali Nakizade, *Nakş-ı Şeyh Fazlullah der Dovre-i Meşrute*, Ulum-i İslami Dergisi, Sayı 40, Tahrân, 1961, s.82

⁴¹⁹ Nakizade, a.g.m., s. 83

⁴²⁰ Forati, a.g.e.,s. 147

Millet kavramı, ulema açısından problemleri ifade etmekteydi. Anayasa taraftarı aydınlara göre millet kavramı sadece Şiileri değil, İran coğrafyasında yaşayan bütün halkları kapsamaktaydı. Ayrıca millet kavramı, halkların eşitliği anlayışına dayanmaktaydı. Bu yönüyle millet kavramı, demokrasinin gelişmesi açısından önemli bir aşamayı ifade etmekteydi. Müçtehitler ise, millet ifadesinin dini açıdan tam bir netlik içermediğini savunmuştur. Örneğin, Meşrutiyet karşıtı ulemanın en güçlü ismi olan Şeyh Fazlullah Nuri, millet kavramının Müslümanlarla diğer inançlara mensup olan kişileri eşitlediğini söylemiştir.⁴²¹

Şeyh Fazlullah Nuri böyle bir anlayış, İslam inancı ile çeliştiğini savunmuştur. Bu konuyla bağlantılı tartışmanın odak noktalarından bir tanesini Zerdüştlere⁴²² oluşturmuştur. Özellikle İran'ın güneyinde yadsınamayacak bir nüfusa sahip olan Zerdüştlere için, ulema şu düşünceleri taşımaktaydı: Zerdüştlere Müslümanlar ile eşit olarak

⁴²¹ Hristiyan ve Yahudi gruplarının liderleri ise anayasada sivil hakların teminat altına alınacağı umidini taşımaktaydı. Bu gruplar da, ulemanın Kum'dan dönüşü sonrasında Tahran'ın güneyinde çadırlarını kurarak Meşrutiyet eylemlerinde yer almışlardır. Behbehani bu gruba, Meşrutiyet'i "Birliğin yeni çağı" olarak tanıtmıştır. Seçimlerin arifesinde ise, bu gruplar özellikle Tabatabai tarafından seçime katılım konusunda ikna edilmiştir. Bu ikna sürecinde, Gayrı Müslümanlara da eşit haklar verileceği söylentileri etkili olmuştur. Zerdüştlere de bu süreçte, haklarını garanti altına almak için etkili bir mücadele yürütmüşlerdir. Bayat, a.g.e., 1991, s. 144

⁴²¹ Zerdüştlere, Meşrutiyet'in arifesinde ön plana çıkmasında XIX. yüzyılın ikinci yarısında, aydınlara bir kısmının İslam öncesi İran tarihini ön plana çıkartması da etkili olmuştur. Mirza Feth Ali Ahundzade yazılarında, İslam ve ulemayı İran kültürünün gerileme sürecine girmesinden sorumlu tutmuştu. Ahundzade Zerdüştlüğün İran coğrafyasının milli dini olduğunu, Arapların ise fetihlerle bu coğrafyanın kültürüne yabancı olan İslam dinini dayattığını düşüncesini ileri sürmüştür. Bir dönem Bahailiğe ilgi duymuş olan ve Zerdüştlere bir aileye mensup olan Mirza Han Kirmani, uzun yıllardan beri Şiiliğin etkili olduğu İran coğrafyasında, sosyal ve inanç bakımından dezavantajlı grup içinde yer aldığı düşüncesini savunmuş ve İran'ın, İslam öncesi kültürel yapısına vurgu yapmıştır. Buna karşın Meşrutiyet taraftarı aydınlara, halkın ve ulemanın tepkisinden çekinerek bu konuyu, anayasa yazım sürecinde pek fazla gündeme getirmemişlerdir. Bayat, a.g.e., s.145

⁴²² Zerdüştlere, Meşrutiyet'in arifesinde ön plana çıkmasında XIX. yüzyılın ikinci yarısında, aydınlara bir kısmının İslam öncesi İran tarihini ön plana çıkartması da etkili olmuştur. Mirza Feth Ali Ahundzade yazılarında, İslam ve ulemayı İran kültürünün gerileme sürecine girmesinden sorumlu tutmuştu. Ahundzade Zerdüştlüğün İran coğrafyasının milli dini olduğunu, Arapların ise fetihlerle bu coğrafyanın kültürüne yabancı olan İslam dinini dayattığını düşüncesini ileri sürmüştür. Bir dönem Bahailiğe ilgi duymuş olan ve Zerdüştlere bir aileye mensup olan Mirza Han Kirmani, uzun yıllardan beri Şiiliğin etkili olduğu İran coğrafyasında, sosyal ve inanç bakımından dezavantajlı grup içinde yer aldığı düşüncesini savunmuş ve İran'ın, İslam öncesi kültürel yapısına vurgu yapmıştır. Buna karşın Meşrutiyet taraftarı aydınlara, halkın ve ulemanın tepkisinden çekinerek bu konuyu, anayasa yazım sürecinde pek fazla gündeme getirmemişlerdir. Bayat, a.g.e., s.145

görülemezler. Zerdüştlerin eşit görülmesi, şer'i hukuk ile çatışmaktadır. Zerdüştler, ikinci sınıf halk olarak görülmelidir.⁴²³

Müçtehitlerin karşıt olduğu kavramlar arasında liberalizm de vardı. Özellikle basın ve yayın özgürlüğü ulema için ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı. Basına verilecek sınırsız özgürlük müçtehitlere göre, anarşiyi tetikleyecektir. Dolayısıyla müçtehitler, kitap ve gazete basımına katı bir kontrol getirilmesi gerektiğini savunmuştur. Hatta ulema, İranlı aydınların kitaplarının da bu kapsam içinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴²⁴

Tamamlayıcı temel yasa meselesinde en önemli tartışma maddelerinden birini de yargı konusu oluşturmuştur. Aydınlar, yargı meselesinin Adalet Bakanlığı bünyesinde çözümlenmesi gerektiğini vurgularken, ulema hukuk meselesinin, şer'i mesele olduğunu ve bu alanın din adamları yetkisinde olması gerektiğini savunmuştur. Behbahani ticaret hukuku ve ceza hukuku gibi alanların şer'i mahkemelere bırakabileceğini, örfi hukukun ise Adalet Bakanlığı'na bırakabileceğini savunmuştur. Fakat pratikte, bu sistemin nasıl çalışacağına yönelik bir netlik getirmemiştir. Zira bu yasaya göre, örfi hukuka hükümet mahkemelerinin, şer'i hukuka ise din adamlarının bakması gerektiği belirtilmişti. Fakat bu hususta da, tam bir netlik bulunmamaktaydı. Bu bağlamda Behbahani, hukuk ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır: "Hukuk; saltanatı sınırlamak, anayasayı güvence almak ve meclisin görevlerini belirlemek ve ülkeyi korumak için vardır. Kaçar Devleti'nin bütünlüğünü korumak ve fesada yol açmamak için şer'i hükümler dışlanmamalıdır."⁴²⁵

Tamamlayıcı yasanın 18. maddesi ise ulemanın görüşleriyle uyumluydu. Bu maddeye göre, İslam'a zarar verme niteliğine sahip bilimsel çalışmalar yapılamayacaktı. Tamamlayıcı yasa temel olarak,

⁴²³ Muhammed Tavakoli- Targhi, "Two Revolutionary Discourses in Modern Iran: The Constitutional Revolution of 1905-1909 and the Islamic Revolution 1978-1979", Doktora Tezi, University of Chicago, 1988, s.99

⁴²⁴ Vanesa, a.g.e., s. 217

⁴²⁵ Sefayi, a.g.e., s. 173

modern devlet anlayışı ile geleneksel İslami devlet anlayışını bağdaştırmaya çalışmıştı. Bu nedenle pek çok madde, belirsiz kalmış ve farklı netice çıkarmaya müsaitti.⁴²⁶

Anayasa tartışmaları temelinde millet ve eşitlik gibi modern kavramların ön plana çıkması, Muhammed Ali Şah'ın elini güçlendirmiştir. Zira Muhammed Ali Şah (ö.1925), ulemanın desteğini alma konusunda önemli bir kazanım elde etmişti. Millet kavramı, İran halkının seküler bir anlayış zemininde kurgulanması demektir. Müçtehitlere göre bu kavram; dinden dönenler, Bahailer ve sosyalistler gibi grupların siyasette etkisinin artması anlamına gelmekteydi. Müçtehitlere göre böyle bir anlayış, İslam'a göre savaş anlamına gelmekteydi.⁴²⁷

İkinci Meclis dönemine İran çalkantılı bir siyasi yapı içinde girmişti. 31 Ağustos 1907 tarihinde yapılan antlaşma ile Rusya, İran'ın kuzeyini, İngiltere ise güneyini işgal etmişti. Kaçar idaresine sadece ülkenin orta kesimini idare etmek kalmıştı. Bu bölüm aynı zamanda Rusya ve İngiltere arasında tampon bölge görevi de görmekteydi.⁴²⁸ Bu durum, Meşrutiyet taraftarı grupların, meclis çalışmaları ile Batı'nın nüfuzunu kıracağız söylemiyle çatışmaktaydı. Doğal olarak İngiltere ve Rusya'nın

⁴²⁶ Vanesa, a.g.e., s. 219

⁴²⁷ Şehirde yaşayan ve Meşrutiyet'i desteklemeyen kesim, Şah tarafından özel ilgi görmekteydi. Fakat Şah'ın bu şekilde başarılı olabilmesi mümkün değildi. Çünkü bu grup, azınlıkta kalmıştı. Şah bu tikanıklığı aşabilmek için de, şu stratejiyi uygulamıştı: Meşrutiyet karşıtı ulemanın desteğini almak. Muhammed Ali Şah muhafazakâr, ulema olarak tanımlanan bu grubun desteğini alabilmek için, Meclis'in seküler değerleri savunduğunu, İslam'ı ise dışladığını belirtmiştir. Şah, Meşrutiyet karşıtı ulema ile ilişkisini güçlendirmeye özel bir önem vermekte, bu gruba ve Meşrutiyet karşıtı halka sarayın olanaklarını sunmaktaydı. Meşrutiyet karşıtı olmak, devlet görevlisi olarak iş bulmayı da kolaylaştırmaktaydı. Muhammed Rıza Şah Meclis'i, merkezi idarenin ödeneklerini kesmekle de suçlamıştı. Muhammed Ali Şah'ın, Meşrutiyet karşıtı ulema ile işbirliği yapması tamamen sonuçsuz kalmamıştı. Muhafazakâr ulema, özellikle şehirde yaşayan ve ekonomik açıdan dezavantajlı olan yoksul grupların desteğini almayı başarmıştı. Boyacılar, halı dokuyanlar, tuğla döşeyenler, deveçiler, katircılar, seyyar satıcılar, hamam görevlileri, maden işçileri gibi görece yoksul kalmış gruplar, muhafazakâr ulemanın hedefi içinde yer almıştı. Muhafazakâr ulemanın, bu grupları yanına çekmesinde sadece dini söylemler etkili olmamıştı. Meclisin gıda fiyatlarını artırdığını, ekmek fiyatlarını dahi yükselttiği söylentisi de yoksul şehirliilerin en azından bir kısmının desteğini alması bakımından önemli olmuştu. Meşrutiyet karşıtı eylemlere katılanlara, Şah tarafından bedava yemek te dağıtılmıştı. Bu grup, Meşrutiyet yanlısı insanlara saldırmakta, encümenlerin çadırlarını dağıtmaya çalışmaktaydı. Tahran'da zaten güçlü bir pozisyonda bulunan Meşrutiyet taraftarları ise, Meclis'i korumak için silahlı bir şekilde önlemlerini almaktaydı. Şah ise bu süreçte, silahlı gruplarını Tahran sokaklarına bıraktı. Ekim 1907 tarihinde ise başarısız bir darbe girişimi gerçekleştirdi. Afshari, a.g.e., s.223

⁴²⁸ Jahanbaksh, a.g.e., 18

İran topraklarını paylaşmaları, Meşrutiyet taraftarlarının elini zayıflatmıştı.

Meclisin ikinci defa açılması anayasaya dayalı yönetim anlayışının güçlenmesini sağlamamıştı. Kanun, yerini şer'i hükümlerin etkili olduğu yasal anlayışa bırakmıştı. Muhammet Ali Şah'ın, din adamları ile ilişkisini güçlük tutmak istemesi, şer'i hükümlerin etkisinin artmasında önemli paya sahip olmuştu. Buna karşın her ne kadar Meşrutiyet döneminde kalıcı hale gelmese de; anayasacılık, anayasal haklar, halkın egemenliği, siyasal haklar, güçler ayrılığı, ulusal bağımsızlık, seçim ve basın özgürlüğü gibi kavramlar, İran siyasal yaşamına girmiştir. Bu dönemde ilk defa, Batı'da eğitim almış ve modern değerleri benimsemiş olan aydınlar güçlü bir şekilde, siyasi tartışmaların içinde yer alabilmişti.⁴²⁹

Bu dönemde, anayasal istekler daha güçlü bir şekilde seslendirilmeye başlanmıştı. Meclis, öncelikle idari reformlara ağırlık vermişti. Örneğin, polis teşkilatını güçlendirmek için İsveç'ten uzmanlar getirilmişti. Aynı şekilde, ABD'den mali danışmanlar getirilmişti. Fakat bu dönem de uzun ve istikrarlı bir yapıya sahip olamamıştı. Muhammet Ali Şah ve Rusya'nın⁴³⁰ müdahalelerinin de etkisiyle bu süreç sonlanmıştı.

İkinci Meclis döneminde (1909-1911) müçtehitlerin, siyaset üzerindeki etkisi azalmıştı. Meşrutiyet karşıtı ulemanın propagandaları, Şeyh Fazlullah'ın 1909 tarihinde idam edilmesi ve meclisin ülke sorunlarını çözmede yetersiz kalması, Meşrutiyet idaresini benimsemiş ulemanın elini zayıflatmıştı. Müçtehitler bu süreçte ilmi çalışmalarına, siyasete göre daha fazla ağırlık vermeye başladı. Bu müçtehitler arasında

⁴²⁹ Targhi, a.g.m., 107

⁴³⁰ Rusya zaten İran üzerinde güçlü bir hâkimiyete sahipti. Kurmuş olduğu bankası, vermiş olduğu ticari krediler ve tüccarları ile İran'ı ekonomik olarak kuşatmış vaziyetteydi. Rus Çarlığı Meşrutiyet'in ilan edildiği ilk günlerden itibaren, Meşrutiyet'in ilanına karşı çıkmıştı. Dolayısıyla, Muhammed Ali Şah dönemi, Rusya'nın politikasıyla uyumuştur. Rusya, bu tarihten itibaren İkinci Meclisin de kapatılması konusunda, Başta Kaçar Şahı olmak üzere eski rejimin taraftarlarına her türlü desteği vermişti. Örneğin, Rusya'nın desteğiyle Şah'ın kardeşi Malek Manzur Mirza Shoeh O-Saltaneh ve Türkmen gruplar Meşrutiyet taraftarlarıyla mücadele etmek amacıyla İran sınırından, Rusya sınırına girdi. Fakat Muhammed Ali Şah'ın kardeşinin bu girişimi sonuçsuz kaldı ve tekrar Rusya'ya döndü. Forough Jahanbaksh, "Sayyid Hasan Mudarris (1870-1938)", Yüksek Lisans Tezi, McGill University, Montreal, 1989, s.18

sadece Ayetullah Müderris politik meselelere, medresede sürdürdüğü eğitim ve araştırma faaliyetlerine göre daha fazla ağırlık verdi.⁴³¹

3.4 1911- 1921 ARASINDA İRAN SİYASİ TARİHİNİN GENEL PANORAMASI

İran siyasi tarihi açısından 1911 ile 1921 yılları arasındaki süreç; merkezi otoritenin zayıf olduğu, Batı devletlerinin hegemonyasının devam ettiği ve bu hegemonyaya karşı milliyetçi akımların güçlendiği dönemi ifade etmiştir. Bu süreçte ortaya çıkan milliyetçi sebeplerle oluşmuş isyanlar, Meşrutiyet döneminde çözülmeye çalışılan Batı'nın, İran'daki siyasi ve iktisadi hegemonyasını kırmaya yönelik düşüncenin devamı niteliğindedir. 1907'de İngiltere ve Rusya arasında imzalanan ve Kaçar Devleti'nin kuzeyini Rusya'ya, güneyini ise İngiltere'ye bırakan İngiliz –Rus Antlaşması (Anglo-Rus Antlaşması), Meşrutiyet idaresinin anti-emperyalist mücadelede yetersiz kaldığının açık bir delili olmuştur. Bu faktör de milliyetçi saiklerle çıkan olan isyan hareketlerinin ortaya çıkışında etkili bir faktör olmuştur. Bu isyan hareketleri, merkezi idarenin emperyalizme yönelik söylemlerinden daha fazla ses getirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'na Kaçar Devleti bir bütün olarak değil, farklı aşiret veya milletlerin bulunduğu bölgelerde otonom yapı arz eden bir siyasi tablo ile girmiştir. Meşrutiyet idaresi, despot idare anlayışını değiştirip, hukukun üstünlüğü ve liberal değerler çerçevesinde sorunlarını çözebilen güçlü bir merkezi idareye dayalı siyasi mekanizma oluşturamamıştı. Meclis içinde partiler arasında işbirliğine dayalı, istikrarlı bir yapı da ortaya çıkmamıştı. Meclis zaten 1911 tarihinde, merkezi idare tarafından feshedilmişti. Merkezi yönetim ise ekonomik ve idari sorunlar karşısında işlemez hale gelmişti. Geleneksel idari mekanizma artık yetersiz kalmaktaydı ve bu sistemin yerine konabilecek bir alternatifi hayata geçirmek ise kolay değildi. Müçtehitler

⁴³¹ İkinci meclis döneminde (1909-1911) müçtehitlerin, siyaset üzerindeki etkisi azalmıştı. Meşrutiyet karşıtı ulemanın propagandaları, Şeyh Fazlullah'ın 1909 tarihinde idam edilmesi ve meclisin ülke sorunlarını çözmede yetersiz kalması, Meşrutiyet taraftarı olan ulemanın da elini zayıflatmıştı. Müçtehitler, bu süreçte ilmi çalışmalarına, siyasete göre daha fazla ağırlık vermeye başladı. Bu müçtehitler arasında sadece, Ayetullah Müderris, politik meselelere, medresedeki faaliyetlerine göre daha fazla ağırlık verdi. Jahanbaksh, a.g.e., s.24

arasında dahi- Meşrutiyet döneminde açıklandığı gibi- toplumsal ve idari meselelerin çözümü hususunda görüş birliği yoktu. Meşrutiyet döneminin temel aktörleri arasında yer alan encümenlerin varlığı ise ortadan kalkmıştı.⁴³²

Merkezi hükümetin zayıflaması beraberinde, yerel grupların ve Batılı güçlerin etkisinin artmasına yol açmıştı. Fars kökenli Kaşkay ve Hamse aşiretleri, Batı'da Lurlar ve Kürtler, Kuzeybatı'da Türkmenler, Güneybatı'da Bahtiyariler, kasaba ve şehirlerde yerel idareciler ile lokal ekonomik güç grupları olan tüccarlar ve toprak ağaları otonom güç odaklarını oluşturmuşlardır. Feodal güçlerin ülke siyasetinde etkili olması, hukukun ve merkezi idare gücünün zayıflamasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kuzey'de Rusya Çarlığı, Güney'de ise Britanya otonom güç sahibiydi. Meclis'in önde gelen isimleri ise ya sessiz kalmış ya da sürgüne gönderilmişti. Siyasi Partiler ise kurumsallaşamamanın ve ülke içinde demokrasi kültürünün gelişmemiş olmasının kurbanı olmuşlardı.

Kaçar Devleti içindeki dağınıklık orduya da yansımıştı. Devletin iki silahlı kuvveti vardı. Bu güçlerden birini Kossak Tugayları oluşturmuştu. Rus subayların yönetiminde etkili olduğu Kossak Tugayları 8000 kişiden oluşmuştu. Bu tugayın karargâhı Tahran olmakla birlikte; Tebriz, Kazvin ve Hamedan'da da birlikleri bulunmaktaydı. İkinci silahlı gücü İsveçli subayların katkısıyla kurulan Jandarma oluşturmuştu. Jandarma⁴³³ 7000 kişilik bir silahlı kuvveti ifade etmekteydi ve Fars bölgesinde etkili konumdaydı.

⁴³² Jaleh Pirnazaar, "Political Movemants and Organizations in Iran: 1890-1953", University of California, Doktora Tezi,1980, s.71

⁴³³ Kaçar Devleti idaresi, güvenlik açısından zayıf olduğunun farkındaydı ve bu problemi hafifletmek için 1911 tarihinde İsveçli uzmanlar öncülüğünde jandarma kuvvetini kurmuştu. İsveçli subaylar ise, savaşın devamında Almanya'ya yakınlaşmıştı. Kossak Tugayları ve Jandarma Kaçar idaresi için bağımsız kalma politikasında önemli araçlar olarak görülmüştür. Fakat Kaçar idaresinin, İran coğrafyasında hâkimiyet kurmasında yeterli olmamıştır. Bu görev de yerel isyan gruplarına düşmüştü. Jaleh, a.g.e., s. 74

Kossak kuvvetlerinin ve Jandarma mensuplarının maaşları merkezi idare tarafından ödenmekteydi. Fakat iki silahlı kuvvetin de Kaçar Devleti'nin çıkarlarına bağlı olduğunu düşünmek gerçeği yansıtmamaktadır. Kossak Tugayı Rus komutanların idaresi altındaydı, Jandarma'nın kararlarında ise İsveçli subaylar etkiliydi. İsveçli subayların, Almanya yanlısı politika izledikleri bilinmekteydi. Bunun bir sonucu olarak, devletin çıkarlarından çok bağlı buldukları komutanların düşüncesine göre hareket eden iki yapılı silahlı kuvvetler ortaya çıkmıştı. Kaçar Devleti'nin deniz kuvvetleri yoktu. Ayrıca Sir Percy Sykes komutasında, ülkenin güneyinde İngiltere'nin çıkarlarını kollayan Güney Fars Tüfekleri isimli bir silahlı kuvvetler de bulunmaktaydı.⁴³⁴

Ülke kaos ortamı içindeyken ve güvenlik meselelerini çözecek güçten yoksunken, Haziran 1914 tarihinde 18 yaşında Ahmet Şah ülkenin yeni yöneticisi olmuştu. Ocak 1914 tarihinde komşusu Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girmişti ve bu durum, Kaçar Devleti'nin savaş tehdidini daha yakından hissetmesine yol açmıştı. Kaçar Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na, Rusya Çarlığı ve İngiltere'nin hegemonyası altında girmişti. 1 Kasım 1914 tarihinde, Kaçar Devleti idaresi, tarafsızlığını ilan etmişti. Fakat bu karar pratikte, büyük bir değişikliğe yol açmamıştı. Zira Rusya ve İngiltere, İran sahasını terk etmeye niyetli değildi.⁴³⁵

7 Ekim 1914 tarihinde, Üçüncü Meclis'in tekrar açılması ise toplumsal ümidin yeşermesi açısından önemli bir hadisediydi. Milliyetçi kesim bu olayı; İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olduğu süreçte, Kaçar Devleti'nin sorunlarını daha ivedi bir şekilde çözebileceğini düşünmüştür. İranlı subaylar ve devlet görevlileri arasında da Üçüncü Meclis'in çalışmalarından medet umanların sayısı az değildi. Üçüncü Meclis'in açıldığı dönemden itibaren, gruplar arası ittifaklar da değişmişti. Demokrat Parti mensupları, İngiltere'yi

⁴³⁴ Clifford Harding, "The World Position of Iran as Affected by the Work of Reza Shah", Doktora Tezi, New York University, 1954, s. 46

⁴³⁵ Harding, a.g.e., 1954, s.47

desteklemeyi bırakıp, Almanya tarafına geçmişlerdi. Fakat bu heyecan, toplum geneline yayılamamıştı. Merkezi hükümetin zayıf olması, sorunların çözümünde engel olmaya devam etmekteydi.⁴³⁶

Haziran 1915'de Almanya'nın, İran üzerindeki etkisi daha açık bir şekilde görünmeye başladı. Alman diplomatlar, bu dönemde İran üzerinde etkili aktör olmuşlardır. Kirmanşah'ta Schumann, İsfahan'da Pugin ve güneyde bulunan Fars bölgesinde de Wasmuss, İran politikasında etkili konuma gelmiş Alman diplomatlardı. Hatta Almanya Kaçar Devleti üzerindeki etkisini o kadar arttırdı ki, İran sınırlarında savaş döneminde tutuklanmış Alman ve Avusturya kökenli mahkûmların gözetimi, Alman elçiliğine bırakılmıştır. Bu dönemde İsveçli subaylar da, Alman diplomatlarla ilişkilerini geliştirmişlerdir. Dönemin Alman başbakanı Prens Reuss İran'ı, İngiltere ve Rusya'nın etkisinden kurtarmak amacıyla başbakan Müstevfi el Memalik (ö.1932) ile birkaç görüşme gerçekleştirmiştir.⁴³⁷ Kasım 1915 tarihinde Alman başbakan, Süleyman Mirza vasıtasıyla Demokrat Parti'nin önde gelenleri ile görüşmüş ve İran Şahı'nı İttifak kuvvetlerine katılmaya ikna etmişti. Almanya'nın bu hamlesi doğal olarak, İtilaf Devletleri'ni endişeye sevk etmişti. Rusya, Almanya'nın bu hamlesi sonrasında Tahran'a ilerleme stratejisini hızlandırmıştır. Ayrıca Almanya idaresi, Şah'ı ve bu süreçte daha güvenli bir şehir olması nedeniyle Kum'da bulunan milletvekillerini, İngiltere ve Rusya'ya savaş açmalarına ikna etmişti⁴³⁸. Fakat Şah, İtilaf Devletleri'nin diplomatlarının baskısının da etkisiyle bu karardan kısa sürede vazgeçmişti. Yani kısa süre zarfında Ahmet Şah (ö.1930), Kaçar

⁴³⁶ Latha Venkata Krishnan, "Iranian Administration (1900-1994): Bureaucracy and Political Change", Doktora Tezi, s. 76

⁴³⁷ Krishan, a.g.e., s.78

⁴³⁸ 1915 yılı Kum şehri için de olağanüstü bir dönemi ifade etmiştir. Şehir bu tarihte, Tahran'dan gelen demokratlar, ılımlılar, tüccarlar ve farklı mesleklere mensup olan kişilerle dolmuştu. Özellikle Çanakkale Savalında itilaf kuvvetlerinin yenilmesi, İran siyasetinde İttifak devletleri başarısız oldu algısını oluşturmuştur. Hatta Kum'da bulunan vekiller başarılı olan tarafta yer alalım görüşünü savunmuşlardır. Demokrat Parti milletvekillerinin merkezi komitesinin, bir grup milletvekili ile Ulusal Savunma Komitesi isimli bir güvenlik yapılanması oluşturması da bu yılın dikkat çeken bir başka gelişmesi olmuştur. Ebutalib Sultanyan, Tahlil-i Taktikha-i Conbeş-i Cengal der Ceng ba İngilis, *Pejuhaşha-i Ulum-i Tarih Dergisi*, Sayı 2, 2004, s. 9

Devleti'nin tarafsız kalma politikasını devam ettireceğini tekrar beyan etmiştir.⁴³⁹

Tahran'dan ayrılmayan Şah ise Rus askerlerin çekilmesi konusunda başarısız olmuştur. Şah'ta kabinenin İttifak devletlerine yakın olan bir kabine kurulmasını onaylamıştır. Bu kararın ardından Almanya taraftarı İsveçli subaylar tasfiye edilmiştir. Rus kuvvetleri ise sadece Tahran'da kalmamış, Almanya'nın etkisini arttırdığı İsfahan'a da birlik göndermiştir.

Ruslar kısa süre zarfında, Kum şehrinde bulunan Jandarma birliklerine de saldırdı. Bu saldırının ardından, aralarında Seyyid Muhammed Tabatabai ve Seyyid Hasan Müderris'inde bulunduğu Demokrat Parti yanlısı grup, Kum'a göre daha güvenli yer olan Kirmanşah'a gitti ve bu isimlerin önderliğinde bir hükümet teşekkül etti. Tahran'ın tersine Kirmanşah'ta,⁴⁴⁰ İngiliz ve Rus birlikleri, jandarmanın da desteğiyle etkisiz hale getirildi.

1916 yılı Kaçar Devleti açısından yeni bir zorluğu ortaya çıkartmıştı. Bu yıl içinde, İngiltere güdümlü Güney Fars Tüfekleri isimli bir militer grup, güneyde bulunan Fars bölgesinde hâkimiyet sağlamıştı.⁴⁴¹

1917 yılında Rusya Çarlığında sosyalist devrimin olması Kaçar Devleti idaresi açısından önemli bir fırsat oluşturmuştur. XIX. yüzyılın ortasından itibaren, İngiltere'nin İran politikası yönünden tehdit unsuru olan Rusya, ihtilal sonrası süreçte İran'ın kuzeyinden çekilmişti. Rusya'nın İran'ın kuzeyini terk etmesinden sonra, bu bölgede olası bir

⁴³⁹ Başkent'te bulunan Şah ise tarafsız kalmak istemekle birlikte, şartlar gereği bu politikayı uzun süre sürdürememiştir. Her ne kadar Demokrat Parti ve liberaller ile Türkler; İngiltere ve Rusya'ya güvenmeseler de, Şah ve saray yetkilileri, İtilaf devletlerinin güdümünden kurtulamamıştı. İtilaf devletleri, Şah idaresi karşısında o kadar etkili olmuştur ki; aleyhlerine yayın yapan yayınları dahi yasaklatmışlardır. Krishan, a.g.e., s.80

⁴⁴⁰ Kirmanşah demokratlar, ılımlılar, ulema ve aşiret liderlerinin bir bölümü ile Seyyid Muhammed Tabatabai ve Seyyid Hasan Müderris önderliğinde oluşmuş ve İtilaf Devleti karşıtı politika takip eden bir siyasi yapının merkezi konumunda olmuştur. Fakat bu hareket istikrarlı yapısını uzun süre sürdürememiştir. Süleyman Mirza'nın etkili olduğu Demokrat Partililer, bu kente yerleşmiş olan muhalifleri pasif kalmakla eleştirmiştir. Bu tepki 1916 tarihinde Osmanlı Devleti'nin, Almanya'nın yerini almak istemesiyle daha fazla derinleşmiştir. Muhafazakâr bir yapıya sahip olan Demokrat Partililer, Osmanlı Devleti ile İttihat-ı İslam politikasının kurulmasını savunmuştur. Hatta Demokrat Parti mensupları, daha radikal olan din adamları karşısında, iki devletin İslam temelinde ortaklık kurmasının faydalı olacağını düşünmüşlerdir. Halici, Tenakız-ı İdeolojik der Conbeş-i Cengal, Ferheng Dergisi, Sayı 17, 2010, s.22

⁴⁴¹ Halici, a.g.e.,s.23

Osmanlı egemenliği karşısında Britanya, Kossak kuvvetlerinden istifade etmeye başlamıştır.⁴⁴²

1918 yılında İttifak Devletleri'nin yenilmesi İngiltere'nin, Kaçar Devleti üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmesini sağlamıştı. İran merkezi yönetimi üzerinde etkisini güçlendirmeyi başaran İngiltere yönetimi, ülkenin kuzeyinde de varlık göstermeye başlamıştır.⁴⁴³ 1919'da Britanya'nın, Kaçar hükümeti ile imzaladığı antlaşma, bu devletin hakimiyetinin güçlenmesini sağlamıştır. Bu antlaşma, tarihe Anglo- İran Antlaşması olarak geçmiştir. İngiltere, dönemin başbakanı Vusukud Dovle ile yaptığı görüşmede, bu antlaşmanın Fransa ve ABD'den gizlenmesini talep etti. Antlaşma uyarınca, İngiltere danışmanlar ve subaylar aracılığıyla Kaçar Devleti idaresine yardım etme sözü verdi. Ordunun güçlendirilmesi, İran hükümetinin masraflarının paylaşılması ve kredi sağlanması, gümrük işlemlerinin kontrol edilmesi ve kayıt dışı işlemlerle mücadele, İngiliz hukukçular nezdinde adalet alanında reform, iletişim ve ulaşım-özellikle demiryolu- alanlarında yatırım yapmak antlaşmanın içerdiği maddeler arasında yer almıştır. Bu antlaşma, açık bir şekilde Kaçar idaresinin yetkilerini, İngiltere lehine kısıtlayan bir antlaşmaydı. Antlaşmaya ilk tepki de, beklendiği üzere, milliyetçi kesimden geldi.⁴⁴⁴

Milliyetçi kesimin antlaşmayla ilgili görüşü netti: Vusuküd Dovle (ö.1937), Britanya'nın, ülke üzerindeki ekonomik ve siyasi tesirinin arttırmasını kabul etmişti. Britanya'nın, ülkenin iktisadi nüfusundan rahatsızlık duyan tüccarların, milliyetçiler ve Demokrat Partililer safına geçmesi, bu antlaşma karşısında toplumsal muhalefetin güçlenmesini sağlamıştır. Demokrat Parti, antlaşmanın üzerine Bolşevikleri de örnek almak üzere, anti-emperyalist söylemin güçlendirilmesi gerektiği düşüncesini vurgulamıştır. Bu amaç doğrultusunda, Cuma İmamı Khui ile sözü muteber olan müçtehit Seyyid Hasan Müderris'in şebnameler

⁴⁴² Macid Sharifi, *Imaging Iran: Contending Political Discourses In Modern Iran 2018*, University of Florida, Doktora Tezi, 2008, s. 93

⁴⁴³ Sharifi, a.g.e., s.97

⁴⁴⁴ Jaleh, a.g.e., s.82

ile halkı bilinçlendirmesi sağlanmıştır. Ayrıca partinin önde gelenleri, antlaşma sonrasında Tahran'a dönmeye karar vermişlerdir.⁴⁴⁵

Henüz hükümet yasayı onaylamamıştı ki, 1920 yılında İngiltere'nin temsilcileri Armitage-Smith ile General Dickson, antlaşmanın yürürlüğe girmesi için, Tahran'a geldiler. Bu antlaşmaya yönelik milliyetçi tepkiler, Vusuküd Dovle'nin 4. Meclis dönemini başlatma çabalarını da baltalamıştır. Milliyetçi düşünceye sahip kesimler, meclis seçiminde de İngiliz diplomatların müdahil olacaklarını düşünmekteydiler.⁴⁴⁶

XX. yüzyıl başında, Britanya'nın artan etkisi karşısında ülkenin kuzeyinde milliyetçi isyanlar patlak vermişti. Aslında İran'ın kuzeyinde ortaya çıkan ayaklanmalar, birbirinden bağımsız olaylardı. Öte yandan bu hareketlerin anti-emperyalist yapıya sahip olması ve kısa sürede askeri ve politik açıdan örgütlenmesi ise ortak yönlerini oluşturmuştur. Meşrutiyet Devrimi'nin anayasa ve ulusal özgürlüğe dayalı anlayışının başarısızlıkla sonuçlanması ve ardından Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, silahlı direniş gruplarının oluşturulmasının temel nedenlerini oluşturmuştur. Bolşevikler bu süreçte, milliyetçi duygulara sahip isyancılar ile ilişkilerini geliştirmeyi amaçlamıştı, ama bu istek asi lider Muhammed Hiyebani⁴⁴⁷ tarafından ret edilmişti.

Hiyabani isyanı, ülkenin kuzeyinde tertip edilmiş iki büyük isyan hareketinden biridir. Muhammed Hiyebani Azerbaycan'ı, Azadistan olarak nitelemiş ve merkezi yönetiminbu coğrafya için reformlar yapması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Hiyaban ise Rusların bölgeden

⁴⁴⁵ Kamili Habibullah, Bi Taraf-ı İran der Cenk- i Cihan-i Evvel ve Peyamdah-i An, *Mutalaat-ı Siyasi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 14, 1970, s. 42

⁴⁴⁶ Habibullah, a.g.m., s. 43

⁴⁴⁷ Hiyebani isyan öncesinde Kafkasya'da yaşamını devam ettiriyordu. Tebriz'e dönüşünün temel amacını isyanı organize etmek oluşturmuştur. 1916 tarihinde Osmanlı Devleti'nin, Tebriz'i ele geçirmesinden sonra tutuklandı. Serbest bırakıldıktan sonra, Azerbaycan Milli Demokrasi Partisi'ni ve "Teceddüd" isimli bir gazete kurmuştur. Hiyabani'nin kurmuş olduğu harekete, jandarmadan da katılımlar olmuştu. Ayrıca Kossak kuvvetleri ile de ilişkiler geliştirilmişti. Hiyebani mücadelesinde toplumun ekonomik sorunlarını da dışarıda bırakmamıştır. Hiyebani, yerel tüccar ve zanaatkârların ithal ürünler karşısında savunmasız kaldığını eleştirmiştir. Ayrıca büyük toprak sahiplerinin, hükümetin ve İngilizlerin güdümünde hareket ettiklerini ifade etmiştir. Sohrab Salih, *İran ce Do Conbeş der Nim-i Kurn-Meşrute ve Neft-*, Emir Kebir Yayınları, 2014,s. 80

çıkartılması ve Sovyet denetimindeki Gilan bölgesinin Bolşevik etkisinden kurtarılması için savaşacaklarını açık bir şekilde deklare etmiştir. Hiye-bani, İngilizler ve Ruslarla bir ittifak yapılamayacağı düşüncesini taşımaktaydı. Ayrıca Hiye-bani Kuzey İran'ın, İran anayasasına bağlı otonom bir yapı içinde olması gerektiğini savunmuştur.

Bu koşullar altında Tebriz'e gönderilmiş olan Vali, Hiye-bani tarafından tanınmamıştı. Merkezi idare ile yapılan müzakereler bir sonuç vermemiş ve Şah'a bağlı silahlı birlikler tarafından Eylül 1920 tarihinde öldürülmüştür.⁴⁴⁸

Milliyetçi saiklerle çıkmış isyanların en güçlü ve etkili Küçük Han önderliğinde gerçekleşmiş olan milliyetçi tabanlı isyan hareketleridir. Mirza Küçük Han, 1914 yılının sonunda birkaç arkadaşı ile birlikte İran'ı sömüren yabancı milletlere karşı savaşmak için askeri bir birlik kurmak üzere Gilan'a gitti. Burada İttihat-ı İslam adını verdikleri devrimci bir komite kurdular. Örgütlenme ve eğitim konusunda Alman ve Türk uzmanlarından faydalandılar. Sürdürülen faaliyetler için gerekli para yöredeki arazi sahiplerinden toplandı. Halkın mevcut yönetimden şikayetçi olmasından istifade edilerek çeşitli mesleklerden insanlardan silahlı güç oluşturulmuştur. 1917 yılında İngiliz taraftarlarını cezalandırmak üzere kurulan Komita-ı Mücazat adlı bir örgüte üye olan İhsanullah Han'ın, Küçük Han'a destek vermesi isyanın güçlenmesinde etkili olmuştur. Küçük Han ve İhsanullah Han, Tahran'dan Tebriz'e gitmek suretiyle yeni bir program oluşturmuş ve köylüler başta olmak üzere bölge halkını örgütleme stratejisini hayata geçirmişlerdir. Küçük Han ve İhsanullah Han 1917 yılında, tarihe Cengali İsyanı olarak geçen bir tepki hareketini başlatmışlardır. Bu hareket, İttihat-ı İslam'ı savunan anti-emperyalist bir programa sahipti. Alman ve Türk subaylar, bu harekete katılanlara silahlı eğitim vermekle görevlendirilmiştir. 1918

---

⁴⁴⁸ Salih, a.g.e., s.78- 79

tarihinde ise hareketin amaçlarının daha geniş bir kesime yayılması için, Cengal isimli bir gazete çıkartılmıştır.⁴⁴⁹

Küçük Han, Almanya ve Türklerin Kafkasya'ya girmeleri neticesinde, İngiltere ile bir antlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Bu antlaşmayla İngiltere'ye, Bakü'ye girmesi için yol açılmıştır. Bu antlaşma İngiltere'ye, İttihat-ı İslam fikrini zayıflatma olanağı da vermiştir. Fakat İngiltere ile gerçekleştirilen bu antlaşma, 1919 tarihinde Kossakların, Küçük Han'ı yenmeleri bu durumun en net örneğini oluşturmuştur.⁴⁵⁰

1920'nin son dönemi ise Cengali Han İsyanı ve Mayıs 1920 tarihinde, bizzat Cengeli Han ve İhsanullah Han tarafından kurulmuş Gilan Sosyalist Devleti⁴⁵¹ açısından tarihi bir süreci oluşturmuştur. Bu tarihte, başbakan Vusukud Dogle'nin istifa etmesi ve Muşired Dogle'nin (ö.1927) bu göreve getirilmesi, Kaçar devleti ile Sovyet Rusya arasındaki ilişkileri geliştirmesi açısından da önemli bir değişim olmuştur. Gerçekleştirilen müzakereler neticesinden Şubat 1921 tarihinde, bu devlet ile bir antlaşma imzalanmıştır. Gilan Sosyalist Cumhuriyeti, dâhili karışıklıkların yanında, şimdi de dıştan gelen ve daha büyük boyutlu olan bir tehditle karşı karşıya kalmıştı. Antlaşmayı takip eden süreçte Sovyet askerleri 8 Eylül 1921 tarihinde, İran coğrafyasından çekilmiştir. Bu gelişme üzerine Küçük Han, bir grup sosyalist arkadaşları ve dağınık görünümüne sahip ordusu ile Tahran'a doğru yola çıktı. Kısa sürede Rıza Han'ın kontrolündeki Kossaklar

⁴⁴⁹ Salihi, a.g.e.,2014,s.75

⁴⁵⁰ Salihi, a.g.e.,2014,s. 77

⁴⁵¹ Gilan Sosyalist Cumhuriyeti'nin nüfusu, farklı görüş ve yaşam biçimine sahip olan grupları içeriyordu. Komünistler, dindarlar ve milliyetçiler nüfuzun önemli kısmını oluşturmuşlardı. Bu grubun ortak noktasını ise aynı bölgede yaşamak ve İngiltere karşıtı siyaseti takip etmek oluşturmuştur. Bu siyasi yapı etkisini, Hazar Denizi'ne kadar uzatmıştır. Haydar Han, Cafer Pişvari, Khalu Kurban ve Küçük Han önderliğinde, Gilan Sosyalist Cumhuriyetinde yaşayan köylülere toprak dağıtımını gerçekleştirilmiştir. Köylülerin de örgütlenmesi, merkezi idare için de büyük tehdit unsuru oluşturmuştur. Fakat bu devlet içinde de işler her zaman sağlıklı bir şekilde yürümemiştir. Troçkist İhsanullah Han, köylülerin dini yaşamına zaman zaman müdahale etmekteydi ve bu politika köylüler ile yöneticiler arasında gerginliğe yol açmaktaydı. Kuçek Han, bu dönemde komünistler ile köylüler ve milliyetçiler arasında bir denge oluşturmaya çalışması bakımından önemli bir figür olmuştur. Halici, a.g.e., s.25

tarafından etrafı çevrildi. Kossakların baskısı altında kalan Küçük Han öldürüldü.⁴⁵²

1920 yılı, İran siyasi tarihi açısından önemli sonuçlar doğuracak gelişmelerin meydana geldiği dönemi ifade etmektedir. İngiltere'nin askeri misyonunun komutanı Albay Symnia, özellikle Seyyid Ziya Tabatabai (ö.1969) ile yakın ilişki içindeydi. Ayrıca Albay Symnia, milliyetçilerin tepkilerinin bastırılmasında etkili olmuştur. Seyyid Ziya Ra'd isimli bir gazete çıkarmıştır ve bu gazete merkezi yönetim ile İngiltere'nin tezlerine yakın yayın politikası izlemiştir. Seyyid Ziya, devlet idaresi nezdinde o kadar etkili olmuştur ki; Ahmet Şah tarafından Bakü'ye ticari ve siyasi konuları müzakere etmek üzere gönderilmiştir.

Ziya Tabatabai'nin Britanya ve merkezi yönetim ile ilişkilerini geliştirmesi, siyasi etki alanının genişlemesini sağlamıştır. Tabatabai sadece Tahran'da söz sahibi olmamış; ayrıca İngiliz istihbaratının da etkili olduğu Demir Komitesi adı verilen oluşum içinde de aktif bir şekilde görev almıştır. Bu komite İngiltere'nin, Jandarma ve Kossak Birliğinde etkisinin artması için oluşturulmuş, istihbarat temelli bir yapıydı.⁴⁵³ Bu hareketin odak noktası Kuzeyde var olan Rusya destekli sosyalistleri ve Rus askerlerini bölgeden uzaklaştırmak olmuştur. 1921 tarihinde Rıza Han'ın Kazvin'de hazırlamış olduğu askeri kuvvetin katılımıyla Rus askerlerin bölgede azalmış olan etkisi tamamen ortadan kaldırılmıştır. Rıza Han bu başarısının ardından, General Ironside tarafından, Kossak Ordusu'nun başına geçirilmiştir. Rıza Han'ın, kazandığı başarı ve İngilizler ile İngilizleri destekleyen Seyyid Ziya Tabatabai gibi isimlerle iyi anlaşması, bu komutanın siyasi alanda da etki sahibi olmasının yolunu açmıştır. Kuzeyde Rus tehdidinin azalması neticesinde ise İngiltere'nin, İran'ın toprak bütünlüğünü koruma ve

---

⁴⁵² Salihi, a.g.m, s. 83

⁴⁵³ Jaleh, a.g.e., s. 94

kendisine bağlı istikrarlı bir yapı oluşturma stratejisi daha somut hale gelmiştir.⁴⁵⁴

---

⁴⁵⁴ Jaleh, a.g.e., s. 95

4. BÖLÜM

AYETULLAH ABDULKERİM HEİRİ YEZDİ'NİN REFORMLARI ve KUM İLİM HAVZASI'NIN TEŞEKKÜLÜ

Ayetullah Heiri Yazdi dönemi, 1200 yıldır İslamiyet'in Şii mezhebinin etkili olduğu, Kum şehrinin İlim Havzası olarak dönüşümünü ifade etmektedir. Ayetullah Heiri'nin başlattığı reform politikası, 1936 tarihinde Ayetullah Brucerdi, Kum İlmiye Havzası'nın yöneticisi olana kadar geçen süreçte temel belirleyici olmuştur. Bu tarihten sonra Ayetullah Brucerdi, Ayetullah Yazdi'nin reform politikasını temel almak suretiyle, İlmiye Havzası'nın kurumsal ve eğitim yapısını güçlendirme politikasını sürdürmüştür.

Ayetullah Heiri, Kum şehrine gelmeden önce, kentte bulunan medreselerde modernleşme politikalarının ilk adımları atılmaya başlanmıştır. 1914 tarihinde Samarra şehrinden, Kum'a gelen Ayetullah Feyz, küçük çapta bir reform çalışması hazırlamıştı. Bu program dâhilinde Ayetullah Feyz, şehrin eski medreseleri arasında yer alan Feyziye ve Daruşşifa medreselerinin onarılması ve kütüphanelerinin genişletilmesine öncülük yapmıştı. Ayetullah Feyz, talebelere düzenli ödenek sağlanması ve kitap sayısının artırılmasını sağlamıştır. Ayetullah Feyz şehir esnafından da mali yardım almak suretiyle, iki medresenin mali problemlerini çözmeye çalışmıştır. Ayetullah Feyz'in medreseleri güçlendirme politikaları, Kum şehrinin bir ilim havzası olarak değerlendirilmesi açısından yetersizdi, fakat ilmiye havzasına giden yolun açılması açısından da önemli bir kilometre taşı olmuştur. Bu dönem dâhilinde, Şii Dünyasının muhtelif bölgelerinden, Feyziye ve

Daruşşifa medreselerine gelen ulema ve talebe sayısının 5000'i bulunduğu tahmin edilmektedir.⁴⁵⁵

1921 yılı arifesinde, Muhammed Naki Baftaki Yazdi, Ayetullah Hac Şeyh Abdulkasım Kebir Kummi, Ayetullah Hac Şeyh Mehdi, Ayetullah Hac Muhammed Erbab gibi âlimlerin Kum şehrinde eğitim vermeleri, bu şehirde bulunan medreselerde eğitimin ve dini çalışmaların güçlenmesini sağlamıştır. Ayrıca sözü geçen âlimler sayesinde kentin zekât, humus ve bağış gelirlerinde artış sağlanmıştır.⁴⁵⁶ Bu âlimler, Kum'un idari alanda karşılaştığı sorunların çözümüne de katkıda bulunmuşlardır. Ayetullah Yazdi'nin reform çalışmalarında, bu âlimlerin katkıları öncü role sahip olmuştur.⁴⁵⁷

Necef'te talebe yetiştiren ve dini çalışmalarını devam ettiren Ayetullah Heiri, 1918'de ziyaret amacıyla Meşhed'e gelmiş ve burada birkaç gün kaldıktan sonra, Ayetullah Brucardi ve Kum ulemasının ısrarları neticesinde bu şehre yerleşmiştir. Ayetullah Heiri'nin bu kararı alması neticesinde, Ayetullah Seyyid Muhammed Naki Horasani ve Ayetullah Şeyh Murtaza Heiri de, 1921 tarihinde Irak'tan Kum şehrine göç etmişlerdir. Büyük âlimlerin, Şii Dünyasında kutsal kabul edilen Kum şehrine gelmeleri sonucunda, çok sayıda talebe ve molla da bu şehre yerleşmiştir. Kesin bir rakam verememekle birlikte, kısa sürede 300 civarında talebenin, Kum kentine yerleştiği tahmin edilmektedir. Bu göç dalgası kapsamında, Ayetullah Şeyh Heiri'nin oğlu Muhammed Cafer Yazdi de, Kum şehrine yerleşmiştir. Ayrıca Kerbela'da fikir çalışmalarının içinde yer alan Ayetullah Fazıl Erdekanin, Kum'a yerleşmesi de bu sürecin önemli örneklerinden birini oluşturmuştur.⁴⁵⁸

Ayetullah Yazdi'nin etkisi ile müçtehit ve mollaların Kum şehrine yerleşmeleri, bu şehrin ilim havzası kimliği kazanmasında etkili

⁴⁵⁵ Zehrekaşani, a.g.e., s.102

⁴⁵⁶ Murtaza Vekili, Endişe-i Siyasi-i Şeyh Abdulkarim Yazdi, Siyaset-i Mutaliye Dergisi, Sayı 11, 1999, s.83

⁴⁵⁷ Zehrekaşani, a.g.e., s. 102

⁴⁵⁸ Hicab Semiye, Bazname-i Nakş-ı Havza-i İlmiye Şehr-i Kum der Dovr-i Pehlevi. Peşuheşname-i Enkilab-i İslami Dergisi, Sayı 6, Cilt 19, 2016, s.77

olmuştur. Ayetullah Heiri Yezdi ile bir ilim merkezi olan Kum'da; Vahid Behbahani, Şeyh Ensari, Ahund Molla Muhammed Kazım Horasani ve Ziya el-din Iraki gibi dönemin önde gelen müçtehitleri, fıkıh ve ahlak alanlarında ders vermişlerdir. Bu âlimlerin Kum medreselerinde ders vermeleri, fikirlerinin de, bu şehirde kalıcı olmasını sağlamıştır. Bu yönü ile Kum şehri bir fikir ve siyaset merkezi konumuna gelmiştir.⁴⁵⁹

Kum İlmiye Havzası'nın ortaya çıkışı, bu kentte bulunan medreselerin tarihsel bilgi birikimine karşı bir hareket olarak algılanmamalıdır. Ayetullah Yezdi bu tarihsel birikim üzerine, değişen koşullar içerisinde ortaya çıkmış fikrî hareketler ve bilimsel çalışmalardan kopuk olmayan bir mekanizma oluşturmayı amaçlamıştır. Bu gaye ile bilimsel gelişmeleri destekleyecek bir âlim sınıfı yetiştirmek bu dönüşümün temel hedefleri arasında yer almıştır. Böylece Ayetullah Heiri Yezdi ve Ayetullah Brucerdi, İslam Dünyası'nın temel meseleleri arasında gördükleri, din ve bilim arasındaki ihtilafı minimum düzeye indirmeyi amaçlamışlardır. Kum İlmiye Havzası'nın ortaya çıkış sürecinde, Ayetullah Yezdi din ve bilim arasındaki ilişkiyi, Kur'an ve hadislere dayandırmaya özen göstermiştir. Aslında Ayetullah Heiri, bu model ile din ve bilimi bir arada tutacak yeni bir düşünce modelini de ortaya çıkartmayı amaçlamıştı. Ayetullah Heiri'nin, sadece dini çalışmalara dayalı bir medrese modelinin günümüz İran toplumu ve İslam Dünyası'na rehber olma görevini tam anlamıyla yerine getiremeyeceği düşüncesi bu modelin oluşmasında etkili olmuştur. Ayetullah Heiri'ye göre, medreselerde başta Kur'an, fıkıh ve ahlak eğitimi olmak üzere, pozitif bilimler olarak addedilen matematik, tabiat bilgisi gibi derslerin de öğretilmesi bir zorunluluktur.⁴⁶⁰

Ayetullah Heiri Yezdi'nin Kum İlmiye Havzası'nı oluşturma sürecinde, diğer müçtehitlerden farkı neydi sorusu burada önem kazanmaktadır. Ayetullah Feyz, Feyziye ve Daruşşifa medreselerini onarmıştı fakat

⁴⁵⁹ Hamid Servari, "Nevgeran-i der Medaris-i İlmiye Şia ez Sal-i 1993 ta 1938: Ba Taklid be Havza-i İlmiye-i Kum: Ba Taklid be Havza-i İlmiye-i Kum", Tahran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014

⁴⁶⁰ Servari, a.g.e., s.203

Ayetullah Heiri geldiğinde, şehirdeki diğer medreseler harabe haldeydi. Kum şehri adeta kaderine terk edilmişti. Ayetullah Heiri Yezdi, bütüncül bir program çerçevesinde Kum şehrinde bulunan bütün medreselerin onarım ve maddi açıdan güçlendirme projesini hayata geçirdi. Bu politikası ile Kum İlmiye Havzasında reform hareketlerinin kendisinden sonraki süreçte de istikrarlı bir şekilde devam etmesini sağlamıştır.⁴⁶¹

Ayetullah Yezdi, Kum İlmiye Havzası'nın oluşumunun temel felsefesini Batı'nın, İran toplumu üzerindeki kültürel ve dini tahribatını engellemek olarak açıklamıştır. Rıza Han'ın seküler yapıya dayalı idari ve kültürel alanındaki reform programını ise Batı değerlerinin bir kopyası olarak algılamıştır. Ayetullah Yezdi'ye göre, İlim Havzasında yetişecek müçtehit ve mollalar dini ve geleneksel değerler zemininde toplumsal sorunları çözecek rehberler olmalıdır. Mikro ölçekte ise Kum İlmiye Havzasında ders veren müçtehitler ve mollalar ile ders alan talebeler, İslami değerlerin koruyucusu olarak nitelendirilmişlerdir.⁴⁶²

Necef'ten hemen sonra Kum'da İlim Havzası'nın kurulması projesinin ortaya çıkması, müçtehitler arasında işbirliğini güçlendirmesi bakımından stratejik bir karar olmuştur. Iraklı müçtehitlerin Kum şehrine gelmesi, İran ve Iraklı din adamlarının arasındaki işbirliğinin kuvvetlenmesi açısından önemli bir gelişme olarak nitelendirilmiştir. Irak ve İranlı din adamlarının ilişkilerinin kuvvetlenmesi, Ortadoğu coğrafyasında yaşayan Şiiiler üzerinde, müçtehitlerin kültürel, dini ve siyasi alanlarda itibarının güçlenmesine katkıda bulunacağı fikri yaygındı. Bu yönüyle Kum İlmiye Havzası'nın oluşumu, Şii Dünyası açısından da kültürel ve siyasi açıdan önemli bir hadise olarak tasvir edilmiştir.⁴⁶³

⁴⁶¹ Muhsin Daneşyar, İslah-ı Havza-i İlmiye: Tarihçe-i Pedide-i ve Tahvilat-ı Mana, *Temeddun-u İslami Dergisi*, Sayı 45, 2012, s.89

⁴⁶² Hamid, Servari, a.g.e., , s.182

⁴⁶³ Abdülriza Ağayi, Tarih-i Muassır-ı İran: Berreis-i Zendeği-i Ayetullah Hac Şeyh Abdülkerim Heiri Yezdi, *Reşd-i Amuzeş-i Tarih Dergisi*, 2011, s.89

4.1. AYETULLAH YEZDİ'NİN SİYASİ FİKİRLERİ ve İDEAL DEVLETİ

İlmiye Havzası'nın fikir olarak çıkış noktasını; Batı Dünyası'nın kültürel ve siyasi etkisi karşısında, İslam Dünyası'nın problemlerini çözebilecek ve toplumu bilinçlendirecek bir mekanizma kurmayı sağlamak oluşturmuştur. Müçtehitler Batı'nın kültürel ve siyasi hegemonya kurma stratejisi karşısında, İslam Dünyası arasındaki işbirliğini kuvvetlendirme konusuna da önem vermişlerdir. Zira bu hegemonya, toplumun dini değerlerinin zayıflaması ve Hıristiyanlığın ortaya çıkarttığı toplum modelinin yayılması tehdidini içermektedir. Bu nedenle, önce Nefes sonra Kum'da kurulan İlmiye Havzaları'nın ortaya çıkışında bu tehdidin güçlü bir etken olduğu bilinmektedir.⁴⁶⁴

Ayetullah Yazdi bu düşünce temelinde, İslam Dünyası'nın manevi değerlerin dışlanmadığı bir siyasi yapı ile sorunlarını çözebileceğini savunmuştur. Dolayısıyla İslam Dünyası'nın mukaddes değerlerinin korunması açısından rehberlik yapabilecek kapasiteye sahip müçtehitlerin yetiştirilmesinin önemli olduğu düşüncesine sahipti. Ayetullah Yazdi'ye göre müçtehitleri dışlayan fikir akımları, Batı'nın siyasi ve kültürel hegemonyasının güçlenmesinin önünü açacaktır. Ayetullah Yazdi Heiri Yazdi, İlmiye Havzalarında yetişecek müçtehitlerin İran dışında görev almalarının, İslam Dünyasında birliğin güçlenmesi açısından da önemli olduğu düşüncesine sahipti⁴⁶⁵.

Ayetullah Heiri Yazdi İlmiye Havzaları'nın, İslamiyet'i tanıtmaya misyonu gereğince yerel değil uluslararası bir niteliğe sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Bu amaç doğrultusunda Ayetullah Yazdi, İlmiye Havzaları'nın dini öğretim ve İslam'ı yayma amaçlarının, İslam Dünyası'nın siyaset belirlemede stratejik öneme haiz oldukları fikrini savunmuştur. Bu kapsamda Batı'nın İslam coğrafyasında etkisinin belirgin hale gelmesi, İlim Havzaları'nın dinin tahrifini önleme,

⁴⁶⁴ Muhammed Nagi Tavakoli, Tahlil-i İntikad-i Didgah-ı Şeyh Abdülkerim Yazdi, *Maklat-ı İlimi Dergisi*, Sayı 28,2017,s. 113

⁴⁶⁵ Bilal Lengerani, Tesirgozer-i Abdülkerim Hac Ayetullah Yazdi der Tarih-I Muassır, *Pejuheşname-i Tarih-I İslam Dergisi*, Sayı 4, 2009, s.63

materyalist anlayışların toplum içinde yayılmasının önüne geçme, misyonerlik faaliyetlerine yönelik önlem alma ve İslam Dünyası içindeki anlaşmazlıkları giderme görevini bir yana bıraktıkları anlamına gelmemektedir. Bir diğer ifade ile medreseler, İlim Havzası kavramının ortaya çıkışı sonrasında da dini tebliğ etme görevlerini devam ettirmişlerdir. İlmiye Havzaları aracılığıyla medreselerin, yeni bir müfredat, daha güçlü bir kurumsal kimlik ve mali yapı ile Şii İslam değerlerin korunması ve yayılmasında güçlü bir aktör olmaları hedeflenmiştir.⁴⁶⁶

Şeyh Abdülkerim Heiri Yezdi, din adamlarının ve İslam'ın İran siyasetinde etkisini arttırması açısından tarihsel bir öneme sahip olduğunu düşünmüştür. Ayetullah Heiri, siyasi ve toplumsal meselelerin fıkhi yorumlar ile şekillenmesine büyük önem vermiş ve bunun yolunun, İslami eğitimin kuvvetli olmasından geçtiğini ifade etmiştir. O'nun reform programında, fıkın temel alındığı bir medrese eğitimi temel rol oynamıştır. Ayetullah'ın bu kapsamda temel soruları; *“İslami hükümetin metodu nasıl olmalıdır?”*, *“Gaybet döneminde hükümetin işlevi nedir?”* *“Günümüz siyasetinin, İslami anlayış ile çelişen noktaları nelerdir?”* olmuştur. Ayetullah Heiri, İslami ilkelere dayalı bir siyasi yapının oluşturulması için Kum İlmiye Havzası'nın fikir üretme merkezi olabileceğini iddia etmiştir. Ayetullah Yezdi, meselenin temeline inilmesi için, bir ilim havzasının gerekliliğine vurgu yapmaktaydı. Ayetullah Yezdi, fıkın değişen toplumsal ve siyasi koşullar karşılığında tekrar değerlendirilmesi açısından da ilim havzalarının, bir merkez olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşünü savunmuştur.⁴⁶⁷

Şeyh Yezdi, İlmiye Havzası'nın siyaset alanındaki önemini bir kaç açıdan değerlendirmiştir: Öncelikle İlmiye Havzasında gerçekleştirilecek çalışmalar, değişen toplumsal ve siyasi yapının ihtiyaç duyduğu bilgilerin üretilmesini sağlamalıdır. Ayrıca O'na göre, bu havzanın kurulması ilim adamları arasındaki işbirliğini kuvvetlendirmesi ve siyasi

⁴⁶⁶ Hicab Vekili, a.g.m., s.186

⁴⁶⁷ Tavakoli,a.g.m., s.115

alanda etkilerini arttırmaları bakımından gerekiyordu.⁴⁶⁸ İlim havzasının oluşturulması, İslam hukuku ve değerleri temelinde hükümete danışmanlık yapacak müçtehitlerin yetişmesi açısından son derece elzemdir. Bir diğer ifade ile İlim Havzasında gerçekleştirilecek çalışmalar, İslam'dan kopuk olmayan bir siyaset anlayışının oluşturulması açısından oldukça önemlidir. Yani Ayetullah Heiri'ye göre, ulemanın dine dayalı siyaset metodunu şekillendirebilmeleri bakımından ilim havzasının teşekkülü gerekmektedir. Dolayısıyla Ayetullah Heiri Kum İlmiye Havzası'nın siyaset ile ilişkisini günlük siyasi tartışmalar dâhilinde değil, uzun dönemi içeren bir süreç içinde değerlendirmiştir.

469

Ayetullah Heiri'nin ömrünün büyük kısmı dini çalışmalar ve talebe yetiştirmekle geçmiştir. Bu tercihi neticesinde, aktif siyaset içinde yer almıyordu. Ancak dönemin politik ortamı Şeyh Heiri'nin siyasi meseleler ile ilgilenmesine neden olmuştur. İran'da Meşrutiyet döneminin yaşanması, 1. Dünya Savaşı'nın bölge üzerindeki olumsuz etkileri ve İslam Dünyasında artan Batı nüfusu, O'nu siyasi fikir vaaz etmeye sevk etmişti. Bu siyasi atmosfer içerisinde Ayetullah Yazdi fikir tartışmalarının dışında kalamamıştır.⁴⁷⁰

Rıza Han'ın, Meşrutiyet dönemi aydınlarının aksine din adamlarına olabildiğince mesafeli yaklaşması da Heiri'nin siyaset ile ilgilenmesinde etkili bir faktör olmuştur. Zira Rıza Şah, Batı'yı örnek almak suretiyle yeni bir toplum yapısı oluşturmayı hedeflemekteydi. Ayetullah Heiri siyasi meselelere direkt müdahale etmemiştir, fakat fıkıh usulünün geliştirilmesine önem vermek suretiyle, Batı'nın ortaya koyduğu siyasi

⁴⁶⁸ Rıza Ali Seyyid, *Ayne-i Danişveran*, Ayetullah Maraşi Yayınevi, Kum, 2009, s. 62

⁴⁶⁹ Dehani, a.g.m., s. 117

⁴⁷⁰ Şeyh Hairi Yazdi'nin Kum şehrine geldiği tarihte, kentte siyasi bir hareketlilik yoktu. Meşrutiyet'in kabul edilmesinde etkili olmuş Kum şehri, Meşrutiyet'in ilanı sonrasında müçtehitlerin de siyasi tartışma merkezini Tahran'a taşımaları ile siyasi alanda sessizliğe bürünmüştü. Bu süreçte Ayetullah Feyz gibi Kum ulemaları da, mecliste görev yapan müçtehitlere destek vermiş ve bu grubu zorda bırakacak muhalif bir söylem içinde bulunmamışlardır. Ayetullah Heiri'nin Kum şehrine göç etmesi ise İran ve Irak'ta bulunan müçtehitlerin, bu şehre olan ilgisini arttırmış ve medreselerin güçlendirilmesinin önünü açmıştır ki bu süreç, şehrin siyasi alanda da etkili olmasında etkili bir faktör olmuştur. Seyyid Muhammed Ferzane, *Tahvil-i Siyaset-i Teşeyyü der Kurn-ı Bistom, Hukuk ve Siyasi Bilimler Dergisi*, Sayı 15, 2004, s.16

ilkeler karşısında, İslam temelli alternatif politika üretilmesinin zeminini oluşturmuştur⁴⁷¹

Ayetullah Heiri'nin Kum İlmiye Havzası'nı oluşturma amacını en iyi açıklayan müçtehitlerden arasında Muhammed Naki Baftaki vardı. Baftaki bu hususla bağlantılı olarak şu cümleyi söylemiştir: "Harem (8. İmam Rıza'nın kardeşi Fatma'nın türbesinin bulunduğu geniş bir alanı kapsayan türbe) ve Feyziye Medresesi, müçtehitler arasındaki ittifakın merkezi konumunda olmuştur." Bu süreçte Şeyh Heiri Yezdi, takiye yönteminden faydalanmıştır. Bu strateji ile merkezi yönetimle iletişim kanalını açık tutmayı amaçlamıştır. Feyziye Medresesi ise bu dönemde müçtehitler için batıl karşısında, İslam'a dayalı düşünce üreten merkez konumunda olmuştur. Bu özelliği ile Feyziye Medresesi, İlmiye Havzası'nın çekirdeği olarak da nitelendirilmektedir.⁴⁷²

Ayetullah Şeyh Heiri'nin takiye yöntemi Ayetullahlar tarafından olumlu bir yaklaşım şeklinde tasvir edilmiştir. Zira Ayetullah Heiri takiye metodunu kullanmak suretiyle, hükümet düşmanı sıfatıyla halk tarafından suçlanmasının önüne geçmiş ve dini çalışmaların görece daha rahat bir ortamda gerçekleşmesini sağlamıştır. Ayrıca merkezi idarenin, Kum ulemasına yönelik baskısını da bu yöntem ile engellenmek istemiştir. Zira Ayetullah Heiri'nin merkezi yönetim ile direkt siyasi alanda karşı karşıya gelmesi talebeleri ile birlikte Irak coğrafyasına geri gönderilmesine yol açabilirdi.⁴⁷³

Kum İlmiye Havzası'nı siyasette fıkıh bilen âlimlerin etkili olması yolunu açan bir dini merkez olarak niteleyen Ayetullah Heiri, Rıza Şah döneminde de devam eden İngiliz etkisinin kırılması açısından bu yapıyı faydalı görmüştür. Zira diğer müçtehitler gibi, kendisi de Rıza Şah'ı İngilizlerin güdümünde hareket etmekle suçlamıştır. Bu düşünce kapsamında merkezi idareyi, Batı'nın siyasi, ekonomik ve kültürel

---

⁴⁷¹ Tavakoli, a.g.m., s. 117

⁴⁷² Dehani, a.g.m., s.119

⁴⁷³ Ferzane, a.g.m.,s.21

etkisinden kurtarmak için din adamlarını ve medreseleri önemli bir unsur olarak değerlendirmiştir.⁴⁷⁴

Ayetullah Heiri bu konu ile ilgili olarak şu öne sürdü: “ Ben siyasi meseleler ile doğrudan ilgili değilim. Fakat İran’ın, sömürgeci ve baskıcı özelliklere sahip İngiltere ve Rusya karşısında zayıf kaldığının farkındayım. Beni sömürgeci devletlerin siyaseti korkutmaktadır. Bu gücün İran’da çözülmesi için, gerekli desteğin sağlanması gerektiğini düşünüyorum. Bu yüzden Müslümanların çıkarları için din âlimleri olarak topluma rehberlik yapmak ve bunun bir kader olmadığını göstermek çabası içindeyim. Bu sorumluluktan kaçmak vebal altında kalmak demektir .”⁴⁷⁵

Ayetullah Şeyh Heiri medrese eğitimini güçlendirmek ve fıkha önem vermek suretiyle, Şiiliğin siyaset ile ilişkisinde önemli bir kavramı olan “*Velayet*” eksenli politikanın oluşmasını hedeflemişti. İmamların da büyük önem verdiği fıkıh meselesi, O’na göre Müslümanların siyaset ve hukuki meselelerde sınırlarını çizmesi açısından önem arz etmektedir. Ayetullah Heiri’ye göre, velayet ilkesinin siyasette hayata geçirilebilmesi için, fıkıh alanında uzmanlaşmış fakihlerin görüşlerinin siyasetten dışlanmaması gerekmektedir. Ayetullah Heiri’ye göre, Gaybet dönemi siyasetinin, en önemli unsurunu fakihlerin etkili olduğu bir idare mekanizması oluşturmaktadır. Ayetullah Heiri’ye göre, velayete dayalı bir sistem sadece din adamları sınıfını değil, bütün Şii toplumunu kapsayan bir konudur. Dolayısıyla fıkha uygun bir siyaset yapısı, dinî bir mesele olmasının ötesinde siyasi meseledir. Şiiliğin Usuli ekolünü benimsemiş Ayetullah Heiri’ye göre, fıkıh âlimleri Gaybet döneminde İmam’ın temsilcileri konumundadır. Dolayısıyla Gaybet döneminde halkın fıkha dayalı bir sistemde yaşamak isteyip istemediği gibi bir

---

⁴⁷⁴ Tavakoli, a.g.m., s.122

⁴⁷⁵ Tavakoli, a.g.m., s. 123

tercihte bulunmaları, dini açıdan mümkün değildir ve hükümetin meşruluğunun tartışılması konusu da bu husus ile bağlantılıdır.⁴⁷⁶

Fakihlerin hukuki ve siyasi meselelerde etkili olmaları, İslam coğrafyasının değerlerinin korunması ve hükümetin gasp eden konumundan kurtulması açısından da önemlidir. Bu yüzden Ayetullah Şeyh Heiri'ye göre, velayet ilkesini ret eden hükümet günahkâr ve zalim konumundadır. Bu yüzden Ayetullah Heiri, velayet ilkesine göre hareket etmeyen Rıza Şah'ı riyakârlık yapmakla suçlamıştır. Ayetullah Heiri Yazdı bu düşüncesi ekseninde ülke içindeki din âlimlerinin teyakkuz içinde olmaları gerektiğini belirtmiştir. Dolayısıyla Ayetullah Şeyh Heiri bir İslam hükümetinin teşekkülü için, Kum İlimiye Havzası'nı bir teori merkezi olarak görmüştür. Ayetullah Yazdı için Meşrutiyet döneminden istibdat yönetimine geçişi simgeleyen Rıza Şah'ın din dışı uygulamalarına karşı Kum İlim Havzası, İslamiyet'in güvencesi olacaktır. Bu İlim Havzası Ayetullah Heiri tarafından, âlimlerin çalışmalarını sürdüreceği bir merkez olmasının yanında; günümüzün siyasi, iktisadi ve toplumsal meselelerinin çözümünü fıkıh temelinde gerçekleştirecek talebelerin de yetişeceği bir mekân olarak nitelendirilmiştir.⁴⁷⁷

Ayetullah Heiri Yazdı, Şah'ın modernleşme politikası karşısında halkı bilinçlendirecek ve manevi değerlerin korumasında merkez üs olacak bir ilim havzasının kuruluşunun elzem olduğunu düşünmüştür. Ayetullah Yazdı'ye göre ilim havzası ülke içindeki, müçtehit ve mollalar arasındaki irtibatın da güçlenmesi açısından büyük önem vermiştir.⁴⁷⁸

4.2. KUM İLMİYE HAVZASI'NIN İDARİ YAPISININ TEŞEKKÜLÜ

Kum İlimiye Havzası'nın dönüşüm sürecinde Ayetullah Heiri Yazdı'nın idari alanda planladığı reformlar, öncelikli hedefleri arasında yer almıştır. İdari alandaki ıslahatlar, doğal olarak eğitim kurumları

⁴⁷⁶ Ferzane, a.g.m., s. 17

⁴⁷⁷ Ferzane, a.g.m., s.128

⁴⁷⁸ Hidayet Yazdı, Berreis-i Amilgard-ı Siyaset-i Şeyh Abdulkerim Yazdı, *Yad Dergisi*, Sayı 17, 2008, s.52

medreseleri temel olarak oluşturulmuştur. Ayetullah Kaşani'nin 1921 tarihinde, Ayetullah Brucerdi ile gerçekleştirdiği görüşmede merkezi bir idare kurulmasının, dini çalışmalar açısından elzem görülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Reform politikaları kapsamında, zaman içerisinde köhnemiş idari yapının güçlendirilmesi; havzanın toplumsal meselelerde etkili olmasının yanı sıra, medrese eğitiminin güçlenmesi ve nitelikli talebe yetiştirilmesi açısından da faydalı olacağı fikri hâkim olmuştur. Yani İlmiye Havzası'nın oluşturulması sürecinde, güçlü bir kurumsal kimlik oluşturulması hedeflenmiştir. Ayetullah Yazdi idari reform sürecinde, bu alanda deneyimli ve bilgili kişilerden istifade etmiştir. Fakat kendisi de bu süreçte pasif kalmamış, Kum İlmiye Havzası'nın idari teşkilatını oluşturan müdür ve müdür yardımcılarını bizzat kendisi seçmiştir. İdari alanda kabiliyeti olan kişilerin yanında güvendiği talebeler arasından idari görevlere getirilenler olmuştur. Talebelerin aylıklarının dağıtılması, medreselerin kontrolü, kütüphanenin güçlendirilmesi ve imtihanların düzenlenmesi; idari mekanizmanın temel görevleri arasında yer almıştır.⁴⁷⁹

Bu süreçte Kum İlmiye Havzası müdürlüğüne görevine getirilen Ayetullah Yazdi, 10 sene bu görevini devam ettirmiştir. Bu dönemde idari ve dini çalışmaların güçlenmesine önem veren Ayetullah Yazdi, merkezi hükümetin seküler politikası çerçevesinde Kum İlim Havzasında tesir sahibi olmasını engellemeyi başarmıştır.⁴⁸⁰

İdari ve siyasi yenilik çalışmalarının başlangıç noktasını toplumun kimliği ve inancı çevresinde bir program hazırlamak olmuştur. Talebeler, İslam Dünyası'nın sorunlarının çözümünde İlmiye Havzaları'nın öncü rol oynayacağı fikrini desteklemişlerdir. Mollalar ve talebeler, dini bilginin yanı sıra günün modern kavramlarını da bilen ve ülkenin idari yapısında söz sahibi olacak insan gücünün yetişmesi amacı kapsamında,

---

⁴⁷⁹ Sarvari, a.g.e.,s. 66

⁴⁸⁰ Emimi,a.g.m.,s, 13-14

Ayetullah Yazdi'nin İlimiye Havzası projesine büyük önem atfetmişlerdir.

481

Ayetullah Yazdi'nin yanında, Mirza Mehdi gibi müçtehitler de Kum İlimiye Havzası'nın idaresinde görev almıştır. Ayetullah Brucerdi de, Kum İlimiye Havzası'nın idari yapısının kuvvetlendirilmesi çalışmasında öncü rol oynamıştır. Elbette ki idari reformların nihai amacını, vefat eden müçtehitlerin yerini dolduracak birikime sahip din âlimlerini yetiştiren mekanizmayı güçlendirmek oluşturmuştur. Bu doğrultuda Müçtehit Yazdi de talebe seçiminin, İlimiye Havzası idaresi tarafından yapılmasına özen göstermiştir. Eğitimin sağlıklı olması için, talebelerin aylıklarının düzenli ödenmesi ve Kum şehrinde yerleşik bir yaşam sürmeleri hususuna çok dikkat etmiştir.⁴⁸²

Ayetullah Heiri Yazdi, İlimiye Havzası'nın modernleşme projesini detaylı bir program dâhilinde yapmıştır. Ayetullah Yazdi, İlimiye Havzasının mali olanakları dâhilinde, salt ideolojik bir bakış açısı yerine akla dayalı bir idari ve eğitim reformu gerçekleştirme hedefi içinde olmuştur. Bu hedef doğrultusunda, bizzat dönemin İran Devleti'nin en güçlü Ayetullah'ı Brucerdi başta olmak üzere, müçtehitlerin desteğini alarak otoritesini güçlendirme fırsatı bulmuş ve programını eyleme geçirme imkânı elde etmiştir. Ayetullah Yazdi, müçtehitlerin desteği ile Kum İlimiye Havzası'nın yönetiminde etki sahibi olmuştur. Ayetullah Yazdi'nin, güçlü bir desteğe sahip olmasında, Pehlevi Hanedanı'nın İran idaresinde etkili olmasını sağlayan ve İngiltere ile güçlü ilişkilere sahip Rıza Han'ın modernleşme politikalarından, müçtehitlerin endişe duyması etkili olmuştur. Rıza Şah'ın, modernleşme politikası temelinde toplumu dönüştürme hedefi karşısında, müçtehitler ilim havzalarını toplumun inanç ve kimliğini koruyan yapılar olarak nitelemişlerdir. Ayetullah Yazdi

⁴⁸¹ Hamid Servari, a.g.m.,s. 175

⁴⁸² Abdulkerim Faghih, *Tarih-i mezhebi Kum*, Kum: Zair Kitabevi,1966,s.251

de kendisini, Kum İlimiye Havzası'nın ve talebelerinin çıkarlarının koruyucusu olarak nitelendirmiştir.⁴⁸³

Ayetullah Yazdi konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: “Kum İlimiye Havzası henüz güçlü bir yapıya sahip değildir. Bizim çabamız bu İlim Havzası'nı, Şii Dünyası içinde layık olduğu noktaya getirmek olmalıdır. Kum şehri her şeyden önce, İmam Rıza'nın kız kardeşi Fatma Masume'nin evidir. Bu yönüyle Kum şehri, tarihimiz ve inancımız açısından mukaddes bir şehirdir. Büyük bir sabır içinde Kum İlimiye Havzası'nı yeniden inşa etmek bizim için dini bir vazifedir.”⁴⁸⁴

Ayetullah Brucerdî gibi müçtehitler de, Ayetullah Yazdi'den, merkezi idare ile çatışmama konusunda hassas olmasını istemişlerdir. Müçtehitlerin bu dönem dâhilindeki öncelikli hedefi, siyasetten olabildiğince uzak durmak ve merkezi idarenin tepkisini çekmemek olmuştur. Ayetullah Yazdi de, bu dönemde siyasi işlerden olabildiğince uzak durma stratejisini benimsemiş ve İlim Havzası'nın idari alandaki reformuna odaklanmıştır. Ayetullah Horasani gibi müçtehitler de verdikleri vaazlarda, talebeleri eğitimlerine ve dini hizmete odaklanmalarını gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁸⁵

4.3. RIZA ŞAH ve İLMİYE HAVZASI

Ayetullah Heiri'nin, Kum'da yetki sahibi olduğu dönem Rıza Şah'ın merkezi iktidarı ele geçirdiği döneme tekabül etmiştir. Şah'ın en önemli avantajı, tek otoriter güç olarak siyaset alanında etki sahibi konumuna gelmesi olmuştur. Temel hedefi, güçlü bir bürokrasi ve askeri teşkilat ile ülkenin tamamında merkezi idareyi kuvvetlendirmek olan Rıza Şah⁴⁸⁶,

⁴⁸³ Abdullah Şirhani, *Tahvilat-ı Havza-i İlimiye Kum ez İnkilab-ı İslami: Ba Takid ber Tahvilat-ı Amuzeş*, Merkez-i Ustad-ı İslami, Tahran,2003,s.51

⁴⁸⁴ Şirhani,a.g.e., s.53

⁴⁸⁵ Abazri,a.g.e., s. 386

⁴⁸⁶ 21 Şubat 1921 tarihinde üç bin asker ile Tahran'da idareyi ele geçiren Rıza Şah devlet idaresini ordu ve bürokrasi üzerine kurmuştu. 1921 tarihinde asker sayısı 22.000 idi. 1925 tarihine gelindiğinde ise Savaş Bakanlığı'na bağlı 40.000 asker vardı. 1921 tarihinde merkezi hükümet gelişigüzel toplanmış bağımsız mustavfiler, münşiler ve unvan sahibi eşraftan oluşmaktaydı. Rıza Şah 1941 tarihinde kadar olan süreçte 90.000 kişiden oluşan 11 bakanlık vasıtasıyla merkezi yönetimi güçlendirmişti. Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2009, s.90

toplumsal alanda modernleşme kavramına büyük önem vermekteydi. Bu görüşler temelinde Rıza Şah, dinin toplum ve siyaset üzerindeki etkisinin de kırılması gerektiğini düşünmekteydi. Bu hedefi doğrultusunda Rıza Şah din adamlarını karşısına almayı istememekle birlikte, bu sınıf ile arasına bir mesafe koyma stratejisi gütmüştür. Rıza Şah ile din adamları arasında en önemli gerginlik konusunu hukuk meselesi oluşturmuştur. Şah, modern bir devlet ve toplum kurmanın yolunun dinden olabildiğince arındırılmış bir anayasadan geçtiğini düşünmekteydi. Müçtehitler ise bu düşünceyi, toplumun dinden ve geleneksel değerlerinden uzaklaştırılması olarak algılamışlardır. Buna karşın ulema, Rıza Şah döneminde münferit birkaç olay dışında günlük siyasetin dışında kalmayı tercih etmiş, siyasi tartışmaların yerine topluma rehberlik yapacak din adamı eğitime ağırlık vermişlerdir.⁴⁸⁷

Rıza Şah, müçtehitlerin siyasete dâhil olması ve medreselerin toplum nezdinde etkisinin artmasından ciddi endişe duymaktaydı. Bu nedenle, medreselerin ıslahı konusunda, Şah söz sahibi olmak istemiştir. Bu nedenle bağlantılı olarak Şah, Kum medreselerinin ıslahı meselesinde müdahil olmak istemiştir. Aslında Şah devleti, seküler yapıya sahip bürokrasi ve ordu vasıtasıyla dönüştürmeyi amaçlıyordu. Bu amacı karşısında ise din adamları önderliğinde güçlü bir muhalefetin oluşmasını istememekteydi.⁴⁸⁸ Rıza Han, din adamları ile Meclis arasına bir mesafe konulması stratejisini hayata geçirmiştir. Nitekim din adamlarının kıyafetinin ıslahı meselesine de bu fikri temelde yaklaşmıştır. Ulemanın geleneksel giysiler ile dolaşmasının halk arasında önemli bir sembol olduğunu bilmekteydi. Din adamlarının giysilerinin Hz. Muhammed dönemini simgelediği ve bu yüzden toplum içinde ayrı bir sınıf imgesini güçlendirdiğinin bilincinde olan Rıza Şah, din adamlarının bu elbiseler ile halk arasında dolaşmasını yasaklamak

---

⁴⁸⁷ Dehani, a.g.m., s. 110

⁴⁸⁸ Hamid Servari, a.g.e., s.181

istemiştir. Fakat din adamlarından gelen sert tepki neticesinde bu amacına ulaşamamıştır.⁴⁸⁹

Ayrıca Rıza Şah, hükümete bağlı memurlar vasıtasıyla, toplumla güçlü ilişkilere sahip ulema ve medreselerin, merkezi hükümet karşısında hareket alanlarını kısıtlama hedefini de gütmüştür. Özellikle Dâhiliye Nazırlığı vasıtası ile Pehlevi idaresi, ilim havzalarını yönetimi altına almayı hedeflemiştir. Rıza Şah idaresi temel olarak Kum, İsfahan, Tahran ve Tebriz gibi şehirlerde bulunan medreseleri iki ana sebep doğrultusunda etki alanında bulundurmak istemiştir: a) Ulema, İran halkı ile ekonomik, hukuk, eğitim ve dini alanlar vasıtasıyla güçlü ilişkilere sahipti. O dönem dâhilinde muhafazakâr bir yapıya sahip İran halkı üzerinde güçlü bir nüfuzla sahip olan ulema sınıfı, Pehlevi idaresi için potansiyel bir muhalefeti temsil etmekteydi. b) Rıza Şah idaresindeki Pehlevi idaresi idari ve sosyal yaşamda modernleşme kavramına önem verirken, geleneksel değerlerin temsilcisi konumundaki din adamları ise modernleşmeyi, dine ve İran halkının geleneklerine karşı bir hareket olarak tanımlamıştır. Ulemanın bu fikri yapısı, Rıza Han'ın devleti ve toplumu çağdaşlaştırma siyaseti ile taban tabana zıtlık oluşturmuştur.⁴⁹⁰

Rıza Şah açısından din adamı kaynaklı en önemli tehdit unsurunu, bu sınıfın tekelinde bulunan geleneksel eğitim oluşturmuştur. Şah, modern eğitim meselesi çözülmeden, toplumun zihinsel dönüşümünün sağlanamayacağına farkındaydı. Modern metoda ve bilimlere dayalı yeni bir öğrenim sistemi geliştirmeyi amaçlıyordu. Din adamlarının öncü olduğu bir eğitim sisteminin ülkenin gelişmesinde önemli bir engel olduğunu düşünmekteydi.⁴⁹¹

İlmiye Havzası'nı kontrol altına almayı hedefleyen Pehlevi idaresi, bu Havza ile bağlantılı olarak şu görüşü savunmaktaydı: "Bizler devletin kudret sahibi olmasını ve layık olduğu üst mertebeye gelmesini

⁴⁸⁹ Şahid Salihi, Dirayet-i Muessese-i Hovze-i İlmiyah Kum, der Muvaccih ba Rıza Han, *Tarih-i İctima-i İslam Dergisi*, Sayı 59, 2010, s.137

⁴⁹⁰ Hamid Servari, a.g.e., s.183

⁴⁹¹ Muhammed Zahed, Baz Handen-i Muvazi-i Ruhaniyet İntikal-i Kudret-i ez Kaçar be Pehlevi, *Tarih-i İran Dergisi*, Cilt 15, Sayı 1, 2021, s. 19

hedefliyoruz. Şah da İslam dinine inanmaktadır ve dini eğitim alan talebelerin görüşlerine önem vermektedir. Ayrıca halkın İslam'ı unutmaması açısından talebelere büyük görev düşmektedir. Medreselerin müfredatının belirlenmesinde direkt müdahaleyi gerekli görmüyoruz, fakat talebelerin seçiminde ve medreselerin idaresinde Eğitim Bakanlığı'nın söz sahibi olmasının ülkemizin gelişmesi için de faydalı olacağını düşünüyoruz. Böylece talebelerin eğitiminin de devlet desteği ile devam etmesinin yolu açılacaktır."⁴⁹² Rıza Han havzaları tamamen ortadan kaldıramazdı fakat tatil ilan etme gibi bahanelerle, ilim havzalarının toplumsal etkisini kırmayı hedeflemişti. Buna karşı, Ayetullah Maraşi ve Necefî gibi Ayetullahlar eğitime devam etmiştir. Pehlevî idaresinin eylem ve söylemleri, Kum İlmiye Havzası müçtehitleri tarafından din adamlarının işlerine müdahale olarak algılanmıştır.⁴⁹³

Zira medreselerin kontrol altına alınması müçtehitlerin etkisinin artmasını ve birlikte hareket etmelerinin de sınırlandırılması anlamına gelmekteydi. Hatta Pehlevî hükümeti, Kum şehrinin en kadim eğitim kurumu özelliğine sahip Feyziye Medresesi'ne, Maarif Bakanlığı'na mensup bir kişiyi temsilci olarak atamıştır.⁴⁹⁴

Rıza Şah'ın seküler dünya anlayışına uygun olarak ve din adamlarının toplum içindeki konumunu zayıflatacak yasaları hayata geçirmeye başlaması neticesinde, din adamları arasında Şah, İslamiyet'i toplum hayatından çıkartmayı hedefliyor yorumunun yaygınlaşmasına yol açmıştır. Rıza Şah ile din adamları arasında en önemli fikri çatışmaların başında, Şah'ın eğitim politikası oluşturmuştur. Rıza Şah, modern eğitim sistemini ülke çapında yaygınlaştırmayı amaçlamıştı. Batı'nın örnek alındığı bu eğitim sisteminde; ilkokul, ortaokul ve lise eğitiminin düzenlenmesi reform politikasının ana eksenini oluşturmuştur. Rıza Şah'ın bu politikası iki açıdan, ulemanın eleştirilerine maruz kalmıştı: a) Mektephane ve medreseye dayalı geleneksel eğitim sisteminin, ortadan

⁴⁹² Muhammed Zahed, a.g.m., s.20

⁴⁹³ Tavakoli, a.g.m., s. 26

⁴⁹⁴ Hamid Sarvari, a.g.m., s. 184

kaldırılmasının hedeflenmesi, dini eğitimin etkisinin azalmasına yol açacaktır. b) Din adamları ile İran halkı arasında güçlü ilişki ağının oluşmasında, eğitim alanında ulemanın öğretmen konumunda olması önemli bir faktör olmuştur. Müçtehitlere göre eğitim alanında gerçekleştirilecek reform hareketinin, değerlerinden kopuk bir nesil yetiştireceği endişesiyle reddedilmeliydi. Bu nedenle halkı Batı eğitim sisteminin örnek alınarak eğitim veren okullara, çocuklarını göndermemeleri çağrısında bulundular ⁴⁹⁵

Merkezi bir anlayış ile modernleşme politikasını benimseyen Rıza Şah idaresi, talebelerin seçimi konusunda da söz sahibi olmak istemişti. Şah bu politikası ile din adamları ve medreseler üzerinde nüfuz sahibi olmayı hedeflemiştir. Merkezi idarenin bu politikası karşısında, Şeyh Heiri'nin öncelikli stratejileri arasında, talebelerin imtihanla seçilmeleri meselesi yer almıştı. ⁴⁹⁶

Şeyh Heiri Yezdi, Pehlevi idaresinin Kum medreselerini kontrol altına alma politikası karşısında, talebelerin Kum idaresi tarafından gerçekleştirilecek bir imtihan ile seçilmesine özel bir önem vermiştir. Pehlevi idaresinin medreseler üzerinde kontrol kurulmasının mollalar ile talebelerin, merkezi idare tarafından kontrol altına alınacakları düşüncesini taşımaktaydı. Pehlevi yönetimi imtihanın gerçekleştirilmesinde merkezi idarenin etkili olmasının elzem olduğunu düşüncesine sahipti. Bu mesele ile bağlantılı olarak, Ayetullah Yezdi'nin faaliyetlerini yakından takip etmiş ve Kum'da bulunan devlet görevlileri sık sık Tahran idaresini bilgilendirmiştir:

No: 297

Tarih: 3/3/1923

Dahiliye Vezirliği

---

⁴⁹⁵ Yezdi, a.g.m., s.39

⁴⁹⁶ Şirhani,a.g.e., s.55

Elde ettiğimiz bilgiler dâhilinde, Şeyh Murtaza, Şeyh Abdulkerim Yezdi ve Abdulkerim Yezdi'nin oğlu Mehdi Yezdi eğitim idaresini tekellerine aldıkları tespit edilmiştir. Bu doğrultuda, Kum İdaresi adı verilen yapı hükümet gibi davranmakta ve öğrenciler bu yapıdan cevaz almadan hareket etmemektedir. Adı geçen şahıslar, hükümetin ıslahat politikasına karşı, değişime uyma konusunda direnç göstermektedirler. Şeyh Abdulkerim Yezdi, hükümete karşı yeterli açıklama yapmamakta ve siyasetle işi olmadığını söylemekte fakat çevresinde kendisine bağlı gruplar aracılığı ile hedeflerini sükût içinde gerçekleştirmektedirler. Buna karşılık, kendilerini öncelikli grup olarak nitelendirmekte ve içlerinde bir hiyerarşik yapı oluşturmaktadırlar. Bu konuda, Rıza Şah'ın bilgilendirilmesi önlem alınması açısından önemlidir.⁴⁹⁷

Talebelerin bizzat Kum müçtehitleri tarafından seçilmesi meselesi, Pehlevi idaresinin kontrol mekanizmasının kırılmasında, en az Havza'nın mali özgürlük elde etmesinin gerekliliği kadar, önemli bir tedbir olarak görülmüştür. Ayrıca, Kum müçtehitlerine göre bu konu, medreselerin dâhili bir meselesi idi ve talebelerin seçiminde dinî alanda bilgi sahibi âlimlerin yetkili olmalarının faydalı olacağını düşünmekteydi. Şeyh Hairi Yezdi, talebelerin seçiminde sözlü imtihanın da eğitim kalitesinin artırılması açısından önemli olduğunu savunmuştur. Şeyh Akbozorgi Tahrani'nin görüşleri, Ayetullah Heiri'nin eğitim müfredatını güncellemesi açısından kritik bir öneme sahip olmuştur. Eğitimin yenilenmesi meselesinde, geleneksel değerler dışlanmamıştır. Bir diğer ifade ile Rıza Han'ın benimsediği Batı'nın seküler eğitimine benzer bir reform programı gündeme gelmemiştir.⁴⁹⁸

İmtihanın tertip edilmesi konusunda müçtehitler arasında görüş farklılıkları olmuştur. Ayetullah Yezdi ve Şeyh Tahrani, imtihanın yıllık olarak gerçekleştirilmesi gerektiği görüşünü savunmuştur. Ayrıca, Kum'un önde gelen müçtehitleri tarafından imtihanın şifahen (sözlü) olarak gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. İmtihanın sözlü

⁴⁹⁷ İran Milli Kütüphanesi Arşiv Bölümü, No: 4483-598

⁴⁹⁸ Tavakoli, a.g.m., s. 127

olarak gerçekleşmesi, eğitim gorecek talebelerin mtcehitler tarafından icazet almaları anlamına gelmekteydi.⁴⁹⁹

Ayetullah Heiri Yezdi, imtihanların gerçekleştirilmesi noktasında kendilerinin yetkili olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu konuda da Ayetullah Yezdi merkezi idare ile anlaşma yolları aramıştır:

No: 232

Tarih:3/21/1924

Dahiliye Vezirliği-

Bismillahirrahmanirrahim

19 Haziran tarihi itibarıyla talebeler, imtihana girmeye hazırdır. Ayetullah Abdulkerim Yezdi gözetiminde, gerçekleştirilecek imtihanda, Feyziye Medresesinin merkez olarak kullanılması amaçlanmaktadır. Maarif Bakanlığından bir temsilcinin, imtihana iştirak etmesi bizim için oldukça önemlidir. Kum idaresinden sorumlu yetkili ve Maarif Bakanlığının temsilcisiyle, konuyla ilgili olarak gerekli açıklamaların yapılması için, bir araya gelinmiştir. Elbette memleketin gelişmesi için devlet yetkililerinin son derece faal bir şekilde çalıştığından kuşku duymuyoruz. Biz de vatanımızın gösterdiği ilerlemeden büyük memnuniyet duymaktayız. İnan Devleti, meselelerin üzülmesi konusunda muktedir bir devlettir. Elbette ki devletin şahinşah'ı, memleketin İslami yapısı konusunda hassasiyet göstermektedir ve medreselerde yetişecek talebelerin halkın dini meselelerde rehberlik yapması gerektiği hususunun önemine vakıf olduğunun bilincinde olduğuna güvenimiz tamdır. Bu hususta, talebelerin eğitiminin mtcehitler gözetiminde olması son derece önemli bir hususu teşkil

---

⁴⁹⁹ Sarvari, a.g.e., s.185

etmektedir. Maarif yetkililerinin dini konularda yetkisi olan ulemanın yetiştirilmesindeki hassasiyetini de göz önünde bulundurduğumuzda, imtihan meselesinin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Bu medreselerde yetişen talebelerin siyaset ile ilgisi yoktur, sadece eğitimleri ile ilgilenmektedirler. Maarif Bakanlığı'nın endişelerine hak veriyoruz fakat medreselerde eğitim gören talebelerin amacını anlaması için, çalışmalara bizzat davet ediyoruz. Nihai hedefimizi, dini meselelerde daha yetkin talebelerin yetişmesi için programımızı güçlendirmek oluşturmaktadır. Dini eğitimi güçlendirme faaliyetlerini, bu kapsamda değerlendirmeniz talebinde bulunuyoruz. Gerekli ıslahatların yapılması için, kadim bir tarihe sahip olan medreselerde müçtehitlerin icazet sahibi olması gerekmektedir. Bu hususta, Maarif Bakanlığı yetkililerinin ve Kum idaresinden sorumlu olan Aga Hac Şeyh'in, yardımcı olacağından şüphe duymuyoruz.⁵⁰⁰

Eğitim meselesinin, Şah idaresi ile Kum İlmiye Havzası idaresi arasındaki tartışmanın temel konusu olmuştur. Bu mesele dönemin belgelerinde de yer almıştır:

No:55

Tarih:12/7/1923

Sayı:1103

Ulu Şah'ın azametli Dahiliye Bakanlığı'na,

3733 numaralı evraka cevaben,

Yüce Hükümet'in icazetini almak suretiyle, imtihan ve eğitimin düzenlenmesi konusunda mutabakata varacağımız hususunda güçlü bir inanca sahibiz fakat Şah'ın mübarek şahsı önderliğinde hazırlanan yasanın oluşturulmasında, ilim ve dini eğitim ile ilgilenen müçtehitlerin görüşlerinin alınmayacağı endişesini taşımaktayız. İlim tahsili yapan talebelerin, nihai amaçları şer'i meselelerle ilgilenmek ve içtihat verme

⁵⁰⁰ İran Milli Kütüphanesi Arşiv Bölümü, No: 5364-179

yetkisine ulaşacak bilgiye sahip olmaktır. Talebeler, dini meselelerde yetkin bir şekilde eğitim alabilmeleri için kudretli Şah'ımızdan da icazet beklemektedir. Şah'ımızın mühür ve imzası ile bir ferman çıkartması suretiyle, bu meseleyi çözeceğine inanmaktayız. Dini meselelerin çözümlenmesi ve Şer'i konularda devletimize ve halkımıza yardımcı olacak, din adamlarımızın sizin himayeniz ve cevaz vermenize ihtiyaçları vardır. Yüce zatınızın, bu meselenin hal edilmesi için, din âlimlerinin görüşlerinden de istifade edeceğine inanıyoruz. Şah'ımızın ömrü mübarek olsun.⁵⁰¹

Talebe seçiminde şifahi yöntemin kullanılması, âlimlerin içtihadı dayalı öğretim yöntemi ile de uyuşmaktaydı. Bu mesele, Ayetullah Heiri Yazdi ve Ayeullah Brucerdi önderliğinde müçtehitlerin, Rıza Şah karşısında taviz vermemesi nedeniyle, müçtehitlerin denetimi altında şifahi yöntemle dayalı olarak devam etmiştir.⁵⁰²

4.4. MALİ ALANDA GERÇEKLEŞTİRİLEN REFORMLAR

Kum medreselerinin ıslahatı kapsamında, malî alanda yaşanan sorunların çözümü de öncelikli hedefler arasında yer almıştır. Ayetullah Yazdi, malî alanda yaşanan sıkıntıların hem müçtehitlerin ve talebelerin günlük yaşantılarını hem de Havza'nın dini faaliyetlerini olumsuz yönde etkilediğini ifade etmiştir. Talebelerin almış olduğu aylıkların hayatlarını idame ettirmesi hususunda yetersiz olması, Havza'nın ekonomi alanında yaşadığı probleminin tipik bir örneğini oluşturmaktaydı. Bu kapsamda müçtehitlerin ve talebelerin faydalanabilecekleri ortak bir bütçe oluşturulması, Ayetullah Yazdi'nin malî alandaki reformların âdeta nüvesini oluşturmuştur. Ayrıca Havza'nın gelir ve giderlerinin daha sağlıklı bir şekilde saptanabilmesi için profesyonel bir yaklaşım içerisinde bir gider tablosu oluşturulması da, bu alandaki reform programının önemli bir parçası olmuştur. Dolayısıyla malî işlerin merkezileşmesi, bu alanda karşılaşılan zorlukların aşılması için önemli

⁵⁰¹ İran Milli Kütüphanesi Arşiv Bölümü, No: 4696-627

⁵⁰² Abazri, a.g.e., s.394

bir aşama olarak görülmüştür. Oluşturulacak merkezi bütçe ile müçtehitlerin ve talebelerin aylık ihtiyaçlarının daha rahat bir şekilde karşılanmasının yanı sıra, Havza'nın altyapı sorunlarının çözümü ve medreselerin maddi ihtiyaçlarının somut bir program dâhilinde karşılanması hedeflenmiştir.⁵⁰³

Müçtehit Heiri Yezdi'nin öncelikli hedefleri arasında talebelerin aylıklarının düzenli bir şekilde ödenmesi vardı. Müçtehit Heiri'nin gelişi ile birlikte bağışların artış göstermesi, talebelerin yaşamış olduğu maddi zorlukların aşılmasında kilit rol oynamıştır. Müçtehit Yezdi sadece talebelere aylık (şehriye) ödenmesi konusunda faaliyette bulunmamış; ayrıca bedava sağlık hizmeti gibi hizmetler almalarını da sağlamıştı. Müçtehit Yezdi, talebelerin akıl ve beden sağlığı açısından da güçlü olmasına önem göstermişti. Bu nedenle sağlık harcamalarına ayrı bir bütçe ayırmıştır.⁵⁰⁴

Müçtehit Heiri Yezdi, talebelerin çarşı ihtiyaçlarının karşılanması hususunda malî kaynak sağlamıştı. Bu kapsamda, eğer bir talebe çarşından gidermesi gereken ihtiyacı için yeterli paraya sahip değilse; o talebenin parasını Kum İlmiye Havzası Müdürlüğü'nün ödeyeceğini ilan etmişti. Talebelerin maddi ihtiyaçlarının karşılanmasında tüccarlardan elde edilen bağışların yanında; zekât, humus ve vakıflardan gelen gelirler de önemli paya sahip olmuştur. İlmiye Havzası Müdürlüğü ayrıca, talebelere bir kısmının evlenmesine maddi açıdan yardımcı olmuştur. Talebelere yapılan yardımlar son derece önemliydi. Müçtehit Heiri bu yolla, İran'ın farklı bölgelerinden gelen gençlerin medrese eğitimi almalarını ve İlim Havzası'nın insan gücünün kuvvetlenmesini sağlamıştır.

Tahranlı tüccarlar, Ayetullah Yezdi'ye 1000 tümen tutarında maddi yardım yapma sözü vermiştir. Bu konu ile Kum uleması yakından ilgilenmiştir. Örneğin 1921 tarihinde dönemin Kum Cuma âlimi Tahrân'a

⁵⁰³ Abazri, a.g.e., s.397

⁵⁰⁴ Sarvari, a.g.e.,s. 161

giderek, Tahran esnafı ile birebir görüşme gerçekleştirmiş ve esnafın mali desteğinin artması hususunda destek aramıştır. Müçtehit Hairi ve İsfehani de, Kum İlmiye Havzası'nın mali yapısının güçlendirilmesi için şahsi çaba göstermişlerdir. Bu müçtehitler başta olmak üzere Kum uleması, Necef gibi şehirlerde bulunan müçtehitlerle de, maddi yardım almak amacıyla bağlantıya geçmiştir.⁵⁰⁵

Rıza Han ise doğrudan veya dolaylı müdahalelerle, Kum İlmiye Havzası'nın malî açıdan güçlenmesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Ayrıca Şah, ulemanın iletişim olanaklarını kısıtlamak için Kum'a giden yolların bakımını ihmal etme gibi yöntemlere başvurmuştur. Vakıflar üzerinde merkezi yönetimin etkisini arttırma ve seküler hukuku güçlendirme çabası ile ulemanın hukuk alanından elde ettiği geliri kesmeyi hedeflemesi, Rıza Han'ın doğrudan müdahalesinin tipik bir örneğini oluşturmuştur. Rıza Han'ın müdahaleleri, müçtehit Yezdi'nin talebelerine zaman zaman aylık ödeme konusunda sıkıntı yaşamasına neden olmuştur.⁵⁰⁶

Merkezi idarenin engellemelerine karşı Müçtehit Yezdi'nin çabaları ve ulema içinde etkili konumu ile parasal meseleler çözülmeye çalışılmıştır. Müçtehit Yezdi, karşılaştığı ekonomik sorunları ve engellemeleri çözmek amacıyla, İlmiye Havzasında bir müdüriyet kurmaya karar vermiştir. Malî işlerden sorumlu olacak bir idarecinin başında yer aldığı bu kurum da, şahsına olan güven nedeniyle Müçtehit Yezdi'ye bağlandı. Müçtehit Yezdi, özellikle esnaftan aldığı bağışlarla, İlmiye Havzası için bir rezerv oluşturmayı başarmıştır. Bu dönemde Kum İlmiye Havzası'na sadece Tahran esnafı parasal yardımda bulunmamıştır. Necef esnafı içinde de bin tünden on bin tümene kadar, Kum İlmiye Havzası'na ekonomik yardımda bulunanlar olmuştur.⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ Zahed,a.g.m.,s.29

⁵⁰⁶ Peyman Zengane, Bazname- i Nakş-ı İlmiyah Şehr-i Kum der Zuhur-u Gofman-i İslam-ı Siyasi der Dover-i Pehlevi, *Pejuhajname-i Enkilab-ı İslam Dergisi*, Cilt 6 Sayı 19, 2016, s. 32

⁵⁰⁷ Rasiah Wyramotoo Arun, "The development of Shici Religious Learning with Particular Attention to the Hawzah İlmiyah of Qum", Doktora Tezi, University of California, Los Angeles,2007, s.148

Elde edilen maddi yardımlar ile medreselerin ve talebelerin ihtiyaçlarının, merkezi idareden bağımsız bir şekilde karşılanması hedeflendi. İdari ve mal alanlarda güçlenen Kum İlimiye Havzası'nın müçtehitleri, talebelerin eğitim imkânlarını geliştirmesinden sonra ikinci hedef olarak, burada eğitim alan talebelerin muhtelif bölgelerde İlimiye Havzası'nın yaklaşımlarını yaymalarını hedeflemiştir. Bu hedef aslında, Kum İlimiye Havzası'nın nihai amacını da oluşturmaktaydı. Talebeler sadece dini öğrenen ve uygulayan kişiler olarak değil, öğrendikleri dinî bilgileri İran'ın farklı bölgelerine medreseler ve camiler aracılığıyla tebliğ eden ve uygulanmasında aracılık eden kişiler olarak değerlendirilmiştir. Özellikle modern kavramların Meşrutiyet Devrimi ile birlikte İran coğrafyasına girmeye başlaması ve Batılıların ticari, misyonerlik faaliyetleri ile Batı tarzında eğitim veren okulların açılması; Kum İlimiye Havzası müçtehitlerinin geleneksel değerleri koruma misyonunu üstlenmelerinde etkili olmuştur. Dolayısıyla Kum İlimiye Havzası, Batı'nın siyasi kavramları karşısında, kendi toplumsal anlayışını yerleştirme stratejisinde talebeleri önemli bir unsur olarak görmüştür. Özellikle, fıkıh ve ahlak anlayışının ön plana çıkartılması, Kum İlimiye Havzası'nın bu stratejisinden bağımsız olmamıştır.⁵⁰⁸

4.5. KUM İLMİYE HAVZASI'NIN YENİDEN İMARI

Müçtehit Heiri Yezdi öncelikle, Kum şehrinin en eski medresesi olan ve adeta bir sembol konumunda bulunan Feyziye Medresesi'nin restorasyonu ile yakından ilgilenmiştir. İran Şiiilik tarihinde özel bir yere sahip Feyziye Medresesi'nin güçlendirilmesi, Kum İlimiye Havzası'nın etkisinin artması bakımından oldukça önemliydi. Bu medreseye eklenen misafirhaneler ile dışarıdan gelen müçtehitlerin uzun süre konaklamaları sağlanmıştır. Medresenin tarihi binası da restore edilmiş ve alanı genişletilmiştir. Bununla birlikte, medresenin bulunduğu alana yeni bir bina da eklenmiştir. Ayrıca, bu medreseye büyük bir kütüphane

---

⁵⁰⁸ Muhammed Ali Mirali, *Barname-i Islah-ı Hovze-i İlmiah Kum, Siyaset-i Mutaliye Dergisi*, Sayı 10, 2017, s. 98

eklenmek suretiyle, talebelerin daha sağlıklı bir şekilde yetişmesi hedeflenmiştir. Feyziye Medresesi'nin restore edilmesinde özellikle, Müçtehit İsfehani ve Tahran esnafının katkıları büyük olmuştur. ⁵⁰⁹

Benzer şekilde ilk başta hastahane olarak imar edilmiş ve Feth Ali Şah döneminde medreseye çevrilmiş olan Darüşşifa medresesi de restore edilmiştir. Özellikle, hücre sayısının artırılması suretiyle bu medrese, daha fazla talebeye hizmet eder hale getirilmiştir. Müçtehit Yezdi şehrin hastahane sorununu da çözmeye çalışmıştı. Bu meseleyi çözmek için O'nun döneminde, Kum şehrinde Sehimiye ve Fatimi isimli iki tane hastane yapılmıştır. ⁵¹⁰

4.6. AYETULLAH YEZDİ'NİN KUM MEDRESELERİNİN MÜFREDATI ÜZERİNDE GERÇEKLEŞTİRDİĞİ DEĞİŞİMLER

Dini eğitimin iyileştirilmesi, Havza'nın önemli meseleleri arasındaydı. Zira ulema, havzanın çekirdek kadrosunu oluşturmaktadır. Bu sınıf; Kur'an'ın öğretilerini topluma aktarma, Müslüman olmayan nüfusu İslam'a davet etme, İslami değerlerin korunması, mescitlerde görev alma ve cemaati vaaz yoluyla bilgilendirme, medreselerde eğitim faaliyetlerini sürdürme, talebelerin din yetkilisi olarak yetişmelerini sağlama ve dini eserlerin yazımı ile yorumlanmasından sorumlu olmuştur. ⁵¹¹

Hac Ayetullah Heiri Yezdi, eğitim alanında derin bilgi sahibi âlimlerin yaklaşımı doğrultusunda bir planlama gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Bu nedenle Ayetullah Heiri Yezdi, eğitim alanında istifade edebileceği âlimleri Kum şehrine getirmeyi ve bilgi birikimlerini talebelere aktarmayı amaçlamıştır. Allame Cafer Şirazi ve Seyyid Muhsin Fişardagi gibi modern eğitim metoduna karşı çıkmayan âlimlerin medreselerde ders vermelerini sağlaması, Ayetullah Yezdi'nin eğitim meselesine ne kadar

⁵⁰⁹ Arun, a.g.e., s.152

⁵¹⁰ Arun, a.g.e., s.153

⁵¹¹ Rıza Tac Abadi, Caykah-ı Ayetullah Heiri Yezdi der Beyn-i İlmiye-i Irak ve Kum Nakş-ı der Tovsiye-i Havza-i İlmiyah, *İlm-i Tahsis Dergisi*, Sayı 12, 2013, s.80

önem verdiğinin açık örneklerini göstermektedir.⁵¹² Ayetullah Yazdi, araştırma ve soru cevaba dayalı metot temelinde talebelerin görüşlerinin de etkili olduğu eğitim sisteminin tatbikine ayrı önem vermiştir. Medreselerde bu eğitim metodunun kurumsallaşması amacıyla, bu âlimlerin tecrübelerinden istifade edilmesinin faydalı olacağı görüşünü savunmuştur. Bu hususta şunu gözden kaçırmamak lazım ki, Heiri'nin modern eğitim anlayışı -Batı Dünyası'nın aksine- müçtehitlerin görüşlerinin temel alındığı bir yaklaşım temelinde şekillenmiştir.⁵¹³

Ayetullah Heiri Yazdi'nin reform politikasının temel amacını, medreselerin dini çalışmalar ve eğitim alanlarında kalitelerini arttırmak oluşturmuştur. Zira Ayetullah Yazdi programını oluştururken Kum şehrini, Şii Dünyası açısından ilmi çalışmaların güçlü olduğu bir merkez konumuna dönüştürmeyi amaçlamıştır. Ayetullah Yazdi, özellikle toplum düzeni ve devlet-din ilişkileri alanlarında belirleyici olan fıkıh alanında müçtehitlerin yetişmesi için reform programının kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktaydı. Şeyh Abdulkerim Yazdi, medreselerin güçlendirilmesi ve nitelikli din adamlarının yetiştirilmesinin, İslam Dünyası'nın içine düşmüş olduğu buhrandan kurtulması için gerekli olduğu düşüncesini savunmuştur.⁵¹⁴

Bu dönemde, dini eğitim meselesinin temel konusunu fıkıh öğretimi oluşturmuştur. Hukuki alanı kapsamı açısından önemli olan fıkıh alanında gerçekleştirilecek ilmî çalışmaların derinleştirilmesi ve talebelerin İslam Hukuku alanında yetkin olacak şekilde yetiştirilmeleri,

⁵¹² Abadi, a.g.e., s.81

⁵¹³ Sarvari, a.g.e., s.190

⁵¹⁴ Kum şehrinin bir ilim havzasına dönüşümünün tartışıldığı dönemde medrese talebeleri, kitaplar ve İran coğrafyasında Batı devletlerinin ekonomik tesiri vasıtasıyla, Batı coğrafyasının gücünün ve refahının farkındaydılar. Dolayısıyla İslam Dünyası'nın, ekonomi, askeri ve diplomasi alanlarında İslam Dünyası'nın, zengin ve güçlü Batı Dünyası ile rekabet gücünün olmadığını bilincindeydiler. Rıza Han'ın, merkezi idareyi ele geçirmesinde İngiltere desteğinin etkili olması, talebelerin İslam Dünyasında düşünsel bir değişim olması gerektiği düşüncesini güçlendirmiştir. Bu nedenle talebeler İslam medeniyetini ret etmeden, ülkenin problemlerini çözülebilmesi için faydalı olacağını düşündükleri Ayetullah Yazdi'nin projesini heyecanla karşılamışlardır. Zehrakaşani, a.g.e., s. 109

Ayetullah Heiri Yazdi'nin öncelikli hedefleri arasında yer almıştır. Müçtehit Heiri'nin dostu Ayetullah İraki de, Kum âlimlerinin fıkıh çalışmalarının güçlendirilmesine büyük önem verdiklerini ve bu yolla Kum İlimiye Havzası'nın, Şii Dünyası içinde etkisini arttırmayı amaçladıklarını ifade etmiştir. Bu kapsamda Ayetullah Yazdi, fıkıh alanında güçlenecek Kum İlimiye Havzası'nın vereceği fetvalar ile İran'ın toplumsal ve siyasi yaşamda da etkinliğinin artacağına bilincindeydi. Ayrıca Kum medreselerinde yetişecek talebelerin fıkıh alanında icazet verecek yetkinliğe ulaşmaları Kum İlim Havzası'nın, Şii Dünyasında etkisinin artması hususunda faydalı olacağı düşüncesine sahipti.⁵¹⁵ Ayetullah Yazdi fıkıh eğitiminin güçlendirilmesinin önemini şu sözlerle ifade etmiştir: "Fıkıh âlimlerinin bugüne kadar kaleme aldığı eserlere ve bu alanda çalışmalarına devam eden âlimlere bütün İran halkının ihtiyacı vardır. Kur'an ayetlerini akla dayalı bir şekilde yorumlayan âlimlerin, toplum tarafından taklit edilmesi ve halkın dini konularda bilgilendirilmesi gereklidir.⁵¹⁶ Rehber olmadan, tek bir şahsın dini anlaması ve yorumlayabilmesi mümkün değildir. Buna ömrü de yetmeyebilir. Bu yüzden meselelerin din âlimleri tarafından tahkik edilmesi şarttır. Halkın din alanında uzmanlaşmış âlimlerin yorumuna ihtiyacı vardır. Fıkıh alanında icazet almış âlimlerin varlığı, halkın kurtuluşa ermesi ve kötülüklerden sakınması için elzemdir. Aynı zamanda toplumsal meselelerin çözümünde dinden sapılmaması için, fıkıh âlimlerinin varlığı son derece önemlidir."⁵¹⁷

Ayetullah Heiri, iktisadi ve siyasi koşullar çerçevesinde fıkıh âlimlerinin yeni çalışmalarının gerekliliğini açık bir şekilde vurgulamaktaydı. Bu doğrultuda Ayetullah Yazdi, eski dönemlerde olduğu gibi, bu dönem dâhilinde de İran halkının ve Şii Dünyası'nın, yeni gelişmeler karşısında

⁵¹⁵ Semiye, a.g.m., s. 81

⁵¹⁶ Ayetullah Yazdi fıkıhın elli baktan oluştuğunu ifade etmiştir. Fakat dönemin değişen koşulları içinde fıkıhın, bu bilgi birikiminden ve dinin esaslarından kopmadan tekrar değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu nedenle her bir babı araştırarak ve anlatabilecek, bununla birlikte günün meseleleri doğrultusunda, fıkhi hükümleri değerlendirebilecek fıkıh âlimlerinin yetişmesinin bir zorunluluk olduğunu ifade etmiştir. Abadi, a.g.m., s. 82

⁵¹⁷ Ali Şirhani, *Tahvilat-ı Havza-i İlimiye Kum ez İnkilab-ı İslami: Ba Takid ber Tahvilat-ı Amuzeş*, Merkez-i Ustad-ı İslami Yayınevi, Tahran. 2003,s.141

içtihat verebilecek yeni fıkıh çalışmalarının son derece elzem olduğu düşüncesini savunmuştur.⁵¹⁸

Günümüz şartlarında sadece dini ilimlerin güçlendirilmesinin yeterli olmadığına farkında olan Ayetullah Heiri Yazdi; felsefe, matematik, yabancı dil ve tabiat bilgisi gibi alanlarda da eğitim verilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu dersler vasıtasıyla, talebelerin modern Dünya'yı daha sağlıklı bir şekilde algılamaları hedeflenmiştir. Ayetullah Yazdi, günümüzde kullanılan Arapça'nın öğretilmesi meselesine büyük önem atfetmiştir. Medreselerde bu dilin öğretilmesinin, İslam coğrafyası ile ilişkilerin güçlendirilmesi açısından önemli bir vasıta olacağı düşüncesini savunmuştur.⁵¹⁹

Ayetullah Yazdi'nin teşviki ile Ayetullah Refii Kazvini, Allame Tabatabai ve Ayetullah Şah Abadi gibi âlimler felsefe ve irfan alanında ders vermiştir. Kum medreselerinde felsefi eğitimin güçlenmesi, sosyal meselelerin yorumlanmasında talebelere yeni ufuklar açmış ve Kum İlimiye Havzası'nın, XX. yüzyıl İran siyasi tarihinde etkili bir kurum olmasına katkıda bulunmuştur. Geleneksel medrese öğretimini ifade eden dini bilimler yanında, tabii bilimlere de önem verilmesi, Ayetullah Heiri Yazdi'nin, talebelerin evrensel bir anlayış zemininde eğitim görmesi hedefi ile birebir örtüşmekteydi.⁵²⁰

İlimiye Havzası'nın kurulmasında İslam'ı dışlamayan felsefi yaklaşımlara da önem verilmiştir. Medreselerde felsefenin gelişiminde Hâkimi Yazdi ve Eb'ul Hasan Refii gibi âlimlerin yaklaşımları belirleyici olmuştur. Toplumsal itikadın güçlenmesi amacıyla hadis, kelam ve İslam felsefesinin bilgi alanları dâhilinde ortaya çıkan sorulara cevap vermeye çalışılmıştır. Kum medreseleri klasik eğitim verdiği için, felsefi nitelikteki sorulara cevap vermekte yetersiz kalmaktaydı. Bu nedenle kitap tercümesi yoluyla yeni bilgi ve yaklaşımlara ulaşılması önemliydi. Bu konuda en önemli çelişkiyi ise geleneksel eğitim almış olan

⁵¹⁸ Sarvari, a.g.e., s. 163

⁵¹⁹ Sarvari, a.g.e., s.165

⁵²⁰ Daneşyar, a.g.m., s. 82

ulemanın, Batı'nın yaklaşımlarını değerlendirme ve benimseme meselesi oluşturmuştur. Bununla birlikte modern Dünya siyasetinde, sadece fetvaların ve dini yorumların yeterli kalmadığı gerçeği ise felsefi yorumları zorunlu hale getirmiştir. Bu zorunluluğun temelinde ise din adamlarının topluma rehberlik yapma hedefi bulunmaktaydı. Bununla birlikte sadece felsefi yaklaşımları, modern kavramlarla açıklamak toplumu maddiyatçı ve Batı'nın kültürel tesiri altında kalmasına yol açabilirdi. Bu nedenle Seyyid Tusi Askeri, Ali Rıza Reyhan, Seyyid Muhammed Telkani, Şehid Askeri gibi âlimler tefsir eğitime büyük önem vermişler ve bu yöntemle Batı'nın fikir yapısının, İlim Havzası talebelerinin düşünce yapısını şekillendirmesini engellemişlerdir. Bu âlimler derslerinde sadece itikadi meseleler üzerinde durmamışlar, İslam Dünyası'nın sorunlarını da kelimeler ve hadisler çerçevesinde tartışmışlardır.⁵²¹

Kum medreselerinde eğitim, İslam tarihinin ilk dönemlerine kadar uzanan büyük bir bilgi birikimine sahipti; fakat metodolojik olarak sistematik bir yapıya sahip değildi. Ayetullah Yezdi, Kum medreselerinde verilen eğitimi sistematik hale getirmeyi amaçlamış ve bu suretle Kum şehrini, Şii Dünyasında tekrar etkili bir konuma gelmesini hedeflemiştir. Seyyid Mehdi Keşfi gibi müçtehitlerin yardımıyla, modern bilimlerin yer aldığı eğitim anlayışı çerçevesinde yeni bir sistem Kum medreselerinin gündemine girmiştir.⁵²²

Ayetullah Heiri Yezdi ahlak meselesine de ayrı önem vermiştir. Zira bu müçtehide göre, ahlaki temelden yoksun bir medrese eğitiminden geçen talebelerin topluma rehberlik yapması mümkün değildi. Bu nedenle Ayetullah Yezdi, sadece müfredat ve müçtehitlerin sayısının artışı ile ilgilenmemiş; ahlak eğitimi hususuna da hassasiyetle yaklaşmıştır. Ayetullah Yezdi, ahlakın dinî eğitimin tamamlayıcısı olduğunu ve dini meselelerin tatbikinin ancak ahlaki açıdan olgunlaşmış din adamları

⁵²¹ Ali Bakiri, Murur-i ber Huzur-i Nakş-ı Ayetullah Hac Heiri Yezdi der Şehr-i Kum, Rah- Daneş Dergisi, 2009, s.71

⁵²² Şirhani, a.g.m.,s. 140

vasıtasıyla mümkün olduğunu ifade etmiştir. Zira Ayetullah Heiri için, dini eğitim üç ana husus üzerinde şekillenmelidir: İlim, takva ve ahlak.⁵²³

Ayetullah Heiri Yazdi, ahlaki eğitimin kurumsallaşması amacıyla Ayetullah Yazdi, Şeyh Akbozargi Tahrani'yi, talebelerin ahlak eğitimi alması için Kum şehrine davet etmiştir. Ayrıca, Ayetullah Yazdi, Şeyh Tahrani'nin ahlak eğitimi yaklaşımının medreselerde yaygınlaşması için çaba göstermiştir. Ayetullah Yazdi bu amaç çerçevesinde Şeyh Abbas Kummi'yi de Meşhet'ten, Kum'a geri çağırdı. Şeyh Kummi, Ayetullah Heiri ile görüşmesinde talebeleri Fatma Masume ahlakı ile yetiştireceğinin teminatını vermiştir. Şeyh Kummi, Feyziye Medresesinde, eğitimin birinci ve ikinci aşamasında olan talebelere ahlak dersi vermiş ve talebelerin bu alanla ilgili sorularını yanıtlamıştır. Ayetullah Heiri de, Şeyh Kummi'nin Fatıma Türbesinde verdiği derslere katılmıştır. Şeyh Kummi hadis alanında da talebelerin eğitimine katkıda bulunmuş ve muhaddisliğin Müslüman toplumlar açısından önemi konusunda onları bilinçlendirmiştir. Şeyh Kummi sadece talebelerin değil Kum halkının da ahlak konusunda bilinçlenmesi için, namaz sonrasında bu konu üzerine vaaz vermeye özen göstermiştir. Şeyh Kummi, vaazın da eğitimin bir parçası olduğunu ve medrese eğitimi almayan insanların eğitiminin, adaletin sağlanması için önemli olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Şeyh Kummi bu vaazlar vasıtasıyla, toplumun İslam dışı düşüncelerin etkisi altında kalmasını engellemeyi amaçlamıştır.⁵²⁴

İki âlim dışında Abbas Razvi, Şeyh Abdulmecid İsfehani, Muhammed Nagi Eşragi, Mirza Muhammed Erbab Kummi, Mirza Abdülhüseyin Sadr İsfehani ve Şeyh Ahmed Şirazi de, Ayetullah Yazdi'nin isteği doğrultusunda medreselerde ahlak eğitimi vermişlerdir. Ayetullah Yazdi de bizzat, Cuma Camisinde ahlak dersleri vermiştir. Ayetullah Heiri ayrıca, ahlak eğitiminde mekânın da insanların fikri gelişiminde önemli olduğunu düşünmüştür. Ayetullah Heiri'ye göre hücrede (medrese

⁵²³ Sarvari, a.g.e., s.204

⁵²⁴ Şirhani, a.g.e., s. 142

öğrencilerinin kaldığı odalar) talebeler medrese ortamını terk etmedikleri için, ahlaka dayalı yaşam biçimini daha iyi içselleştirme olanağına sahip olmaktadır. Ayetullah Heiri'nin bu düşüncesi de medreselerin kurumsal anlamda güçlendirilme projesinde etkili olmuştur.⁵²⁵

Malki Tebrizi gibi müçtehitlerin çabalarıyla ahlak eğitimi, Kum medreselerinde daha sistematik hale getirilmeye çalışılmış ve bu alanda da bu şehirde bulunan medreselerin, Şii Dünyasında örnek olmasının yolu açılmıştır. Sadece Mirza Cevat Aga'nın verdiği ahlak dersine katılan talebe sayısının, 1921 ile 1924 tarihleri arasında 400'ten, 1000'e yükseldiği rivayet edilmektedir. Yine bu dönemde, Ali Agayi Şirazi de, Feyziye Medresesinde geniş katılımlı ahlak dersleri vermiştir. Bir diğer ifade ile ahlak dersleri, sistematik bir çerçevede medrese eğitiminin önemli bir parçası olmuştur.⁵²⁶ Ayrıca medreselerin eğitim ve ilmi çalışmalarının güçlendirilmesi çabalarının temelinde Rıza Han'ın modernleşme politikası çerçevesinde, geleneksel düşüncenin taşıyıcısı olan medreselerin ve ulemanın konumunu güçlü tutma hedefi de önemli bir paya sahip olmuştur.⁵²⁷ Ayetullah Heiri, Kum medreselerini güçlendirmek suretiyle şehri bir ilim havzasına dönüştürmesi, İran'da kalıcı etkiler bırakmıştır. Ayetullah Heiri dönemi sonrasında, dönemin en güçlü Ayetullah'ı olan Brucerdi döneminde de Kum medreselerinin kurumsal yapısını güçlendirme ve müfredatını geliştirme politikasına devam etmiştir. Ayetullah Heiri'nin reformları sayesinde itibarı artan Kum şehri, Ayetullah Muhammet Rıza Golpeyagani, Ayetullah El-Azami Aga-i Muhammed Ali Iraki, Ayetullah Seyyid Şahab el-Din Maraşi Necefi, Ayetullah Humeyni ve bu Ayetullahların yetiştirdiği mollaların dini çalışmalarını sürdürdüğü bir şehir olmuştur. Bu Ayetullahların gerçekleştirdiği, dini çalışmalar İran siyasetinin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Dolayısıyla Ayetullah Heiri'nin Kum şehrini ilim havzasına dönüştürme projesinin, güçlü bir toplumsal yönü de bulunmaktadır.

⁵²⁵ Zehrakaşani, 2017, s.116

⁵²⁶ Sarvari, 2014 s.179

⁵²⁷ Daneşyar, 2012 s.83

SONUÇ

Kaçar Devleti kendisinden önceki Safevi Devleti gibi, geleneksel bir toplum yapısına sahipti. Hâkim sosyal yapıda ulema sınıfının, halk ile güçlü bir ilişki ağı bulunmaktaydı. Dini konularda toplum üzerinde etkisi olan ulema sınıfı, hutbe yoluyla görüşlerini ve olaylara bakış açısını yansıtabiliyordu. Özellikle Usuli (Akılcılık) yaklaşımının Safevi Devleti döneminde İran coğrafyasında kurumsallaşması, müçtehitlerin dini ve toplumsal meselelerde rehber olarak algılanmalarını güçlendiren tarihî bir faktör olmuştur. Fakat Şii ulema ile halk arasındaki ilişkiyi sadece dini alan ile sınırlamak eksik bir yaklaşım olur. Din adamlarının eğitim, hukuk ve ekonomi alanlarında etki sahibi olmaları, bu sınıfın toplum ile ilişkilerini güçlendirmişti.

Modern öncesi İran tarihinde, eğitim mektephane ve medrese eğitimi olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Her iki kurumda da dini eğitim, müfredatın temelini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla din adamları hiyerarşisinde müçtehitlerden sonra gelen mollalar eğitim alanında öğretmenlik görevini üstlenmişlerdi. Özellikle medrese eğitimini tamamlayan gençler, din adamı olabilme hakkına sahip oluyorlardı ve bu unvana ulaşmak onlar için sınıf atlamak anlamına gelmekteydi.

Din adamlarının hukuk alanında ellerinde bulundurduğu güç, halk nezdinde nüfuz sahibi olmalarını sağlıyordu. Köy ve küçük kasabalarda orta sınıf din adamı mollalar, şehirlerde ise müçtehitler (Şeyh'ül- İslam) boşanma, miras, ticaret gibi toplumu yakından ilgilendiren alanları kapsayan şer'î hukukun uygulanmasından ve yorumlanmasından sorumluydular. Örfî hukuk ise merkezi idarenin denetimi altındaydı, ama bu hukukun uygulanmasında dinî hükümler göz ardı edilemezdi. Bu nedenle din adamları, teoride olmasa bile fiiliyatta örfî hukukun uygulanmasında söz sahibiydiler. Ulema ayrıca, tekfir etme gücünü de elinde bulundurmaktaydı. Teoriye göre, gaipteki 12. İmam'ın temsilcisi müçtehitlerin bu konuda yetki olmaları toplum içindeki güçlerini pekiştirmişti.

Ulema sınıfının malî alandaki etkisi, toplum nezdindeki konumlarını sağlamlaştırmasında önemli bir faktör olmuştur. Sünnilerin aksine Şiiiler zekâtlarını din adamlarına vermektedirler. Zekâtın ve İmam'ın zekâtı olarak tanımlanabilecek humus vergisinin din adamları tarafından toplanması, ulemaya maddi güç kazandırdığı gibi toplum ile olan ilişkilerinin güçlenmesine de katkı sağladı. Özellikle ekonomi açısından bir güç odağı olan tüccarlar, zanaatkârlar ve toprak sahipleri ile din adamları arasındaki ilişkinin kuvvetli olmasında, bu faktör etkili olmuştur. Vakıfların idaresinin de ulemanın kontrolünde olması, bu sınıfa ekonomi alanında güç kazandırmaktaydı. Meşhed'deki İmam Rıza Türbesi ile Kum'daki Hz. Fatma Türbesi'nin geliri yıllık 500.000 tümeni bulmaktaydı. Vakıfların elinde bulundurduğu araziler ve vakıflara yapılan yardımlar, müçtehitlere merkezi idare karşısında ekonomik bağımsızlık sağlamaktaydı. Ayrıca medreseler ve camiler de vakıfların kontrolü altındaydı ve bu kurumlara yapılan maddi yardımlar da ulemanın ekonomik gücünü pekiştirmekteydi. Tüccarlar ve toprak ağaları içinde, vakıflara maddi yardım ve arazi bağışı yapanlar da bulunmaktaydı. Ahlaki açıdan tartışmalı olsa da din adamları hukuki işlerden de maddi gelir elde etmekteydi. Baktıkları davalardan elde ettikleri gelir, din adamlarının gelirleri arasındaydı.

Kaçar Devletinde, halk ile güçlü ilişkilere sahip ulema sınıfının, siyasi alanda daha etkili bir aktör olmasında Merci-i Taklid kurumu da dikkate alınmalıdır. Günümüz Şii Dünyasında da siyasi ve dini açıdan etkili bir kurum olan Merci-i Taklit müessesesinin kurumsallaşması da bu sınıfın siyasi ve toplumsal meselelerde belirleyici konuma gelmesinde önemli olmuştur. Merci-i Taklit kurumunun teorize edilmesinin zeminini, dini ve toplumsal meselelerin çözümünde akli ön plana çıkartan Usuli ekolünün güçlenmesi oluşturmuştur. İmam'ın temsilcisi olarak dinî ve toplumsal meselelerde topluma rehberlik etmesi gerektiği teorisine dayanan Merci-i Taklit kurumu üç temel ilkeye dayanmaktadır: Adalet, akıl ve ilim. Merci-i Taklit'in kim olması gerektiği sorusunun cevabı kesin bir şekilde belirlenebilmiş değildir. Pratik bir seçim yolu olarak fıkıh alanında yani fetva verme hususunda en güvenilir müçtehidin, Merci-i Taklit olarak kabul edilmesi genel kabul gören bir yaklaşımdır. Ayrıca, bir müçtehidin mukellid (taklitçi) sayısı, merci olarak kabul edilmesinde önemli bir

etkiye sahiptir. Zira takipçi sayısı; merciinin zekât, humus ve bağışlardan elde ettiği gelirin artmasını sağlamaktadır. Yani takipçi sayısı merci-i taklidin ekonomik gücünün de belirleyicisi olmaktadır. Merci-i Taklit ilkesinin kurumsallaşmasında bu kavramı ilk kullanan müçtehit Şeyh Muhammed Hasan Necefi'nin 1850'de unvanını Şeyh Ensari'ye vermesi tarihsel bir etkiye sahipti. İran kökenli müçtehit Şeyh Ensari, 1850 ile vefat ettiği 1864 tarihi arasında, Şii Dünyası'nın tek mercisi olarak bu görevi sürdürmüştür. Merci-i Taklit müessesinin kurumsallaşması, toplum içinde prestijli bir konuma sahip olan müçtehitlerin, siyasi meselelerde daha etkili olmalarının da yolunu açmıştı.

Din adamlarının, ülkenin siyasi ve toplumsal meselelerinde etkilerinin artmasında XIX. yüzyıl dâhilindeki gelişmeler belirleyici olmuştur. XIX. yüzyıl İran siyasi ve toplumsal tarihi bir ve kaos dönemini ifade etmektedir. Kaçar Hanedanlığının zayıf idari yapısı, askeri ve ekonomik zaafiyeti, Batı Dünyası'nın İran'a nüfuz etmesini kolaylaştırmıştır. Batı'nın sermaye gücü ve modern üretim araçları karşısında geleneksel üretim tarzına sahip zanaatkâr, tüccar ve köylü gibi farklı üretim gruplarının rekabet edememesi, bu sınıfların iktisadi açıdan zayıflamalarına neden olmuştur. Bu dönem iktisadi açıdan, İran coğrafyasında geleneksel ekonomik ilişkilerin kırıldığı süreci ifade etmektedir. Kaçar Devleti'nin merkezi idaresi sorunların çözümü için önlemler almaya çalışsa da hedefledikleri başarıyı elde edememişlerdir. Mirza Taki Han'ın (ö.1852) reformlarla ülkenin idari ve ekonomik yapısını güçlendirmeye çalışması ve Nasıruddin Şah'ın (ö.1859) İngiltere ve Fransa gibi devletlerle diplomatik ilişkilerini güçlendirmeyi hedeflemesine rağmen, çözülememiştir ve merkezi idarenin sorunlar karşısında yetersiz kaldığını net bir şekilde görülmektedir.

Kaçar Devleti'nin jeopolitik konumu ve ekonomik potansiyeli, Batı'nın emperyalist devletlerinin iştahını kabartmaktaydı. Zira İran coğrafyasının; Arap Dünyası, Orta Asya, Kafkasya ve Hindistan ile sınırının olması, bu coğrafyayı emperyalist devletler için siyasi açıdan göz ardı edilemez bir coğrafya konumuna getirmiştir. Ayrıca sanayi üretimi için önemli olan tütün, pamuk gibi tarımsal ürünler üzerinde egemen olma stratejisi de Kaçar Devleti'ni, Batı'nın güçlü devletlerinin hedefi yapmıştı. İngiltere ve Rusya arasındaki ekonomik ve

siyasi rekabetin Kaçar Devleti coğrafyaya yansımalarıyla birlikte daha yoğun bir şekilde ortaya çıkmıştır.

İran, Britanya için vazgeçilemez bir stratejik öneme sahipti. Kaçar Devleti'nin hâkimiyetindeki İran coğrafyasının, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'na sınırının olması Britanya İmparatorluğu için son derece önemliydi. Britanya Kolonyal İmparatorluğu açısından Basra Körfezi ve Hint Okyanusunda egemen olmak, Hindistan üzerindeki egemenliğinin zarar görmemesi ve ticaret güvenliğini temin etmesi anlamına gelmekteydi. Britanya ayrıca, Hindistan ile komşu olan İran'ın Güney bölgesinde de egemenlik kurmayı hedeflemiştir.

Rusya'nın, İran ile ilgisi ülkenin kuzey bölgesi ile bağlantılı olmuştur. İran'ın kuzeyinde hâkim olan, Rus Çarlığı ülkenin geri kalanında da hâkimiyet kurması amacındaydı. 1812 Türkmençayı ve 1813 Gülistan Antlaşmaları, İran'ın kuzeyine denk gelen Hazar Denizi bölgesinde, Rusya'nın hâkimiyet kurmasını sağlamıştır. Rus, Rum ve Ermeni tüccarlar ile gerçekleşen ticari faaliyetler, bölge halkının Batı'nın düşünce sistemini daha yakından tanımasını da sağlamıştır. Nitekim İran siyasi tarihine, Batı'nın yeni kavramlarının girmesinde ve Meşrutiyet sürecine giden yolda halkın siyasi taleplerinin ortaya çıkmasında, Rusya'dan gelen fikirlerin bölge halkı arasında yayılması oldukça etkili olmuştur.

Batı Dünyası, XIX. yüzyıl dâhilinde kültürel alanda da etkili olmuştur. Batı devletlerinin bu alanda etkili olmasında misyonerlik faaliyetleri ve bu grubun kurmuş olduğu okullar baş aktördür. Misyonerler İran'daki aşiretler, dini azınlıklar ve merkezi idarenin temsilcileriyle yakın ilişki içinde olmaya çalışmışlar ve İran'ın içişlerine karışma fırsatı da elde etmişlerdir. Misyonerler, Şii nüfus ile ilişkilerini denge siyaseti çerçevesinde yürütmüştür. Eğer Kaçar idaresi güçlü bir dönemindeyse misyonerler Şii nüfus ile daha sınırlı bir şekilde ilgilenmişlerdir, merkezi idarenin zayıfladığı dönemlerde ise bu nüfusla ilişkilerini derinleştirmenin yollarını aramışlardır. Fakat misyonerler öncelikle dini açıdan daha yakın oldukları Nasturiler ve Ermeniler ile ilişki kurmayı tercih etmişlerdir. Ayrıca Yahudiler ile ilişkileri geliştirme siyaseti de misyonerlerin öncelikleri arasında yer almıştır. Misyonerlere göre, İran toplumunun problemi dini inançtan kaynaklanmaktaydı ve bu sıkıntı eğitim vasıtasıyla giderilebilirdi. Eğitim

kurumları vasıtasıyla İran halkı, Batı'nın teknolojisini ve rasyonel düşüncesini kavrayabilir ve böylece düz bir gelişim çizgisi içinde ilerleyebilirdi. Bu düşünce, İran sahasındaki misyonerlik faaliyetlerinin nüvesini oluşturmuştur.

İngiliz misyonerlik hareketi faaliyetleri çerçevesinde, Kilise Misyonerlik Topluluğu eğitim ve sağlık alanında en etkili misyonerlik grubunu oluşturmuştur. Bu örgüt faaliyetlerini, özellikle İran coğrafyasının güney bölümünde yoğunlaştırmıştı. İran sahasında, Amerikan misyonerlik hareketinin başlangıç noktasını 1834 tarihinde Amerikan Yabancı Misyoner Komisyonu Kurulu'nun (American Board of Commissioners for Foreign Missions) mensubu olan Justin Perkins ve eşinin, Urumiye şehrine gelmesiyle başlamıştır.

1837 ile 1847 tarihleri arasında, Amerikan misyonerlerin 24 misyon okulu açtıkları tespit edilmiştir. Bu okullarda yaklaşık 550 öğrencinin öğrenim gördüğü tahmin edilmektedir. 1880 tarihinde ise bu misyonerlerin güdümünde eğitim veren okulların sayısının 81'e yükseldiği, bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayısının ise 1850 civarında olduğu tespit edilmiştir.

1840 tarihinde, Fransa ise Lazaristler aracılığıyla Urumiye şehrinde misyonerlik faaliyetlerini kurumsallaştırmaya başlamıştı. Fakat Fransa'nın misyonerlik faaliyetleri bu şehirle sınırlı kalmamıştı. Lazaristler, Tahran'da 1862 tarihinde St. Lui isimli okulu kurmuşlardır. Bu okula kaydettikleri, 15 öğrencinin yarısı Müslüman ailelere mensuptular. Fakat Müslüman öğrenciler, okulun dini eğitiminden muaf tutulmuşlardır. 1867 tarihinde ise St. Joseph isimli okulu açmak suretiyle, İran sahasında misyonerlik faaliyetlerini arttırmışlardır. 1866 tarihinden itibaren St. Vincent-de-Paul örgütü, İran'ın muhtelif şehirlerinde okullar açmaya başlamıştı. Bir diğer misyonerlik örgütü olan Alians-de-France, 1900 tarihinde Tahran'da bir misyonerlik okulu açmıştı. Fransız misyonerler de, Amerikan misyonerler gibi, Farsça'dan da yararlanmak suretiyle eğitim vasıtasıyla kalıcı kültürel bağlar oluşturmayı hedeflemiştir.

Batı'nın iktisadi hegemonyasının güçlenmesinin toplumda meydana getirdiği rahatsızlıkları gündeme getirmesinde ise ulema sınıfı etkili bir araçtı. Ulema sınıfı ayrıca, Batı Dünyası'nın okulları ve misyonerlik faaliyetlerinden de büyük

endişe duymaktaydı. Bu sınıfa göre, Batı Dünyası eğitim ve misyonerlik faaliyetleri yoluyla İran halkının inanç ve geleneksel değerlerini tahrip etmektedir. Müçtehitler ve mollalar, misyonerlik okullarının, Batı Dünyası'nın emperyalist politikaları için önemli bir kurumu olduklarının bilincindeydi. Din adamları, bu okulların İran coğrafyasında yaşayan Hristiyan azınlıklar üzerinde, Batı devletlerinin tahakküm kurmasının yolunu açtığını düşünmekteydi.

Müçtehitlerin, Kaçar Devleti siyaseti içindeki etkisini artıran iki önemli gelime olmuştur. Bu gelişmelerden birini Tonbekü (Tütün) İsyanı diğerini ise Meşrutiyet Dönemi oluşturmuştur.

Albot isimli tüccarın sahibi olduğu İngiliz Tütün Şirketi, 50.000 tümen peşin para ve yıllık 10.000 tümen ödemek karşılığında, 50 yıllığına Nasıruddin Şah idaresinden tütün ekimi ve dağıtımının imtiyazını elde etmişti. Şah'ın vermiş olduğu bu imtiyaz, Batı Dünyası'nın, iktisadi etkisinden zarar gören halk için bardağı taşıran son damla olmuştu. Bu imtiyaza yönelik ilk tepkiler dönemin önde gelen müçtehitleri arasında yer alan Mirza Hasan Aştıyani liderliğinde Tahran'da başlamıştı Tebriz'de ise tütün imtiyazına yönelik protestolar, Müçtehit Mirza Cevad Ağa Tebrizi önderliğinde gerçekleşmişti. Şehirlerde müçtehitler önderliğindeki protestolar dönemin Merci-i Taklit'i olan Hasan Şirazi'ye de ulaşmıştı. Hasan Şirazi'nin 3 Ekim 1891 tarihinde yazmış olduğu meşhur "Tütün ve tütün ürünlerinin kullanımı İmam'a ve Allah'a karşı savaş açmaktır." Bu fetva neticesinde, tütün ticareti yapan dükkânlar kepenk kapatmış ve tütün üretimine ara verilmişti. Protestolar, İngiliz Tütün Şirketi'nin işlerini sekteye uğratmıştı. Müçtehitlerin yerel halk ile işbirliği içinde, Nasıreddin Şah'ın, İngiliz tüccar Talbot'a vermiş olduğu imtiyazı 26 Ocak 1892 tarihinde iptal etmesini sağladığı, Tütün (Tonbeku) İsyanı sonrasında, müçtehitlerin toplum ve siyaset üzerindeki etkisi daha belirgin hale gelmiştir.

İran Meşrutiyet döneminin (1906-1911) İran siyasi tarihinde özel bir yeri vardır. Aydın sınıfının, tüccarların ve müçtehitlerin Meşrutiyet'e dayalı idari yapısını desteklemelerinin sebeplerini, Kaçar idaresinin sorunları çözme konusunda yetersiz kalması ve Batı Dünyası'nın iktisadi nüfuzu oluşturmuştur. Bu süreçte; demokrasi, liberalizm ve hukukun üstünlüğü gibi Batı kökenli yeni kavramların

İran siyasi hayatına girmesi ulemanın yeni döneme göre pozisyon almasını gerekli kılmıştır. Yani din adamları bu dönemde, Batı'nın siyasi ve kültüre hegemonyası karşısında geleneksel değerlerin korunması gerektiği fikri ile hareket etmiştir. Ulema sınıfı bu dönemde demokrasi, anayasa ve düşünce özgürlüğü gibi modern Dünya'ya ait olan kavramları reddetmemiş fakat bu değerlerin dini hükümler çerçevesinde değerlendirilmesi hususunda hassasiyet gösterilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu konuyla bağlantılı olarak din adamlarının demokrasi kavramına bakışı güzel bir örnek oluşturmaktadır. Bu kavramı müçtehit sınıfı, içtihat ve icma kavramları içinde değerlendirmiş ve bu açıklama ile demokrasi kavramına İslami bir anlam kazandırma çabası içinde olmuştur. Ayrıca, Meşrutiyet'in ilanını, Kaçar merkezi idaresine kabul ettirme çabası gösteren aydın sınıfı da, müçtehitlerin bu süreçte aktif bir şekilde rol almalarını desteklemiştir. Müçtehitlerin sadece dini konuda değil; eğitim, ekonomi ve hukuk gibi alanlarda halk ile güçlü ilişki ağının olması bu zarureti doğurmuştur. Müçtehit sınıfı, Meşrutiyet'in kabul edilmesi sürecinde toplumu ikna eden bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

Bu süre zarfında, Kum şehri özel bir öneme sahip olmuştur. 16 Haziran 1906 tarihinde, Seyyid Muhammed Tabatabai ve Seyyid Abdullah Behbahani önderliğinde 1000 kişilik bir grup Kum şehrine göç etmiştir. Bu göç, İran tarihinde Büyük Göç olarak tanımlanmaktadır. Bu tarihte, ulemanın merkezi idareye tepki olarak Tahran'ı terk etmesi ve Kum şehrine göç etmeleri halkın tepkisinin had safhaya ulaşmasına sebep olmuştur. Şii Dünyası açısından önemli bir konuma sahip olan ve ilmin merkezi olarak ta adlandırılan bu kent, müçtehitler tarafından bu dönemde güvenilir şehir olarak adlandırılmıştır. Bu şehre gelen müçtehitler, Kum uleması ile işbirliği içinde olmuştur. Bu şehirde bulunan müçtehitler, telgraf ve mektup vasıtasıyla İsfahan, Meşhet ve Tebriz gibi şehirlerde yaşayan müçtehitlerle ilişki kurmuşlar ve bu yolla toplumsal örgütlenmenin güçlenmesine katkıda bulunmuşlardı. Kum ayrıca müçtehitlerin, taleplerinin kabul görmesinde de etkili olmuştur. Sadık Tabatabai (ö.1921) ve Seyyid Muhammed Behbahani (ö.1910) aracılığıyla Muzafereddin Şah'ın, Kum'a göç etmiş olan müçtehitlerin taleplerini kabul etmesi, Meşrutiyet'in kabul

edilmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Müçtehitlerin Kum şehrinden, Tahran'a dönüşü ise Meşrutiyet'in resmi olarak ilan edilmesiyle gerçekleşmiştir.

İran tarihinde medreselerin ıslahı meselesinin gündeme gelmesi Necef'in önde gelen müçtehitleri arasında yer alan Ayetullah Heiri Yezdi'nin, 1921 tarihinde, Şii Dünyasının kutsal şehirleri arasında yer alan Kum şehrine gelmesi ile gerçekleşmiştir. Ayetullah Heiri Yezdi, Kum şehrinde bulunan müçtehitlerin destekleri ile bu şehri bir ilim havzasına dönüştürmek amacıyla kapsamlı bir plan hazırlamıştır. Kum şehrinin ilmiye havzası olarak seçilmesinin sebeplerinden birini, şehrin Şiiliğin kutsal şehirleri arasında yer alması oluşturmuştur. İran'da Şiiliğin ilk kurumsallaştığı şehirler arasında yer alması ve XII. Yüzyıldan itibaren medrese eğitiminin devam etmesi neticesinde dini eğitim alanında köklü bir yerleşim yeri olması da, Kum şehrinin seçilmesinin temel nedenlerinden birini oluşturmuştur. Ayrıca bu şehrin, başkent Tahran'a yakın olması da, ilim havzası olarak tercih edilmesinde önemli bir faktör olmuştur.

Ayetullah Heiri Yezdi, tarihsel süreç içerisinde şekillenmiş geleneksel eğitimi kökten değiştirme anlayışı içinde olmamıştır. Fakat medrese talebelerinin güncel şartlarda daha sağlıklı bir şekilde yetişebilmesi amacıyla, müfredata matematik, tabiî bilimler ve yabancı dil gibi derslerin eklenmesi konusunda çaba sarf etmiştir. Ayetullah Heiri Yezdi, fıkıh eğitiminin güçlendirilmesine özel bir önem göstermiştir. Zira Ayetullah Yezdi'ye göre, talebelerin fıkıh sağlıklı bir şekilde yorumlayacak şekilde yetişmeleri, toplumsal sorunların çözümünde dinin katkısının daha güçlü bir şekilde olmasını sağlayacaktır. Ayetullah Heiri Yezdi'ye göre fıkıh eğitiminin güçlü olması, geleceğin müçtehitlerinin toplumsal rehberliğinin de daha nitelikli bir şekilde sürdürülmesine olanak sağlayacaktır. Ayetullah Yezdi'nin çabaları ve reformları neticesinde, İran'ın muhtelif şehirlerinden ve Necef'ten müçtehitler, Kum medreselerine ders vermek amacıyla gelmişlerdir. Doğal olarak, Kum'a gelen müçtehitler, bu şehirde bulunan medreselerin eğitim ve dini çalışmalar alanlarında daha güçlü bir konuma gelmelerini sağlamıştır.

Şeyh Hairi Yezdi'nin Kum İlimiye Havzası'nı güçlendirme politikasını, sadece eğitim faaliyetlerini geliştirmesi ve daha fazla talebe yetiştirilmesi ile açıklanamaz. Ayetullah Heiri Yezdi Kum İlim Havzası'nın, İran toplumsal yaşamında daha etkili olabilmesi için idari ve mali reformların da yapılması gerektiği fikrini savunmuştur. Ayetullah Yezdi, öncelikle merkezi bir idare teşkilatı kurmak suretiyle, medreselerin ve vakıfların bir müdüriyet tarafından idare edilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu kapsamda 1921 yılında, günümüzde de varlığını sürdüren Kum İlimiye Havzası Müdüriyeti isimli müdüriyeti kurmuştur. Bu idari mekanizma ile sorunların daha hızlı bir şekilde çözülmesinin de yolu açılmıştır. Şeyh Hairi Yezdi, Kum İlimiye Havzası'nın teşekkül sürecinde İran'ın kültürel, fikri ve ahlaki açıdan değerlerini koruması hedefini de gözetmiştir. Özellikle, Rıza Şah'ın modernleşme politikası karşısında, dini değerlerin ve ulema sınıfının İran toplumu içindeki güçlü konumunun devam etmesi için Kum İlimiye Havzası merkez olarak kabul edilmiştir. Bir diğer ifadeyle ulema ve talebeler, Rıza Şah döneminde de İran coğrafyasının geleneksel ve dini değerlerinin korunmasında önemli bir araç olarak kabul edilmişlerdir. Kum müçtehitleri, Ayetullah Heiri Yezdi döneminde kurumsallaşma meselesine büyük bir hassasiyetle yaklaşmışlar, merkezi idare ile olabildiğince karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. Fakat Ayetullah Heiri Yezdi'nin, reformları temelinde daha güçlü bir konuma gelen Kum ilim Havzası ilerleyen dönemlerde günlük siyaset içinde de daha etkili bir aktör olmuştur.

Ayetullah Heiri Yezdi, ayrıca malî işlerin de tek bir merkez tarafından yürütülmesi amacıyla, İlimiye Havzası'nın ekonomik meseleleri ile ilgilenecek bir müdüriyet kurmuştur. Bu süreçte, Ayetullah Heiri Yezdi ve Kum müçtehitleri, İran'ın farklı şehirlerinde yaşayan insanlardan da maddi yardım almayı başarmıştır. Hatta Ayetullah Heiri Yezdi Kum şehrine, Ncef müçtehitlerinden de parasal yardım gelmesini sağlamıştır. Böylece Ayetullah Heiri Yezdi, Rıza Şah idaresinin, Kum İlimiye Havzası üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirmeyi hedeflemiştir.

Kum İlim Havzası'nın teşekkülü, Şii Dünyası'nın farklı coğrafyalarında yaşayan müçtehitler ve talebeler arasındaki ilişkinin kuvvetlenmesine de katkıda

bulunmuştur. Günümüzde de Kum medreselerinde; Irak, Pakistan, Lübnan ve Afganistan gibi devletlerden gelip eğitime devam eden Şii mezhebine mensup talebeler bulunmaktadır. Kum İlim Havzasında yetişen talebeler, tebliğ yöntemi ile İran dışı coğrafyada da dini değerlerin korunması misyonunu yüklenmişlerdir. Ayrıca bu ilim havzasında eğitim almış müçtehitlerin, İslam Dünyasının Batı'nın kültürel ve siyasi hegemonyasına girmesinin engellemesi hedefi doğrultusunda da strateji belirledikleri görülmektedir. Bu ilim havzasında öğrenim gören talebeler, İran'ın bölge siyasetinde etkisini arttırmasında etkili olmaktadır. Hizbullah gibi Ortadoğu'da, İran'ın etki alanının gelişmesinde büyük öneme sahip olan velayet örgütlerinin Kum şehrinde kurulması, bu İlim Havzası'nın siyasi alanda etkisini göstermesi açısından önemlidir. Bu medreselerde eğitime devam eden talebeler arasında siyasi alanda etkili olan isimler de vardır. Irak'ın günümüzdeki en güçlü Merc-i Taklit'i olan Ayetullah Ali Sistani'nin bir dönem, Kum İlmiye Havzasında eğitim görmesi bu durumun bir örneğini oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

İran Milli Kütüphanesi, Arşiv Bölümü No:1541-240

İran Milli Kütüphanesi Arşiv Bölümü, No:1701-392

İran Milli Kütüphanesi Arşiv Bölümü, No: 4483-598

İran Milli Kütüphanesi Arşiv Bölümü, No: 4648- 627

İran Milli Kütüphanesi Arşiv Bölümü, No: 4696-667

İran Milli Kütüphanesi Arşiv Bölümü, No:5364-179

İKİNCİL KAYNAKLAR

Abazri, Abdulrahim, *Tabername-i Havza ve Ruhaniyat (Ez Sadr-ı İslam ta Pehlevi-i Evvel)*, Salman-i Farsi Basımevi, Kum, 2011.

Açıkgenç, Alparslan, "Molla Sadra", *DİA*, Cilt.30, İstanbul, 2005.

Afshari, Muhammed Rıza, "A Study of the Constitutional Revolution within the Framework of Iran History", Doktora Tezi, Temple University, Philadelphia, 1981.

Ahmadi, Bahman, Tahlil-i Goftman-ı Şeyh Fazlullah Nuri Piramun-ı Mefhum-u Azadi der Inkilab-ı Meşrutiyet, *Pejuheşha-i Siyasi-i Cihan-i İslam Dergisi*, Sayı:2, 2001.

Algar, Hamid, *Din ve Dovlet der İran: Nakş-ı Ulama der Dovre-i Kacar*, Haydari Yayınevi Tahran, 2017.

Algar, Hamid, "Malkom Han", *DİA*, Cilt:2, İstanbul, 1989.

Amirhosseini, Seif Zahra, "Socio-Political Change and Development in Iran: Reza Shah and the Shii Hierarchy", London School of Economics, Doktora Tezi, 2002.

Arun, Wyramuttoo, Rasiah, City of Knowledge: "The Development of Shici Religious Learning with Particular Attention to the Hawzah Ilmiyah of Qum, Iran", Doktora Tezi, Berkeley Üniversitesi, Kaliforniya, 2007.

Aştıyani, Mehdi Süleymani, Aştıyani, Vakıfname ve Tarih-i Medrese-i Cani Han, Vakf-ı *Miras-ı Cavidan Dergisi*, Sayı 69, 2010.

Azaminiya, Said, Tehacüm be Medrese-i Feyziye Aks-ı El'amil-i İmam Humeyni ve Vagonış-i Ulema, *15 Hordad Dergisi*, Sayı 15, 2008.

Bahşeti, Muhsin, Tekabul-ü ve Teamul-ü Ahund Molla Muhammed Kazım Horasani ve Seyyid Muhammed Kazım Yezdi, der Enkilab-ı Meşrute, *Ulum-i İnsani Dergisi*, Sayı 1, 1969.

Bakhsir, El Rıza Musi, Amuzeş-i der Asr-ı Safevi, *İrşad-ı Amuzeş-i Tarih Dergisi*, Sayı 3, 2014.

Batur, Raşit Muhammed, *Zeydilik ve Selefilik Arasında İbn'ül Vezir*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2016.

Bozkuş, Metin, Bahailiğin Arka Planı ve Söylemi Üzerine Bir Değerlendirme (Sivas Örneği), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 7, 2002.

Bayat, Mangol, *Iran's First Revolution: Shiism and Constitutional Revolution of 1905-1909*, Oxford University Press, 1991.

Bazai, Bagher Muhammed, Shi'ism and Politics in Iran: "The role of Ulama and Shi'i Political Ideology in Contemporary Iran, with a Particular Reference to the 1979-Islamic Revolution", Doktora Tezi, University of California, 1993.

Bidagi, Muhammed, Nakş-ı Nihad-ı Merciyet ve Ruhaniyat-ı Şia der Goftman-ı Meşrute-i Tarih-i İran, *Ulum-i Siyasi Dergisi*, 1977.

Bulut, İbrahim Halil, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016.

Cebbarı, Muhammed Rıza, Şinaht-i ve Tahlil-i Mezheb-i Kum ez Agaz ta Kurn-ı Pençom-i Hicri, *Danışkede-i İlahiyat-ı Meşhed Dergisi*, Sayı 49,1960.

Caferyan, Resul, *Tarih-i Teşeyyü der İran*, Maharet Matbaası, Tahran, 2009.

Casebi, Abdullah, Do Nazariye Umde der Zemine-i Velayet-i Fakih, *Mutalaat-ı MuduriyyetBehbud ve Tahvil Dergisi*, Sayı 17, 1995.

Cehanbin, Farzad, Tahlil-i Mevazi-i Şia der Kibal-i Hokumetha-i ba Berris-i Do Asır Safevi ve Kacar, *Fasılname-i Din ve Siyaset Dergisi*, Sayı 13, 1966.

Cemalzade, Nasır – Nedafan Mesut, Bazhah-i Tasvir-i Zihn-i Ulama ve RuşenfikranAsr-ı Meşrute Ez Kanun, *Siyasi-i Cihan-ı İslam Dergisi*, Sayı 3, 1980.

Çolakoğlu, Seda, “Nasıreddin Şah Dönemi (1848-1896) ve Tütün İmtiyazı”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019.

Davis, Mark Matthew, “American Missioneries in Iran 1890-1940”, Doktora Tezi, The Ohio StateUniversity, 2001.

Daftary, Farhad, *Şii İslam Tarihi*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Daftary, Farhad, “Muhammed b. İsmail el-Mektum”, *DİA*, Cilt 30, 2020

Daneşyar, Murtaza, İslah-ı Havza-i İlmiye: Tarihçe-i Pedide-i ve Tahvilat, *Pejuheşname-i Tarih-i Temeddün-ü İslami Dergisi*, Sayı 20, 2012.

Dashtakinia, Ferhad, Buhran-ı Maişiyet ve İnkilab-ı Meşrutiyet, *Camiaşınası-i Tarihi Dergisi*, Sayı 12,2018.

Dehani, Emir Hüseyin, Berreis-i Ruşenşınası-i ve Endişe-i Siyasi- Ayetullah, HairiYezdi, *Pejuheş-i Milel Dergisi*, Sayı 38, 2018.

Devebakan, Mikail, “İran'ın Modernleşme ve Meşrutiyete Geçiş Sürecinde Önemli Bir Aktör: Mirza Malkum Han (1833–1908)”, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat, 2018.

Dilek, Kaan, İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri, *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Sayı1, 2007.

Doğruyol, Feyza, “Şii-İmami Gelenekte Gaybet İnancının Temellendirilmesi”, Sakarya Üniversitesi, Yüksek lisans Tezi, 2014.

Dönmez Kafi İbrahim, “İcma”, *DİA*, İstanbul, Cilt 21,2000.

Ekberi, Emir, Berreis-i Tatbikat-ı Mukayese-i Efkar-ı Bastan Nigarayene-i Mirza Feth Ali Ahundzade ve İbrahim Pourdavud, *İlm-i Pejuheş-i Tarih Dergisi*, Sayı 58, 2010.

Emini, Davud, Mevrur-i der Zendeği-i Ayetullha Hac Seyyid Şeyh Abdulkerim Yezdi, *Goncane-i İnsan Dergisi*, Sayı 19,1997.

Ervand, Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Eshenkulova, Kışımjan, Eshenkulova, “Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulum El-Evail”, Yüksek lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001.

Estiyaghi, Masume, Ruygerd-i Sahtar-i Nihad-i Meclis-i Meşrute-i der İran, *Pejuheşname-i Siyasi Dergisi*, Sayı 3, 2013.

Fakihi, Asghar Ali, *Tarih-i Mezheb-i Kum*, İntişarat-ı Zair, Kum, 1999.

Fahgfoory, Mohammad Hassan, "The Role of Ulama in Twentieth Century Iran with Particular to Ayatollah Haj Sayyid Abul-Qasım Kashani", Doktora Tezi, The University of Wisconsin, 1978.

Faleh, A. Cabbar, *Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2004.

Felah, Hojjat, Adalethane-i Dovleti: Vezaret-i Adliye ya Meclis-i Şura-i Meclis, *Tarih-i İslam ve İnan Dergisi*, Sayı 85, 2009.

Simin, Fasıhiye ve Meryem Mansuri, Vakavi Evza-ı Mezheb-i İnan der Asr-ı Kacar, *Tarihname-i Harezmi Dergisi*, Sayı 1, 2004.

Ferhadi, İhsan, Tahlil-i Camiaşinaht-i ez Menafa-ı Guruhha-i İnkilab-i der İnkilab-i Meşrute, *Costerha-i Muasır-ı Siyaset Dergisi*, Sayı 7, 2013.

Forati, Abdullah, *Ruhaniyat ve Teceddüt*, Bakıri Basımevi, Kum, 1993.

Fığlalı, Ruhi Ethem, "Bahailik", *DİA*, Cilt 4, İstanbul, 1991.

Foran, Francis John, "Social Structure and Social Change in Iran from 1500 to 1979, Doktora Tezi, University of California", 1988.

Forati, Abdulvahab, *Daneş-i Siyasi der Hovza-i İlmiyah Kum*, Peşuhaşka-i Ferheng-i ve Endişe-i İslami Basımevi, Kum, 2012.

Genceli, Mehdi, Mirza Abdürrahim Talibov'un Serüveni, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, 2014.

Jafri, Seyyid Hüseyin Muhammed, *The Origins and Early Development of Shi'a Islam*, Oxford University Press, 2002.

Jahanbein, Farzad, Fehm-i Tekamil-i Ulema der Tovlid-i Nizami-i Siyasi-i Adalethane-i ez Tehrim-i Tonbeku ta Muhaceret-i Kubra, *Mutalat-ı Pişrofte-i İslam ve İnan Dergisi*, Sayı 2, 2018.

Jazani, Bijan, *Enkilab-ı Meşrutiyet-i İnan: Niruha-ve Hedefha*, Sazman-ı Fedain Yayınevi, Tahran, 2009.

Halhali, Muhiddin Seyyid, Berresi-i Cereyanha-i Fikr-i Asr-ı Meşrute, *Tarihname-i Harezmi Dergisi*, Sayı 1, 1975.

Hakdari, Ali, *Hizb-i Meşrute-i İran*, Başkah-ı Edebiyat Basımevi, Tahran, 2007.

Haşhemi, Hüseyin Seyyid, Olgu-u Hencar-ı Müşaraket-i Havza-i İlmiye der Tedvin ve İcra-i Siyasetha-i Ferheng-i Kişver, *İlm-i Pejuheş-i Din ve Siyaset-i Ferhengi Dergisi*, Sayı 4, 2015.

Hodarizade, Ekber Ali, Kum ve Enkilab-ı Meşrute, *Moskuye Dergisi*, Sayı 9, 1974.

Hodarizade, Ekber Ali – Alizade Zehra, Berreis-i Tatbik-i Endişeha-i Siyasi-i Ahund Horasani ve Şeyh Fazlullah Nuri, *Meskuye Dergisi*, Sayı 6, 1972.

Hoyi Elvansaz, Muhammed, *Mizban-ı Ahlak*, Defter-i Tebligat-ı İslami Basımevi, Kum, 2016.

Hüseyinzade, Seyid Muhsin, *Ulama ve Meşruiyet-i Dovlet-i Safevi*, Bakırı Basımevi, Kum, 2007.

Hüseyini, Sacid, Menaba-i Meşruiyet-i Saltanat-ı Muhammed Şah, Daneşkah-ı Çamiaşinasi, Yüksek lisans Tezi, Tahran Beheşti Üniversitesi, 2018.

Ingram, Edward, Britain's Great Game: An Introduction, *The International History Review*, Sayı 5, 1980.

İsmaili, Mahbuba, Engilistan ve Gosteriş Fırka-i Bahaiyat der İran: Ba Takid ber Asr-ı Pehlevi, *Name-i Tarih-i Pejuhan Dergisi*, Sayı 24, 2002.

İvanov Sergeyeviç Mihail, *İran Tarihi: Eskiçağlardan 21. Yüzyıla*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Jahanbaksh, Forough, "Sayyid Hasan Mudarris (1870-1938)", Yüksek Lisans Tezi, Montreal, 1989.

Karacan, Osman, *1906 İnan Meşrutiyeti*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya, 2013.

Kadiri, Abbas, Meşrute Hahi ya Meşrute Bazi (Tahlil ba Mahiyet ve Mefhum-i Meşrute-i İnan ez Didgah-i Hafte Name-i Molla Nusreddin), *Ulum-i İnsani ve Mutalat-i Ferheng Dergisi*, Sayı 1, 2017

Karadeniz, Yılmaz, II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İnan Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906), *Bilig Dergisi*, Ankara, Sayı 47, 2008.

Karadeniz, Yılmaz, *Kaçarlar Döneminde İnan (1795-1925): İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

Karimian, Hasan- Behman-i Ali Rıza, Tesir-i Vakıf ber Şekli GiriFezaha-i Şehr-i Zaman-i Kaçar, *İlm-i Dergisi*, Sayı. 22, 2016.

Karnap, Aylin, "Role of Ulama, Supreme Leaders, Artisans in the Iranian Revolutions and Their Impacts on Foreign Policy", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2011.

Khadidjeh, Mafi Nezam, "A Socio-Functional Analysis of Shiah Ideology, Leadership and Communication Infrastructure in İnan",Yüksek Lisans Tezi, The AmericanUniversity, Washington, 1980.

Khezri, A.R. *Tarih-i Teşeyyü*, Çaphane-i Daneşkah-ı Kum, Kum, 1973.

Işlak, Halil, *İnan'ta Merc-i Taklid Kurumu*, Erciyes Üniversitesi, Yüksek lisans tezi, 2015.

Kaplan, Doğan, Şiiliğin İnan Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan ve Safevi Dönemi Şiileştirme Politikaları, *Marife Dinî Araştırmalar Dergisi*, 2008, Cilt 3, Konya.

Kartaloğlu, Habib, İmamîyye'deUsulîAhbarî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 8, 201.

Kashani, Ekber Ali, *Tarih-i 1200 Sal-i Havza-i İlimiye Kum*, Peşuheşkah-ı Havza ve Daneşkah Basımevi, Kum, 2017.

Keskin, Mehmet, *Caferi İlmihali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012.

Kazembegi. Ali Muhammed, *Merdum, Ulema ve Tovsiye der Asr-ı Kacarye*, Sayı.60, 2006.

Kia, Mehrdad, "Toward a Theory of Intellectual Formation: The Case of Iranian Intellectuals, 1850-1900", Doktora Tezi, University of Wisconsin, Madison, 1986.

Kırpık, Güray, *Türk Eğitim Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2019.

Kurişi, Seyyid Hasan – Mucda, el-Malik, Vezir-i Şia-i Selcukyan ve Nakş-ı u der Hidmet-i Resan-i be Şia, *İlm-i Peşuheş-i Şia Şinasi Dergisi*, Sayı 14, 2015.

Lekzayi, Necef, *Modern İran'da Siyasal ve Sosyal Dönüşümler*, Visal Yayınları, İstanbul, 2019

Manshadi, Murtaza, *Bazarganan-ı MeşruteHahan ve Çeşn-i Nevsazi-i Siyasi*, *Peşuhaşname-i Ulum-i Siyasi Dergisi*, Sayı 3, 1972.

Minoo, Deray, "Religion and Nationalism in Iran, 1951-1953: Dr. Muhammad Musaddiq and Ayatullah Abul-Qasim", Yüksek Lisans Tezi, McGill University, Montreal, 1995

Mansoori, Ahmad, "Evangelizing the Orient: American Missionaries in Iran, 1834-1934, Doktora Tezi, BallState University", 1986

Modares, Ferhad, *Çonbeş-i Tonboku ve Peyda-i "Merdum" der Arse-i Siyaset*, *Camişinasi-i Tarihi Dergisi*, Sayı 15, 2020.

Morshedizad, Ali, *Besic ve İkdam-ı Siyasi der Nohzet-i Tonboku*, *Daneş-i Siyasi Dergisi*, Sayı 6, 2011.

Mercil, Erdoğan, “Büveyhiler”, *DİA*, İstanbul, Cilt 6, 1992.

Midani, Fakir Muhammet, Berres-i Nakş-ı Ulema der Barhordba Mesele-i Bahiyet ve Bahaiyat, *Tarih-i der Ayne-i Pejuheş Dergisi*, Sayı 2, 1971.

Mirali, Muhammed Ali, Bername-i Islahat-ı Havza-i İlmiyah Kum ve Kamed-i Tahvilat-ı Siyaset-i İran, *Siyaset-i Mutaaliye Dergisi*, Sayı.10, Tahran, 2017.

Moussavi, Kazemi Ahmad, *The Struggle for Authority in the Nineteenth Century Shiite Community: The Emergence of the Institution of Marja-i Taqlid*, Institute of Islamic Studies, McGill University, Doktora Tezi, 1991.

Mukadden, Hüseyinyan Hüseyin – Nejad, Mansur, *Tarih-i Teşyih (Ez Agaz ta Payan-i Gaybet-i Sugra)*, Muesses-i Amuzeş-i EmamHomeyni Yayınevi, Kum, 1999.

Moazami, Behrooz, *İran’da Devlet, Din ve Devrim 1796’dan Bugüne*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Muhammedi, Zilrullah, *Ayetullah Heiri ve Tahvilat-ı Siyasi-i Dovran-ı Muasır*, Bakiri Kitabevi, Kum, 2004.

Muzaffer, Şahidi, Ulema-i Meraci-i MeşruteHaheh ez Agaz be Duvom-ı Meşrute, *Tarihname-i Enkilap Dergisi*, Sayı 7, 1975.

Müftehari, Hüseyin, Çalış ve Mevani-i Meşrutiyet ve Entihab-ı Şura-i Milli, *Pejuhaşha-i Tarih-i İran ve İslam Dergisi*, Sayı 27, 1981.

Moazimi, Seyyid Ahmet i Kanun-i Esasi-i Meşrute der Endişe-i Şeyh Fazlullah Nuri, *Şehr-i Siyaset Dergisi*, Sayı 11, 2016.

Naemi, Abbas, Muhaceret-i Ulema ve Merdum-u Tehran be Kum ve Agaz-ı Hicret-i Kubra der Nohzet-i Meşrute, *Ulum-i İnsani ve Mütallat-ı Ferheng-i Dergisi*, Sayı 2, 2012.

Nejad, Recai Muhammed- Mir Musa, Nakş-ı Siyasi ve Tarih-i Medrese-i Şia, *Şia-i Pejuheşi Dergisi*, Sayı 5, 2016.

Nejati, Ebulkasım, *Tarih-i Hulasa-i Kum*, Çaphane-i Süleymanzade, Kum, 2010.

Nekariş, Hamid, Asibşinasi-i Terbiyet-i İslami der Medaris-i Rahname-i Ostan-ı Kum ve Müdiriyet-i Dermanan, *Müdireyet-i Ferhengi Dergisi*, Sayı 5, 2011.

Nakizade, Ali, Nakş-ı Şeyh Fazlullah der Dovre-i Meşrute, *Ulum-i İslami Dergisi*, Sayı 6, 2011.

Newman, Joseph Andrew, "The Development and Political Significance of the Rationalist (Usuli) and Traditionalist (Akhbari) Schools in Imami Shi'i History from the Third/Ninth to Tenth/Sixteenth Century A.D.", Doktora Tezi, University of California, 1986.

Omidpour, Sacid, Meşrute ve Ruşenfikran: Demokratilizasyon ya Liberilizasyon, *Peşuhaşha-i Siyasi ve Beynel Milli Dergisi*, Sayı 4, 2005.

Onat, Hasan, Şiilik ve Günümüz Şiiliğinde Bazı Yeni Yaklaşımlar Üzerine, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 3, İstanbul, 1989.

Onat, Hasan Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Asır), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 11, 1997.

Öz, Mustafa, "Şeyhiyye", *DİA*, İstanbul, Cilt 39, 2010.

Pirañahi, Ali, Peyamdah-i Ectima-i ve Siyasi-i Nufuz-ı Rusya der Serzemihai-i Şimal-i İran (Miyane-i Kurnha-i XIX. ve 20. Miladi), *Tovsie-i Ectima-i Dergisi*, Sayı 20, 2018.

Pori, Sadiki Meryem, Nakd-ı ber Tarih-i Nigar-ı Bahaiyat, *Fasılname-i 15 Hordad Dergisi*, Sayı 55, 1972.

Rasekh, Kerimullah, Vakıfha-i Kudret-i İktisad-i der DovraıKacar ez Didgah-ı Menaba-ı Kudret-i İctima-i Mekan-ı Zaman, *Camiaşınası-i Tarih-i Dergisi*, Sayı 2, 2011.

Rezayi, Rıza, Bazhah-i Endişeha-i Siyasi-i ve Fıkh-i Şeyh Fazlullah Nuri ve Allame Muhammed Hüseyin Naini der Mevrud-i Nizam-i Meşrute, *Tahsis-i Ulum-i Siyasi Dergisi*, Sayı 22,1972.

Rezayi, Emir, Azad-i Ulema-i Asr-ı Meşrutiyet der Çaharçop-i Kelam-ı Cedid (Reveş-i Ulema-iAsr-ı Meşrutiyet der İran), *Costerha-i Siyasi-i Muasır Dergisi*, Sayı 2, 2013.

Ringer, Mary, Monica, *Educationand Reform in Qajar Iran*, University of California, Doktora Tezi, Los Angeles,2014

Saatchi, Kojoori Elizabeth, “The Culture of Revolution: Revolutionary Transformation in Iran”, Yüksek Lisans Tezi, University of Nevada, *Las Vegas*, 2010.

Sachedina, Abdülaziz, İmami Şii Hukuk Sisteminde Humus/Beşte bir, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3, 2004.

Sadık, Marzieh, Mefhum-u Endişe-i Naini, *Pejuheşka-i Ulum-i İnsani ve Mutalaat-ı Feheng-i Dergisi*, 2018.

Sadiki, Muhsin, Tahvil-i Amuzeş-i ve Perveriş-i Şehristan-i Kum ez Evvel-i Silsile-i Kaçar ta Asr-ı Hazır, *Mutaalat-ı Zeban ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 14,1991.

Saidinya, Habibullah, Tarih-i Revabıt-ı Siyasi, Ektisad-ı İran ve İngilis der Dovre-i Nasırı (BaTekiye ber Hovza-i Halic-i Fars), *Fasılname-i Tarih-i Revabıt-ı Haric-i Dergisi*, Sayı 21, 2005.

Salihi, Sohrab, *Iran ve Do Çonbeş Der Nim-i Kurn (Meşrute ve Neft)*, Emirkebir Yayınevi, 2010.

Sancar, Serpil, *Din, Siyaset ve Kadın: İran Devrimi*, Nika Yayınevi, Ankara, 2016.

Sarihi, Fatma, Vaziyet-i Kum der Asr-ı Safeviye, *Tarih-i İslam Dergisi*, Sayı 5, 1968.

Sefayi, İbrahim, *Rehberan-ı Meşrute*, Cavidan Yayınevi, 1964.

Seraferazi, Abbas, Siyaset-i Mezheb-i Feth Ali Şah Kaçar der Kibal-i Ehl-i Tesennün der İran, *Peşuheşname-i Tarih Dergisi*, Sayı 48, 2006.

Settari, Ali, Caygah-ı Reveş der Nizam-ı Amuzeş-i Havza-i İlmiye, *Peyam-ı Havza Dergisi*, Kum, Sayı 4, 2004.

Seyyid, Reyhan Alırıza, *Ayne-i Daneşveran*, Intizarat-ı Ayetullah Maraşi Yayınevi Kum, 1952.

Sohrabi, Nader, "Constitutionalism Revolution and State: The Young Turk Revolution 1908 and The Iranian Constitutional Revolution of 1906 with Comparasions to the Russian Revolution of 1905", Doktora Tezi, The University of Chicago, 1996.

Solemanai, Mansoor, "The Educational Impact Of American Church Missionaries On The Educational Programs Of Iran (1834-1925)", Doktora Tezi, Kaliforniya, 1980.

Şahbazi, Abdullah, Costarha-i ez Tarih-i Bahaigiri Der İran, *Tarih-i Muasır Dergisi*, Sayı 2, 1963.

Şirhani, Abbas, *Tahvilat-ı Havza-i İlmiye Kum ez Piruziñkilab-ı İslami*, Merkez-i Ustad-ı İslami Yayınevi, Tahran, 2003.

Refi, Hüseyin, Allame Mirza Muhammed Hüseyin Naini ve Defa-i Hokumet-i Meşrute, *Mutalaat-ı Siyasi Dergisi*, Sayı 29, 1976.

Rezai, Seyar Ali, "Velayat-e Faqih Innovationor Within Tradition", Yüksek Lisans Tezi, Arizona State University, Tempe, 2016.

Rızayi, Mesut, *Yezdi Heiri Mehdi, Siyasetgir-i ve Siyaset-i Endişe-i Zendeği ve Fıkr-i Siyasi*, İlim Kitabevi, Kum, 2008.

Sehrayi, Şehram, *Negah-i be Mana-i Velayet, Peşuheşname-i Erfan Dergisi*, Sayı 16, 1997.

Servari, Hamid, “Nevgeran-i der Medaris-i İlmiye Şia, ez sal-i 1300 ta 1357 (1883-1938)”, Doktora Tezi, Tahran Üniversitesi, 2014.

Sultaniyan Ali, *Sened-i ez Tehrim-i Tonboku Tevessut-u Ulema-i Esfehan (Esfehan: Pişrov der Tehrim-i Tonboku), Peşuheş der Tarih Dergisi*, Sayı 1, 2011.

Şahidi, Muzaffer, *Ulama ve Mercai-i Meşrute Hahah, Tarihname-i Enkilab Dergisi*, Sayı 6, 1976.

Tabatabai, Müderris, *Medaris-i Kadim-i Kum der Dovre-i Safaviye, Mecelle-i Vahid Dergisi*, Sayı 95, 1973.

Takhilo, Feramuz, *Meşrute ve Cumhuriyet-i İslami: Nazariye-i Siyaset-i Şia der Gozer-i ez Tekabul-ü Siyaset ve Teceddüd, Pejuheşname-i Enkilab-i İslami Dergisi*, Sayı 6, 2010.

Takhsid, Mohammad Reza, *The Ulama of Iran; Fluctuations in Power 1796-1941*, The University of Tennessee, Doktora Tezi, 1988.

Targhi, Muhammed, *Two Revolutionary Discourses in Modern Iran: The Constitutional Revolution of 1905-1909 and the Islamic Revolution 1978-1979*, University of Chicago, Doktora Tezi, 1988.

Targhi, Muhammed, *Endişe-i Fethali Ahundzade, İrannamag Dergisi*, Sayı.15, 2016.

Tavakoli, Murtaza, *Endişe-i Siyasi-i Şeyh Abdulkarim Heiri Yezdi, Siyaset-i Mutaliye Dergisi*, Sayı 11, 2013.

Vekili, Ebu Muhammed, *Havza-i İlmiye Kum*, Tahran, Mutalaat ve Tahvilat-ı İçtimai Yayınevi, Tahran, 1999.

Vanesa, Mordan Ann, "The Role of the Muftahids of Tehran in the Iranian Constitutional Revolution 1905-1909", Doktora Tezi, University of London, 1984.

Uyar, Mazlum, *İmamiyye Şiasında Düşünce Ekolleri Ahbarilik*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000

Uyar, Mazlum, *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, Kaktüs Yayınevi, İstanbul, 2004.

Uyar, Mazlum, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, Emre Yayınları, İstanbul, 2008.

Yazdi, Majid, Religion, "Modernization and Politics in İnan: An Analysis of Clerical Political Behaviour During the Pahlavi Monarchy 1925-1979", Doktora Tezi, Rice University, Teksas, 1989.

Yousef, Mohammad Haji- Mohammadian, Mohammad, , Menaba-i Kudret-i Ectima-i, Sahtar-ı Dovlet ve Revabit-ı Harici-i Kacar, *Fasılname-i İlm-i Peşuheş-i Daneş-i Siyasi Dergisi*, Sayı 1, 2018.

Zadgan, Muhtevi Davud Seyyid - Hüseyin Seyyid Hüseyini, Mefahim-i Kur'an-i Velayet-i Siyasi der Ulum-i İslami, *Siyaset-i Mutaliyye Dergisi*, Sayı 3, 2013.

Zahrani, Seif Amirhossaini, "Socio-Political Change and Development in İnan: Reza Shah and the Shii Hierhocracy", Doktora Tezi, London School of Economics, 2002.

Zindaye, Hasan, Tesir-i Mescid der Enkilab-ı Meşrute-yi İnan, *Peşuheş-i Tarih-i İslam Dergisi*, Sayı 4, 1972.